

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ НАПН УКРАЇНИ

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

Корсакевич Святослав Сергійович

УДК 159.923 : 342.8 : 316.4

**Психологічні особливості самовизначення молоді щодо участі у виборчому
процесі**

053 – психологія

05 – соціальні та поведінкові науки

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

_____ С. С. Корсакевич

Науковий керівник – Губеладзе Ірина Гурамівна, доктор психологічних
наук, старший дослідник

Київ – 2023

АНОТАЦІЯ

Корсакевич С. С. – Психологічні особливості самовизначення молоді щодо участі у виборчому процесі. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 053 – Психологія (05 – Соціальні науки. Спеціалізація 19.00.11 – політична психологія). Інститут соціальної та політичної психології НАПН України, Київ, 2023.

У дисертації висвітлено результати теоретичного, емпіричного досліджень та експериментального етапу дослідження психологічних особливостей самовизначення молоді щодо участі у виборчому процесі. Актуальність дослідження зумовлена гостротою ситуацій політичних виборів в Україні, в кожній з яких розгортається не просто конкуренція між різними політичними силами, а боротьба за напрям подальшого розвитку України. В складних суспільно-політичних умовах – війни, демографічної кризи, нових хвиль еміграції українського населення – участь у виборчому процесі вимагає від молоді визначатися із відповідями на питання, що часто мають екзистенційне значення, зокрема яку саме державу ми будемо і який вектор цивілізаційного розвитку реалізуємо. Коли кожні вибори фактично вирішують подальшу долю всього суспільства, складно переоцінити роль електорального самовизначення кожного виборця, передусім молоді.

Проблематика самовизначення молоді щодо участі у виборчому пов'язана з кількома ключовими аспектами. Передусім, для сучасної української молоді характерні невисокі рівні зацікавленості у політиці, політичної та електоральної активності. Громадяни молодого віку фокусують увагу на навчанні, стосунках, розвитку кар'єри, заробітку, не відчуваючи безпосереднього зв'язку цих сфер свого життя із перебігом політичних процесів в країні, які перебувають переважно на периферії їхніх інтересів. Через відсутність особистісної зацікавленості в реалізації свого виборчого права та результатах виборів, молоді люди часто сприймають виборчий процес як

формальність. Політичним настановленням молодих виборців часто притаманна певна формалізація та ритуальність участі у виборах (нерефлексована участь, оскільки «так прийнято», «так було завжди»). Таке сприйняття виборів без належних політико-правових знань, громадянських компетентностей, розуміння політичних процесів та свого місця в них, можуть призвести не лише до пасивно-споживацької позиції молоді щодо держави, а й зробити її об'єктом маніпуляції з боку різних політичних сил.

Дисертаційна робота пов'язана з проблематикою науково-дослідної роботи відділу психології мас і спільнот Інституту соціальної та політичної психології НАПН України в межах наукових тем «Психологічні стратегії адаптації спільноти до умов і наслідків воєнного конфлікту» (2016-2018) – державний реєстраційний номер теми 0116U003300, «Соціально-психологічні ефекти взаємодії спільнотних ідентичностей в умовах міждержавного воєнно-політичного протистояння» (2022-2024) – державний реєстраційний номер теми 0122U000841.

Об'єктом даного дослідження є політичне самовизначення молоді. Предметом є психологічні особливості самовизначення молодих людей щодо участі у виборчому процесі. Метою стало виявлення психологічних особливостей самовизначення молоді щодо участі у виборчому процесі та розробка і апробація програми психологічного супроводу актуалізації самовизначення молоді щодо участі у виборчому процесі.

Теоретичний аналіз проблеми самовизначення молоді щодо участі у виборчому процесі дав можливість обґрунтувати політичне самовизначення як внутрішньоособистісний процес визначення та реалізації власних політичних поглядів та соціально-політичної позиції, що включає сприйняття, емоції, почуття, уявлення, мотиви, мислення, поведінку, з подальшим обранням форм впливу на політичну сферу своїми діями з метою реалізації себе як суб'єкта політики.

Самовизначення щодо участі у виборчому процесі розглядається як процес визначення та реалізації власної електоральної позиції, який складається з:

усвідомлення та рефлексії власних електоральних поглядів та інтересів, своєї виборчої позиції (на когнітивному рівні); реалізації емоційного ставлення до виборчого процесу, електоральної ситуації, об'єкта виборів, себе як виборця (на афективному рівні); що виявляється в електоральній активності чи пасивності виборця (на конативному рівні), що зумовлює електоральне волевиявлення окремого громадянина відповідно до умов виборчого процесу.

Обґрунтовано теоретичну модель самовизначення молоді щодо участі у виборчому процесі, яка описує трикомпонентну структуру самовизначення, типи виборця та психологічні особливості самовизначення. Було виокремлено і обґрунтовано компоненти самовизначення молоді щодо участі у виборчому процесі: когнітивний, афективний і конативний. До когнітивного належать сукупність знань та уявлень про виборчий процес, процедуру і правила його реалізації; усвідомлення та рефлексія власних електоральних поглядів та інтересів. До афективного компоненту відносимо емоційні переживання з приводу політичних і зокрема виборчих процесів, яким притаманна певна модальність, інтенсивність та тривалість, ставлення до себе як суб'єкта ухвалення електорального рішення, а також до політиків, що виступають об'єктом електорального вибору. Конативний компонент самовизначення щодо участі у виборчому процесі передбачає ухвалення електоральних рішень, партиципацію у виборчих процесах та передвиборчих кампаніях; електоральну активність-пасивність.

Модель емпіричного дослідження поєднувала якісні та кількісні методи, що дало змогу отримати нові достовірні дані, статистична обробка яких допомогла глибоко й детально розкрити та представити зміст психологічних особливостей самовизначення молоді щодо участі у виборчому процесі.

Загальна кількість респондентів, які взяли участь у дослідженні 466 осіб. На попередньому етапі 59 опитаних. На основному етапі емпіричного дослідження, яке проводилося з метою вивчення психологічних особливостей самовизначення молоді щодо участі у виборчому процесі, взяло участь 329 осіб віком від 18 до 35 років, з яких 44,7% чоловіків та 55,3% жінок. За віком вибірка

поділена на 4 групи: 18-22 роки – 41%; 23-26 роки – 25%; 27-32 роки – 11%; 33-35 роки – 23%.

На експериментальному етапі дослідження взяли участь 78 осіб: 40 учасників експериментальної групи віком від 18-22 років, де 55% жінки і 45% чоловіків; і 38 учасників контрольної групи того ж віку (44,7% жінок і 55,3% чоловіків).

Методом асоціативного експерименту на слова-стимули «виборець» та «участь у виборах» було визначено семантичне поле уявлень молоді щодо виборця і участі у виборах. На основі цих результатів було сконструйовано авторську версію семантичного диференціалу, який дав змогу вивчити психологічні особливості самовизначення молоді щодо участі у виборчому процесі. Для деталізації психологічних особливостей респондентів з різним типом самовизначення було використано батарею методик: Методика рефлексивності А. Карпова та В. Пономарьової; Методика емоційної самооцінки О. Білобрикіної; Методика вивчення мотивації схвалення Д. Крауна і Д. Марлоу (в адаптації Ю. Ханіна) як орієнтації на соціально бажану або прийнятну поведінку; Методика вивчення рівня соціальної сміливості; а також Методика політичної участі Л. Кияшко та А. Краснякової.

У результаті проведеного емпіричного дослідження виокремлено п'ять типів виборців: *раціональний* (спрямований на усвідомлення власної політичної позиції та аналіз політичної дійсності через осмислення політичної ситуації та свідомого електорального самовизначення); *емоційний* (гостро відчуває політичні реалії, емоційно переймається ними; може бути спонтанним і ситуативним); *ідеалістичний* (доволі емоційний і дієвий, проте не завжди раціональний; схильний надто покладатися на позитивні зміни, недостатньо рефлексує власні політичні інтереси та погляди); *апатичний* (схильний до пасивної, консервативної електоральної поведінки, свою виборчу активність вони не розцінюють як шлях до позитивних змін, а радше як мінімізацію негативних впливів політичного сьогодення); *реактивно-інерційний* (спонтанний, активний, піддається більшою мірою впливу емоцій, а не роздумам

та аналізу).

Виявлено психологічні особливості самовизначення щодо участі у виборчому процесі, які з різним рівнем прояву властиві певному типу виборця: когнітивна індиферентність, когнітивне залучення, емоційна лабільність, емоційна чутливість і активна партиципація. Для реактивно-інерційного типу характерний середній рівень партиципації, байдужість до виборчого процесу та супутніх подій, що з ним пов'язані та висока емоційна лабільність. Ідеалістичному типу виборця притаманна активна партиципація під час виборів, середня когнітивна залученість і емоційна чутливість та низька когнітивна індиферентність і емоційна лабільність. Для емоційного типу виборця характерна висока емоційна чутливість, середнє когнітивне залучення та низька когнітивна індиферентність, емоційна лабільність, активна партиципація. Раціональний тип має високе когнітивне залучення, висока активна партиципація, середня емоційна чутливість та низька когнітивна індиферентність й емоційна лабільність. Апатичний (аморфний) тип має високу когнітивну залученість, проте низьку емоційну чутливість, партиципацію, когнітивну індиферентність, емоційну лабільність по відношенню до виборчого процесу, який супроводжується відповідною інформаційною кампанією.

Для реалізації експериментального етапу з опертям на результати емпіричного дослідження була розроблена програма психологічного супроводу актуалізації самовизначення молоді щодо участі у виборчому процесі, що мала на меті формування відповідальності та усвідомленості молоді щодо виборчого процесу та підвищення рівня електоральної участі.

Програму було впроваджено в експериментальній групі, водночас у контрольній групі жодних додаткових впливів і стимулів не було. За результатами впровадження програми в експериментальній групі збільшилася кількість осіб з раціональним типом виборця, та тих, хто має високий рівень політичної участі, при цьому зменшилася кількість учасників з низьким рівнем соціальної сміливості, яка є важливим чинником участі у виборчих процесах. Також впровадження програми сприяло зниженню рівня орієнтації молоді на

соціальне схвалення та соціально бажану поведінку, що дає можливість молоді більш самостійно приймати рішення та займати більш помірковану, відповідальну виборчу позицію. За оцінками учасників програма є ефективним методом роботи та сприяє покращенню усвідомлення власної важливості як суб'єкта, активного діяча політичної взаємодії.

Наукова новизна дисертаційного дослідження полягає у тому, що:
вперше

- самовизначення щодо участі у виборчому процесі розглядається як процес визначення та реалізації власної електоральної позиції, що складається з: усвідомлення та рефлексії власних електоральних поглядів та інтересів, своєї виборчої позиції (на когнітивному рівні); реалізації емоційного ставлення до виборчого процесу, електоральної ситуації, об'єкта виборів, себе як виборця (на афективному рівні); що виявляється в електоральній активності чи пасивності виборця (на конативному рівні), що зумовлює електоральне волевиявлення окремого громадянина відповідно до умов виборчого процесу;
- виявлено п'ять типів виборця: реактивно-інерційний, ідеалістичний, емоційний, раціональний, апатичний (аморфний);
- встановлено та обгрунтовано психологічні особливості самовизначення молоді щодо участі у виборчому процесі: когнітивна індіферентність, когнітивне залучення, емоційна лабільність, емоційна чутливість та активна партиципація;
- встановлено наявність зв'язків між типом виборця та рівнем розвитку рефлексії, мотивації соціального схвалення, рівнем політичної участі та соціальної сміливості.

набули подальшого розвитку:

- система знань про сутність і зміст феномену політичного самовизначення, зокрема щодо участі у виборчому процесі;
- уявлення про структуру самовизначення молоді щодо участі у виборчому

- процесі, що включає когнітивний, афективний, поведінковий компонент;
- уявлення про політичність, політичне самовизначення, громадянську компетентність і відповідальність виборців;
  - система наукових уявлень про політичну та виборчу активність молоді.

Практичне значення отриманих результатів.

Результати дослідження можуть бути використані в освітніх та партиципаційних проектах з громадянської та політичної просвіти молоді, заходах щодо формування і утвердження національної і громадянської ідентичності, розвитку громадянської компетентності молоді, використовуватися у діяльності громадськими діячами, викладачами, практичними психологами, співробітниками громадських організацій з розбудови громадянського суспільства. Програму психологічного супроводу актуалізації самовизначення щодо участі у виборчому процесі доцільно використовувати для підвищення усвідомленості молоді щодо питань важливості визначення свого місця у складних політичних, зокрема виборчих процесах; для підвищення активності молодих людей у прагненні зрозуміти політичний дискурс в Україні та своєю активністю, шляхом участі у виборчому процесі, впливати на політичну ситуацію в державі.

Отримані результати дисертаційної роботи також можуть бути використані у навчальних та факультативних програмах закладів вищої та спеціальної професійної освіти, зокрема в курсах «Політична психологія», «Політологія», «Публічне управління та адміністрування», «Соціальна психологія», «Соціологія».

Ключові слова: політичне самовизначення, самовизначення щодо участі у виборчому процесі, участь у виборах, психологічні особливості, молодь, громадянська ідентичність, громадянська компетентність, вибори, типи виборців.

SUMMARY

Korsakevych S. S. - Psychological features of self-determination of youth to participate in the electoral process - Qualifying scientific work as a manuscript.

Dissertation for the degree of Doctor of Philosophy in the specialty 053 - Psychology (05 - Social Sciences. Specialization 19.00.11 - Political Psychology). Institute of Social and Political Psychology of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine, Kyiv, 2023.

The dissertation presents the results of theoretical, empirical and experimental research on the psychological characteristics of youth self-determination to participate in the electoral process. The relevance of the study is due to the acuteness of the situations of political elections in Ukraine, in each of which not only competition between different political forces is unfolding, but also the struggle for the direction of further development of Ukraine. In difficult socio-political conditions - war, demographic crisis, new waves of emigration of the Ukrainian population - participation in the electoral process requires young people to determine the answers to questions that are often of existential importance, including what kind of state we are building and what vector of civilizational development we are implementing. When each election actually decides the fate of the entire society, it is difficult to overestimate the role of electoral self-determination of each voter, especially young people.

First of all, modern Ukrainian youth is characterized by low levels of interest in politics, political and electoral activity. Young people focus their attention on studying, relationships, career development, and earning money, without feeling that these areas of their lives are directly related to the course of political processes in the country, which are mostly on the periphery of their interests. Due to the lack of personal interest in exercising their right to vote and in the election results, young people often perceive the election process as a formality. The political attitudes of young voters are often characterized by a certain formalization and ritualization of participation in elections (unreflective participation, because "it is customary", "it has always been like that"). Such a perception of elections without proper political and

legal knowledge, civic competencies, understanding of political processes and their place in them can lead not only to a passive consumerist position of young people towards the state, but also make them subject to manipulation by various political forces.

The dissertation is related to the research work of the Department of Psychology of Masses and Communities of the Institute of Social and Political Psychology of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine within the framework of the research topics "Psychological strategies of community adaptation to the conditions and consequences of military conflict" (2016-2018) - state registration number 0116U003300, "Social and psychological effects of interaction of community identities in the conditions of interstate military and political confrontation" (2022-2024) – state registration number 0122U000841.

The *object* of this study is the political self-determination of young people. The *subject* is the psychological peculiarities of young people's self-determination to participate in the electoral process. The *purpose* was to identify the psychological characteristics of youth self-determination to participate in the electoral process and to develop and test a program of psychological support for the actualization of youth self-determination to participate in the electoral process.

The theoretical analysis of the problem of self-determination of youth in terms of participation in the electoral process made it possible to substantiate political self-determination as an intrapersonal process of determining and implementing one's own political views and socio-political position, including perception, emotions, feelings, ideas, motives, thinking, behavior, with the subsequent choice of forms of influence on the political sphere by one's actions in order to realize oneself as a political subject.

Self-determination regarding participation in the electoral process is considered as a process of defining and implementing one's own electoral position, which consists of: awareness and reflection of one's own electoral views and interests, one's electoral position (at the cognitive level); implementation of an emotional attitude to the election process, the electoral situation, the object of the election, oneself as a voter (at the affective level); which is manifested in the electoral activity or

passivity of the voter (at the conative level), which determines the electoral will of an individual citizen in accordance with the conditions of the election process.

The theoretical model of youth self-determination regarding participation in the election process is substantiated, which describes the three-component structure of self-determination, types of voters and psychological features of self-determination. The components of youth self-determination regarding participation in the election process were identified and substantiated. Cognitive includes: a set of knowledge and ideas about the election process, procedure and rules for its implementation; awareness and reflection of one's own electoral views and interests. The affective component includes emotional experiences regarding political and, in particular, electoral processes, which are characterized by a certain modality, intensity and duration (the political and electoral process often causes strong emotions, emotionally colored evaluations), the attitude towards oneself as a subject of making an electoral decision, as well as to politicians who are the object of electoral choice. The conative component of self-determination regarding participation in the election process involves the adoption of electoral decisions, participation in election processes and election campaigns; electoral activity-passivity.

The empirical research model combined qualitative and quantitative methods, which made it possible to obtain new reliable data, the statistical processing of which helped to deeply and in detail reveal and present the content of the psychological features of self-determination of young people regarding participation in the election process.

The total number of respondents who took part in the study was 466 people. At the main stage of the empirical research, which was conducted with the aim of studying the psychological features of self-determination of young people regarding participation in the election process, 329 people aged 18 to 35 took part, of whom 44.7% were men and 55.3% were women. By age, the sample is divided into 4 groups: 18-22 years old - 41%; 23-26 years old - 25%; 27-32 years - 11%; 33-35 years old - 23%.

78 people took part in the experimental stage of the study: 40 participants of the experimental group aged 18-22, where 55% were women and 45% were men; and 38 participants of the control group of the same age (44.7% women and 55.3% men.

Using the method of an associative experiment on the stimulus word "voter", the semantic field of ideas about the voter and participation in the elections was determined. Based on these results, the author's version of the semantic differential was constructed, which made it possible to study the psychological features of self-determination of young people regarding participation in the election process. To detail the psychological features of respondents with different types of self-determination, a battery of methods was used: reflexivity method by A. Karpov and V. Ponomareva; Methodology of emotional self-assessment by O. Bilobrykina; Methodology for studying the motivation of approval of D. Crown and D. Marlow (adapted by Y. Hanin) as an orientation towards socially desirable or acceptable behavior; Methods of studying the level of social courage; as well as the Methodology of political participation by L. Kiyashko and A. Krasnyakova.

As a result of the conducted empirical research, five types of voters are distinguished: rational (aimed at awareness of one's own political position and analysis of political reality through understanding the political situation and conscious electoral self-determination); emotional (feels acutely political realities, is emotionally concerned about them; can be spontaneous and situational); idealistic (quite emotional and effective, but not always rational; tends to rely too much on positive changes, does not sufficiently reflect one's own political interests and views); apathetic (prone to passive, conservative electoral behavior, they do not consider their electoral activity as a way to positive changes, but rather as minimizing the negative effects of the political present); reactive-inertial (spontaneous, active, more influenced by emotions rather than thinking and analysis).

The psychological features of self-determination regarding participation in the election process, which are characteristic of a certain type of voter, have been identified: cognitive indifference, cognitive involvement, emotional lability, emotional sensitivity, and active participation. The reactive-inertial type is characterized by an

average level of participation, indifference to the election process and related events, and high emotional lability. An idealistic type of voter is characterized by active participation during elections, medium cognitive involvement and emotional sensitivity, and low cognitive indifference and emotional lability. The emotional type of the voter is characterized by high emotional sensitivity, average cognitive involvement and low cognitive indifference, emotional lability, and active participation. The rational type has high cognitive involvement, high active participation, medium emotional sensitivity, and low cognitive indifference and emotional lability. The apathetic (amorphous) type has high cognitive involvement, but low emotional sensitivity, participation, cognitive indifference, emotional lability in relation to the election process, which is accompanied by an appropriate information campaign.

For the implementation of the experimental stage, based on the results of empirical research, a program of psychological support for the actualization of youth self-determination regarding participation in the electoral process was developed, which was aimed at forming the responsibility and awareness of youth regarding the electoral process and increasing the level of electoral participation.

The program was implemented in the experimental group, while in the control group there were no additional influences and incentives. According to the results of the implementation of the program in the experimental group, the number of people with a rational type of voter and those with a high level of political participation increased, while the number of participants with a low level of social courage, which is an important factor in participation in election processes, decreased. Also, the implementation of the program helped to reduce the level of orientation of the youth towards social approval and socially desirable behavior, which enables the youth to make decisions more independently and take a more moderate, responsible electoral position. According to the participants, the program is an effective method of work and contributes to the improvement of awareness of one's own importance as a subject, an active actor of political interaction.

The scientific novelty of the dissertation research is that:

for the first time

- self-determination regarding participation in the electoral process is considered as a process of defining and realizing one's own electoral position, which consists of: awareness and reflection of one's own electoral views and interests, one's electoral position (at the cognitive level); implementation of an emotional attitude to the election process, the electoral situation, the object of the election, oneself as a voter (at the affective level); which is manifested in the electoral activity or passivity of the voter (at the conative level), which determines the electoral will of an individual citizen in accordance with the conditions of the election process;

- five types of voters were identified: reactive-inertial, idealistic, emotional, rational, apathetic (amorphous);

- the psychological features of self-determination of young people regarding participation in the election process were established and substantiated: cognitive indifference, cognitive involvement, emotional lability, emotional sensitivity and active participation;

- the presence of connections between the type of voter and the level of development of reflection, the motivation of social approval, the level of political participation and social courage was established.

have been further developed:

- a system of knowledge about the essence and content of the phenomenon of political self-determination, in particular regarding participation in the election process;

- an idea of the structure of self-determination of young people regarding participation in the electoral process, which includes a cognitive, affective, behavioral component;

- ideas about politics, political self-determination, civic competence and responsibility of voters;

- a system of scientific ideas about the political and electoral activity of young people.

Practical significance of the results.

The results of the study can be used in educational and participatory projects on civic and political education of youth, activities aimed at forming and strengthening national and civic identity, developing civic competence of youth, and can be used in the activities of public figures, teachers, practical psychologists, and employees of civil society organizations for the development of civil society. The program of psychological support for the actualization of self-determination in relation to participation in the electoral process should be used to raise awareness of young people about the importance of determining their place in complex political, including electoral processes; to increase the activity of young people in their desire to understand the political discourse in Ukraine and to influence the political situation in the country through their activity, by participating in the electoral process.

The results of the dissertation can also be used in the curricula and elective programs of higher and special vocational education institutions, in particular in the courses "Political Psychology", "Political Science", "Public Administration", "Social Psychology", "Sociology".

Key words: political self-determination, self-determination to participate in the electoral process, participation in elections, psychological characteristics, youth, civic identity, civic competence, elections, types of voters.

СПИСОК НАУКОВИХ ПРАЦЬ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

А) Наукові праці, в яких опубліковано основні наукові результати дисертації:

1. Корсакевич, С. (2020). Політичне самовизначення молоді: соціально-психологічні особливості. *Проблеми політичної психології*, 23 (1), 183–194. doi: <https://doi.org/10.33120/popp-Vol23-Year2020-52> .
2. Корсакевич, С. (2021). Уявлення молоді про себе як про виборця у контексті політичного самовизначення: емпірична модель і її конфігурація. *Наукові перспективи*, 10 (16), 402–411. doi: [https://doi.org/10.52058/2708-7530-2021-10\(16\)-402-411](https://doi.org/10.52058/2708-7530-2021-10(16)-402-411).
3. Korsakevych, S. (2021). Psychological features of young people's perception of themselves as voters: a cognitive component. *Bulletin of Postgraduate education. Issue «Social and behavioral sciences»*, 18 (47), 65–78. doi: [https://doi.org/10.32405/2522-9931-2021-18\(47\)-65-78](https://doi.org/10.32405/2522-9931-2021-18(47)-65-78).
4. Korsakevych, S. (2021). Self-determination in the conditions of the political system of Ukraine: reflection, political participation and political experience. *Věda a perspektiv*, 1 (1), 229–236. doi: [https://doi.org/10.52058/2695-1584-2021-1\(1\)-228-236](https://doi.org/10.52058/2695-1584-2021-1(1)-228-236)

Б) Опубліковані праці апробаційного характеру:

1. Корсакевич, С. (2021). Застосування факторного та кластерного стат.-мат. методу в ході дослідження психологічних особливостей молоді виборчого самовизначення молоді або типологія сучасного виборця. *IX Всеукраїнська наукова конференція «Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина української держави» (м. Київ, 24–25 листопада 2021 р.)*. Київ: ІСПП НАПН України.
2. Корсакевич, С. (2021). Конфігурація самовизначення молоді у виборчому процесі: психологічні особливості – The configuration of self-determination of young people in the electoral process: psychological features.

X Міжнародна науково-практична конференція «Психолого-педагогічний супровід професійної підготовки та підвищення кваліфікації фахівців в умовах трансформації освіти» (м. Київ, 21 травня 2021 р.). Київ: ДЗВО «Університет менеджменту освіти» НАПН України.

3. Корсакевич, С. (2021). Нормативно-правові акти (НПА) України, їх наслідки, як інструмент впливу на психіку громадян: екологічність та перспективи. *Всеукраїнський науково-методичний семінар: «Безпека особистості в цифровому середовищі: правові, психологічні та технологічні аспекти» (м. Київ, 07 квітня 2021 р.). Київ: Державний науково-дослідний інститут МВС України.*
4. Корсакевич, С. (2020). Проблема самовизначення молоді щодо участі у виборчому процесі. *Збірник матеріалів VIII Всеукраїнської науково-практичної конференції молодих вчених «Наукова молодь-2020» (м. Київ, 21 жовтня 2020 р.) (с. 106–107). Київ: ФОП Ямчинський О. В.*
5. Корсакевич, С. С. (2022). Проєкт з громадянської освіти і політичної просвіти дітей і молоді, молодших 18 років «М18 – Ми можемо більше». *Збірник наукових робіт учасників Всеукраїнського круглого столу «Комунікація і спілкування в XXI столітті» (22 лютого 2022 р.). Режим доступу: http://www.psyh.kiev.ua/Збірник_наук._праць._-_Випуск_29.*
6. Корсакевич, С. (2020). Психологічні особливості самовизначення молоді щодо участі у виборчому процесі». *Збірник матеріалів наукової конференції «Наукові досягнення молоді: особливості та перспективи» (м. Тернопіль, 19 червня 2020 р.) (с. 102–103). Тернопіль: ФОП Гуляєва В. М.*
7. Корсакевич, С. (2021). Психологічні технології легітимації політичної влади і державницьких рішень в політичній комунікації. *Всеукраїнська відкрита науково-практична конференція «Сучасні політичні технології: досвід та перспективи реалізації в Україні» (м. Київ, 17 листопада 2021 р.) (с. 110-114). Київ: ДЗВО «Університет менеджменту освіти» НАПН України.*

8. Корсакевич, С. (2019). Теоретичний аналіз політичного самовизначення як однієї з умов для власного волевиявлення молоді у виборчому процесі. *II Всеукраїнський конгрес із соціальної психології (з міжнародною участю) «Соціальна психологія сьогодні: здобутки і перспективи»* (м. Київ, 7–8 листопада 2019 р.). Київ: ІСПП НАПН України.
9. Корсакевич, С. (2021). Форма прямої демократії та механізм вирішення конфліктних питань місцевого значення – місцеві референдуми. *V Всеукраїнська конференція «Муніципальна реформа в контексті євроінтеграції України: позиція влади, науковців, профспілок та громадськості»* (м. Київ, 10 грудня 2021 р.) (с. 325-331). Київ: АМУ.
10. Korsakevych, S. (2020). The problem of political self-determination of youth: psychological features. *XIV International scientific and practical conference «The problem of political self-determination of youth: psychological features», «Multidisciplinary research»* (Bilbao, Spain, 21–24 December 2020) (pp. 429-431). Bilbao: Library of Congress Cataloging-in-Publication.
11. Корсакевич, С. (2021). Participation in the electoral process: self-perception, self-determination and representation of young people. *X International scientific and practical conference* (Varna, Bulgaria, 07 June 2021), Varna.

ЗМІСТ

ВСТУП	20
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ САМОВИЗНАЧЕННЯ МОЛОДІ ЩОДО УЧАСТІ У ВИБОРЧОМУ ПРОЦЕСІ	29
1.1. Наукові підходи до розуміння феномену політичного самовизначення	29
1.2. Самовизначення молоді щодо участі у виборчому процесі як політико-психологічний феномен	40
1.3. Здійснення політичного вибору як спосіб та результат самовизначення молоді щодо участі у виборчому процесі	53
Висновки до розділу 1	69
РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ САМОВИЗНАЧЕННЯ МОЛОДІ ЩОДО УЧАСТІ У ВИБОРЧОМУ ПРОЦЕСІ	71
2.1. Організація емпіричного дослідження психологічних особливостей самовизначення молоді щодо участі у виборчому процесі	71
2.2. Семантична структура уявлень молоді про себе як учасників виборчого процесу	85
2.3. Самовизначення молоді щодо участі у виборчому процесі: типологія виборця та психологічні особливості	93
Висновки до розділу 2	116
РОЗДІЛ 3. ПСИХОЛОГІЧНИЙ СУПРОВІД МОЛОДІ У ПРОЦЕСІ САМОВИЗНАЧЕННЯ ЩОДО РЕАЛІЗАЦІЇ ВИБОРЧИХ ПРАВ	119
3.1. Програма психологічного супроводу актуалізації самовизначення молоді щодо участі у виборчому процесі	119
3.2. Аналіз результатів впровадження програми психологічного супроводу актуалізації самовизначення молоді щодо участі у виборчому процесі	136
3.3. Рекомендації щодо психологічного супроводу молоді у процесі її самовизначення як учасників виборчого процесу	146
Висновки до розділу 3	153
ВИСНОВКИ	155
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	158
ДОДАТКИ	178

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Проблема психологічних особливостей самовизначення молоді щодо участі у виборчому процесі, як визначення молоддю свого місця у складній політичній дійсності, вияв своєї позиції і ставлення до політикуму є актуальною суспільною і науковою проблемою, як з огляду на сучасні соціально-політичні зміни в країні, зі своєю динамікою та непередбачуваністю, так і у зв'язку з необхідністю уточнення феномену політичного самовизначення, зокрема самовизначення щодо участі у виборчому процесі у соціально-поведінкових науках.

На парламентських та президентських виборах, а також на виборах обласного значення вирішується, чи буде Україна фактично незалежною, яку модель економічного та політичного розвитку вона реалізовуватиме, особливо ці питання набувають актуальності в надскладних воєнних, економічних, демографічних умовах, в яких опинилася держава. Відповідь на це питання зумовлює або готовність боротися за українську державу проти зовнішньої агресії, або готовність до еміграції (зовнішньої чи внутрішньої), що означає суб'єктивне знецінення цієї держави та фактичну відмову від неї, як і від власної громадянської ідентичності (Хазратова, 2018).

Складність і багатоаспектність процесу самовизначення призводить до припущення про існування різних видів цього явища. У психологічній літературі найбільш часто виокремлюють наступні види самовизначення: соціальне, професійне, моральне, особистісне, життєве, сімейне, індивідуальне тощо (Бакуменко, 2019; McDougall, Baldwin, Evans, Nichols, Etherington & Wright, 2016; та ін.). І одним з них, проте менш вивченим, є політичне самовизначення.

Електоральне самовизначення для молоді стає дедалі складнішим, адже реалії сьогодення здійснюють вплив на емоційну, когнітивну та поведінкову сфери молоді, що перешкоджає аналізу подій та раціональному ухваленню власних політичних рішень (Зозуля, 2023).

Важливим науковим підґрунтям розуміння самовизначення щодо участі у виборчому процесі стали наукові роботи (Beran, 2005; Kahneman 2018; Nieć, 2013; Ryan, 2017; Бабич-Декань, 2003; Васютинський, 1998; Духневич, 2014), спрямовані на дослідження проблеми політичної свідомості та політичного самовизначення громадян, зокрема молоді України; роботи, присвячені психолого-педагогічним аспектам формування громадянської компетентності, політичної освіти молоді (Жадан та ін., 2016; Позняк, 2020) та інші.

Як свідчать дослідження науковців-психологів та соціологів, процес взаємодії особистості з політичною системою суспільства характеризується двома взаємопов'язаними феноменами. З одного боку, політична система розвивається, залучаючи нових і нових членів, наділяючи їх системою політичних знань, формуючи політичну культуру та свідомість, настрої, поведінку громадян. З другого, активна особистість самостійно селекціонує із політичних процесів, які сприймаються, усе, що відповідає її потребам і переконанням, її досвіду та уявленням (Васютинський, 2022; Кияшко, 2008; Шерман, 2010).

У такому контексті окремої уваги заслуговують питання самовизначення молоді щодо участі у виборчому процесі та його психологічні особливості. Від визначення молоддю свого місця у політичних процесах, зокрема від самовизначення щодо участі у виборчому процесі, частково залежить як загальна привабливість української політичної культури для наступних поколінь, так і – явка на виборах, балотування молоді в якості кандидатів на посади сільських, міських голів тощо.

Важливим завданням цієї роботи є виявлення психологічних особливостей самовизначення молоді щодо участі у виборчому процесі. Отже, соціальна та наукова важливість означеної проблеми та необхідність уточнення окремих теоретичних положень політичної психології і зумовили вибір теми дисертаційного дослідження: *«Психологічні особливості самовизначення молоді щодо участі у виборчому процесі»*.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тема дисертації належить до комплексних науково-дослідних тем відділу психології мас і спільнот Інституту соціальної та політичної психології НАПН України «Психологічні стратегії адаптації спільноти до умов і наслідків воєнного конфлікту» (2016-2018) – державний реєстраційний номер теми 0116U003300, «Соціально-психологічні ефекти взаємодії спільнотних ідентичностей в умовах міждержавного воєнно-політичного протистояння» (2022-2024) – державний реєстраційний номер теми 0122U000841.

Об'єкт дослідження – політичне самовизначення молоді.

Предмет дослідження – психологічні особливості самовизначення молодих людей як учасників виборчого процесу.

Мета дослідження – виявити психологічні особливості самовизначення молоді щодо участі у виборчому процесі та розробити і апробувати програму психологічного супроводу актуалізації самовизначення молоді щодо участі у виборчому процесі.

Завдання дослідження:

1. Здійснити теоретичний аналіз основних наукових підходів до сутності та розуміння політичного самовизначення молоді, зокрема щодо участі у виборчому процесі.

2. Виявити та проаналізувати типи молодих виборців.

3. Визначити та описати психологічні особливості самовизначення молоді щодо участі у виборчому процесі.

4. Розробити та апробувати програму психологічного супроводу актуалізації самовизначення молоді щодо участі у виборчому процесі з формуванням у учасників більш відповідального, усвідомленого ставлення до виборів.

Теоретико-методологічну основу дослідження становлять положення: культурно-історичної та етнічної психології (О. Кочубейник, О. Лозова), суб'єктного та діяльнісного підходів, гуманістичного підходу (А. Маслоу, Г. Бал, К. Роджерс), психоаналітичного підходу (І. Блажина, В. Одайник,

З. Фрейд, К. Юнг), біхевіористичного та експериментального підходу (В. Вундт, І. Павлов, Дж. Уотсон), теорій самоставлення, Я-концепції, самосвідомості особистості (Р. Бернс, Т. Леві, С. Максименко, Н. Мацевко, А. Налчаджян, Л. Онуфрієва, С. Ставицька, І. Чеснокова). Враховано дослідження вікової детермінації новоутворень та самодетермінації особистості (О. Зазимко, О. Корніяка, С. Максименко, Л. Сердюк, Л. Онуфрієва, Н. Шевченко), громадянської, національної і регіональної ідентичності (В. Васютинський, І. Губеладзе, І. Остапенко, І. Петровська та ін.), а також дослідження політичної соціалізації, громадянських компетентностей, політичної участі та політичної поведінки (В. Васютинський, І. Гусєв, В. Духневич, І. Жадан, Л. Кияшко, А. Краснякова, М. Козирєв, І. Остапенко, І. Петровська, М. Слюсаревський, Ю. Чаплінська, С. Чуніхіна).

Методи дослідження. Відповідно до визначених завдань, комплексно застосовувалися такі методи дослідження:

1. *Теоретичні*, а саме: аналіз, систематизація, порівняння, теоретичне моделювання, інтерпритація, синтез, узагальнення даних теоретичних та емпіричних досліджень науковців щодо вивчення проблеми політичного самовизначення тощо.

2. *Емпіричні*, що використовувалися на етапах дослідження (попередньому, основному, аналітичному та експериментальному) і включали: анкетування, асоціативний експеримент для виявлення асоціацій (рис, якими описують себе досліджувані як учасників виборчого процесу); семантичний диференціал для визначення уявлення про себе як про виборця; психодіагностичні методики: діагностики рефлексивності А. Карпова та В. Пономарьової для визначення рівня розвитку рефлексії); «Який Я?» (за О. Білобрикіною) для дослідження емоційної самооцінки в умовах виборів; «Мотивація до схвалення» Д. Крауна і Д. Марлоу (в адаптації Ю. Ханіна) для визначення ступеню вираженості потреби у схваленні від оточуючих, орієнтації на соціально бажану або прийнятну поведінку щодо виборів; «Соціальна сміливість» для діагностики рівня соціальної сміливості, як прояву вольових

якостей особистості щодо участі у виборчому процесі; «Скорочений варіант опитувальника рівня політичної участі (КОРПУ)» (Л. Кияшко та А. Краснякової) для діагностики рівня політичної участі, активності або пасивності у політичних процесах.

3. *Математико-статистичні*, а саме: описові статистики (знаходження середніх величин, відсоткових значень); контент-аналіз для виявлення найбільш повторюваних психологічних рис молоді як учасників виборчого процесу; t-критерію Стьюдента для порівняння двох незалежних вибірок; однофакторний дисперсійний аналіз для порівняння трьох і більше груп; кореляційний аналіз (коефіцієнт кореляції Пірсона) для визначення зв'язків між змінними; факторний аналіз методом головних компонент (PCA) і обертанням Varimax з нормалізацією Kaiser Normalization для виявлення рушійних спрямованостей молоді під час участі у виборчому процесі та кластерний аналіз методом K-середніх для виділення типів виборця серед української молоді.

Обробку отриманих емпіричних результатів здійснено за допомогою комп'ютерної програми для статистичної обробки даних (SPSS Statistics 23.0).

Емпірична база дослідження. У дослідженні взяло участь 466 осіб.

На попередньому етапі (в межах асоціативного експерименту) – 59 осіб. На основному етапі емпіричного дослідження опитано 329 осіб віком від 18 до 35 років, серед яких 44,7% чоловіків та 55,3% жінок. На експериментальному етапі дослідження взяло участь 78 осіб, з них 40 – учасників експериментальної групи (55% - жінки, 45% - чоловіки) та 38 – контрольної групи.

Дослідження проводилося серед української молоді з Інституту соціальної та політичної психології НАПН України (м. Київ); студентів Київського національного університету імені Тараса Шевченка (м. Київ), Університету економіки та права «КРОК» (м. Київ), Львівського національного медичного університету імені Данила Галицького (м. Львів), Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого (м. Харків); серед учасників Міжнародного проекту «Ми можемо більше! Для активної громадянської участі

молоді в Східній Європі»; Асоціації міст України (м. Київ), Міністерстві юстиції України (м. Київ) та Національній асоціації адвокатів України (м. Київ).

Надійність та достовірність результатів дослідження забезпечено теоретико-методологічним обґрунтуванням вихідних положень, концептуальною відповідністю поставленої проблеми сучасним методам дослідження й узагальненням наукових концепцій; поєднанням кількісного та якісного аналізу отриманих результатів; використанням методів математичної обробки даних.

Наукова новизна дисертаційного дослідження полягає у тому, що:
вперше

- самовизначення щодо участі у виборчому процесі розглядається як процес визначення та реалізації власної електоральної позиції, що складається з: усвідомлення та рефлексії власних електоральних поглядів та інтересів, своєї виборчої позиції (на когнітивному рівні); реалізації емоційного ставлення до виборчого процесу, електоральної ситуації, об'єкта виборів, себе як виборця (на афективному рівні); що виявляється в електоральній активності чи пасивності виборця (на конативному рівні), що зумовлює електоральне волевиявлення окремого громадянина відповідно до умов виборчого процесу;
- виявлено п'ять типів виборця: реактивно-інерційний, ідеалістичний, емоційний, раціональний, апатичний (аморфний);
- встановлено та обґрунтовано психологічні особливості самовизначення молоді щодо участі у виборчому процесі: когнітивна індиферентність, когнітивне залучення, емоційна лабільність, емоційна чутливість та активна партиципація;
- встановлено наявність зв'язків між типом виборця та рівнем розвитку рефлексії, мотивації соціального схвалення, рівнем політичної участі та соціальної сміливості.

набули подальшого розвитку:

- система знань про сутність і зміст феномену політичного самовизначення,

зокрема щодо участі у виборчому процесі;

- уявлення про структуру самовизначення молоді щодо участі у виборчому процесі, що включає когнітивний, афективний, поведінковий компонент;
- уявлення про політичність, політичне самовизначення, громадянську компетентність і відповідальність виборців;
- система наукових уявлень про політичну та виборчу активність молоді.

Практичне значення отриманих результатів.

Результати дослідження можуть бути використані в освітніх та партиципаційних проектах з громадянської та політичної просвіти молоді, заходах щодо формування і утвердження національної і громадянської ідентичності, розвитку громадянської компетентності молоді, використовуватися у діяльності громадськими діячами, викладачами, практичними психологами, співробітниками громадських організацій з розбудови громадянського суспільства. Програму психологічного супроводу актуалізації самовизначення щодо участі у виборчому процесі доцільно використовувати для підвищення усвідомленості молоді щодо питань важливості визначення свого місця у складних політичних, зокрема виборчих процесах; для підвищення активності молодих людей у прагненні зрозуміти політичний дискурс в Україні та своєю активністю, шляхом участі у виборчому процесі, впливати на політичну ситуацію в державі.

Отримані результати дисертаційної роботи також можуть бути використані у навчальних та факультативних програмах закладів вищої та спеціальної професійної освіти, зокрема в курсах «Політична психологія», «Політологія», «Публічне управління та адміністрування», «Соціальна психологія», «Соціологія».

Апробація та впровадження результатів дослідження. Основні теоретичні та практичні результати дослідження були представлені на *Міжнародних науково-практичних конференціях*: XIV International scientific and practical conference of Multidisciplinary research «The problem of political self-determination of youth: psychological features» (Bilbao, Spain, 21-24.12.2020); X

International scientific and practical conference «Participation in the electoral process: self-perception, self-determination and representation of young people» (Varna, Bulgaria, 07.06.2021); X Міжнародна науково-практична конференція «Психолого-педагогічний супровід професійної підготовки та підвищення кваліфікації фахівців в умовах трансформації освіти» (Київ, Україна, 21.05.2021); на *Всеукраїнських науково-практичних конференціях*: VIII Всеукраїнська науково-практична конференція молодих вчених «Наукова молодь-2020» (Київ, Україна, 21.10.2020); Всеукраїнська відкрита науково-практична конференція «Сучасні політичні технології: досвід та перспективи реалізації в Україні» (Київ, Україна, 17.11.2021); Всеукраїнська наукова студентська конференція «Дослідницькі інновації» (Київ, Україна, 04.06.2021); на звітних сесіях та засіданні лабораторії (Київ, Україна, 04.07.2023).

Результати дисертаційного дослідження *впроваджено* через обговорення на заходах Міжнародного проекту «Ми можемо більше! Для активної громадянської участі молоді в Східній Європі» (довідка № 1/21 від 18.11.2021); в партиципаційні тренінги V Київського дитячо-юнацького Форуму M18 «Менші 18 – ми можемо більше!» (довідка №1/21 від 9-10.11.2021 р.); у навчально-освітній процес ДЗВО «Університет менеджменту освіти» НАПН України при викладанні дисциплін Політологія, Психологія, Правознавство та ін. (довідка № від 06.12.2021 р.); у проектну роботу із молоддю в Асоціації міст України (довідка № 6-3/22 від 23.02.2022 р.).

Публікації. Основні положення і висновки дисертації знайшли відображення у 15 публікаціях, серед яких: 4 статті (2 статті у наукових фахових виданнях, включених до переліку, затвердженого МОН України та до міжнародної бази Index Copernicus, 1 стаття у періодичних наукових виданнях інших держав, які входять до Організації економічного співробітництва та розвитку та/або Європейського Союзу та 1 стаття, що входить до наукометричної бази Scopus) та 11 тез доповідей у збірниках матеріалів наукових конференцій.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається із вступу, трьох

розділів із висновками до кожного із них, загальних висновків, списку використаних джерел та додатків.

Загальний обсяг дисертації становить 196 сторінок, основна частина дисертації викладена на 157 сторінках. Робота містить 7 рисунків та 12 таблиць та 3 додатки. Додатки розмішені на 18 сторінках.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ САМОВИЗНАЧЕННЯ МОЛОДІ ЩОДО УЧАСТІ У ВИБОРЧОМУ ПРОЦЕСІ

У першому розділі дисертації «Теоретико-методологічні засади дослідження психологічних особливостей самовизначення молоді як учасників виробчого процесу» здійснено теоретичний аналіз основних наукових підходів до сутності та розуміння феномену політичного самовизначення молоді, поглиблено аналіз уявлень та розширено наукові підходи до розуміння процесу самовизначення молоді щодо участі у виборчому процесі. Уточнено зміст понять «політичне самовизначення» та «самовизначення щодо участі у виборчому процесі». Запропоновано структуру та модель самовизначення молоді щодо участі у виборах.

1.1. Наукові підходи до розуміння феномену політичного самовизначення

Бурхливі зміни, що мають місце у житті сучасного суспільства досить часто є наслідком політичних рішень, домовленостей та політичної діяльності суб'єктів політики – від конкретних діячів до колегіальних органів. Однією з причин надбання суб'єктом політичного статусу з одного боку є політичне самовизначення, а з іншого – електоральне самовизначення виборців на користь даного суб'єкта. Така ситуація особливо гостро ставить потребу у дослідженні феномену політичного самовизначення перед науковцями, особливо актуальним вважаємо таке дослідження серед молоді, яка своєю життєвою позицією та визначенням свого місця у політичній дійсності створює умови для реалізації наявних та довгострокових перспективи у державі.

Аналіз феномену самовизначення дає змогу розглядати його як свідомий процес визначення особою свого місця в оточуючій дійсності, осмислення сенсу власного життя (Hannum, 1993).

Психологічна наука також по-різному підходить до розуміння самовизначення як такого. Представники гештальт-психології підкреслюють думку про те, що життєвий шлях індивіда і його життєве самовизначення в цілому обумовлюється специфікою вирішення або не вирішення його потреб. І хоча одні і ті самі гештальти в житті індивіда повторюються, однак з накопиченням унікального життєвого досвіду людини відбувається ускладнення гештальтів (Хьєлл, 2006). Тому, на нашу думку, з набуттям політичного досвіду, ускладнюється і процес політичного самовизначення.

На думку прихильників інституціонального підходу, політичне самовизначення особистості залежить не від конкретних психологічних характеристик особистості, її соціального статусу, рівня освіти, а від можливостей та потреб громадян впливати на уряд, владу, які і активують процес політичного самовизначення особистості.

Однак, на відміну від представників гештальтпсихології, метою психічного розвитку індивіда в роботах А. Маслоу є рух не тільки від примітивних, «тваринних», до власне соціальних потреб, але і рух від потреб егоїстичних, спрямованих на себе, до потреб альтруїстичних, спрямованих на поліпшення життя інших людей, поліпшення життя в країні, вдосконалення соціуму в цілому (Maslow, 2004). Для цього особистість використовує різні можливості та інструменти, одним з яких ми можемо вважати участь у виборчому процесі.

Проблема смислу життя особистості є однією з центральних в роботах представників екзистенційної психології (Hui, & Tsang, 2012). Так, В. Франкл підкреслює, що в основі смислу життя особистості лежать три групи цінностей: цінності творчості, цінності переживання і цінності ставлень до інших людей. Він зазначає, що двома основними характеристиками осмисленого людського існування є інтенціальність (відкритість до світу інших людей) та самотрансценденція, тобто прагнення особи вийти за межі власної особистості, поширити себе в життєвий простір іншої людини (Франкл, 2016). Реалізація таких прагнень відбувається в тому числі й за рахунок політичного

самовизначення, політичної участі особистості у житті країни та інших людей (Сенюшкіна, 2011; Семенченко, 2013).

У психоаналізі (Фрейд, 2013; Юнг, 2018), особистість у дослідженнях вчених переважно розглядається як пасивний продукт впливу соціуму й власної підсвідомості. Натомість формат загального напрямку власного життя, самовизначення особистості залежить від соціальних норм і заборон (S-ego) та його підсвідомих інстинктів, специфікою «батьківського програмування», яке складається дуже рано (до 7 років), й не усвідомлюється самим індивідом. А отже самовизначення в психоаналізі розглядається більшою мірою як інерція або продукт соціального та підсвідомого, що час від часу конфліктує всередині особистості, призводячи до певної активності на соціальному та політичному полі життєдіяльності (Юнг, 2018).

У сучасній психологічній літературі найбільш часто виділяються наступні види самовизначення: соціальне, професійне, моральне, особистісне, життєве, сімейне, і одним серед таких є менш вивчене політичне самовизначення.

Спеціальна увага приділяється науковцями (Максименко, 2003; Радчук, 2012; та ін.) проблемі співвідношення різних видів самовизначення. Наприклад, Г. Радчук констатує, що всі види самовизначення перебувають у постійній взаємодії (Радчук, 2012). А на думку деяких дослідників, різні види процесу самовизначення найчастіше «проходять одночасно, міняючись місцями, як причина і наслідок» (Власова, 2005). Проте в деяких випадках різні види самовизначення можуть передувати один одному (Geenen, et al., 2013). Наприклад, особистісне самовизначення може передувати професійному, тим самим сприяючи йому. В основі різних видів самовизначення лежить життєве самовизначення, яке починається з перших років життя як «виконання людиною свого призначення» (Horowitz, 1997; McDougall, et al., 2016). Так, на основі політичного самовизначення складаються і передумови власної виборчої позиції та участі особистості у виборчому процесі.

Погоджуючись з вищезазначеним, можемо розуміти самовизначення як визначення себе стосовно суспільно прийнятих (і прийнятих даною людиною)

критеріїв особистісного становлення й подальша дієва реалізація себе на основі цих критеріїв (Національна психологічна енциклопедія, 2020).

При цьому питання про політичне самовизначення та більш вузьке за змістом самовизначення щодо участі у виборчому процесі у вітчизняній психології є досі невирішеною проблемою. Але для того, щоб зрозуміти, що таке «політичне самовизначення», маємо розглянути і сам термін «політичності». Політичність – це невід’ємна риса особистості як біологічність, фізіологічність, соціальність. Ще Арістотель у своїй філософській концепції назвав людину політичною твариною, маючи на увазі громадянсько-політичні риси, властиві особистості, якими вона керується у політичних процесах (Арістотель, 2000).

Політичність особистості формується низкою соціально-політичних та психологічних передумов. Такими, зокрема, є:

- потреби орієнтації в інформації, знання про ймовірність настання певних політичних подій, час і місце їхньої появи, ступінь небезпеки;
- інтерес до різних політичних процесів у суспільстві;
- уявлення про політичний устрій суспільства;
- реагування на політико-управлінські процеси в суспільстві;
- відчуття прагнень інших людей щодо політичного керівництва певним політиком;
- потреби уникнути керування власною поведінкою політичним маніпулюванням (Кучма, 2006).

Політичні явища впливають на особистість, на її когнітивну, емоційну, поведікову сфери (Brooks & Manza, 1997). Відтак політичність включає в себе розуміння політики, знання, ставлення, сприймання, відчуття та реакції на політику. Політичність до певної міри властива переважній більшості людей, а не лише тим, хто входить до якоїсь партії, є активістом громадсько-політичного життя (Васютинський, 1997).

На основі вищезазначеного ми визначаємо, що політичність – це здатність людини сприймати політику, реагувати на її прояви, засвоювати та

відображати політичну культуру, виробляти адаптивну лінію поведінки виходячи із політичних реалій.

Як правило, поняття «політичне самовизначення» розглядається науковцями як деякі невід’ємні права особистості (Veran, 2005), як певна здатність до набуття будь-якого політичного статусу, забезпеченого міжнародними та національними нормативно-правовими актами (Heraclides, 2012; Wellman, 1995) або як тяжіння до певних політико-економічних ідеологій: капіталістичної, соціалістичної, консервативної, які стають «спільною реальністю», яка формує політичні погляди та впливає на процес «політичної самоідентифікації» (Ryan, 2017). При цьому з політико-психологічного наукового погляду, визначення поняття «політичного самовизначення» набиратиме нового змісту з урахуванням індивідуальних психологічних особливостей особистості, про що йтиметься наприкінці цього параграфу.

З історичної точки зору в політичну практику принцип політичного самовизначення почав впроваджуватись з кінця XVIII ст. Коли тринадцять Північно-Американських штатів оголосили війну Англійській короні в 1775 році, вони апелювали до права народів самим вирішувати свою долю, обирати й знімати уряди, вступати у відносини з іншими народами, тобто до права на національне та політичне самовизначення (Гончар, 2004).

Згодом і на Європейському континенті боротьба за об’єднання Німеччини, Італії, Польщі наприкінці XIX ст., що базувалася на прагненні цих народів втілити в життя лозунг «одна культура – одна держава» вплинула на суспільну свідомість, і міжнародне співтовариство почало прихильніше ставитись до права націй на самовизначення та утворення окремих держав (Hobson, 1910). Важливою ознакою легітимності тієї чи іншої держави було визнано те, чи має вона своєю основою націю. В галузі політичної теорії, тим часом, набула поширення ідея, що утвердження національних держав є неодмінною умовою демократії та що націоналізм (як рух за створення таких держав) є прямим продовженням лібералізму (руху за свободу особи) (Колодій, 1997; Walkerdine, 2016). А це означає, що поступово у масовій свідомості формувався запит не на

«сильну руку», а на суспільне управління державою, на політичне самовизначення представників суспільства, народу, нації (Almond, 1960; Mayall, 1999; Moore, 1997).

Офіційне визнання принципу самовизначення народів пов'язують з періодом закінчення першої світової війни, утворенням Ліги націй, яка пізніше трансформується в ООН (Kirgis, 1994) і теоретичною та політичною діяльністю американського президента В. Вільсона (Bruter & Déloye, 2007). Багато сучасних дослідників вважає, що мета, яку мав на увазі В. Вільсон, пропонуючи дотримуватись принципу «самовизначення націй», не була досягнута (De-Shalit, 1996), а дехто навіть вказує на цей принцип як на причину виникнення нацизму в Німеччині. Це, звичайно, є великим спрощенням, бо одним фактором у даному випадку намагаються пояснити явище, що виникло внаслідок взаємодії великої групи факторів. Серед них можна було б звернути увагу на колективне безсвідоме та архетипи (Юнг, 2018) або на дитинство та сильні переживання політичного лідера, які проєкуються на націю (Laswell, 2016). Такий погляд на політичні феномени виходить за рамки історичного підходу, акцентуючи увагу саме на психологічних особливостях окремих політичних лідерів або цілих націй.

Формально українська нація молода, якщо за початок відліку узяти прийняті та ухвалені Верховною Радою Декларацію про державний суверенітет України (16 липня 1990 року) та Акт проголошення незалежності України (24 серпня 1991 року) – ці документи можна вважати проявом національного самовизначення. Формування політики в Україні відбувалося неоднозначно та складно, і цей процес продовжується до сьогодні. Разом із цим, поряд із національним самовизначенням поставало питання для кожного громадянина щодо індивідуального самовизначення в динамічних політичних процесах. За умов суверенності почали відроджуватися традиційні риси українця, як представника нації – самоуправління, толерантність, ліберальне ставлення до держави (держави для людини й нації, а не людини й нації для держави). Одночасно простежуються прояви еґо- і громадоцентризму, як спрямування

зусиль та уваги на користь власних інтересів або на користь інтересів громади, спільноти, нації, які притаманні українській ментальності (Кривошеїн, 2016; Татенко, 2020).

І якщо за даними дослідження Інституту соціології НАН України на початку 90-х майже 60% респондентів не могли сказати, яка ідеологія їм ближча: чи то ще не визначилися, чи не знають, які змісти кожна з них приховує, чи взагалі жодна з ідеологічних течій їх не приваблювала. То подібне дослідження у 2019 році демонструє, що майже 100% респондентів визначилася – 40% громадян України визначилися і орієнтовані на соціал-демократичну і соціалістичну ідеологію. Поміркована націоналістична і радикально-націоналістична ідеологія менш популярні – 7,3% і 8,4% відповідно (у сумі – 15,7%). Ще 7,5% опитаних респондентів готові сповідувати християнсько-демократичні ідеї, 4,2% – «зелені», а от прихильників ліберальної – всього 2,1%. Про це свідчать результати соціологічного опитування «Соціальні та електоральні очікування українців від виборів-2019», що були оприлюднені в «Українських новинах» Центром соціального інжинірингу «РАНД» (ЦСІ «РАНД», 2019). Такі соціологічні дані демонструють певний розвиток та поступове формування уявлень у громадянського суспільства про політичний устрій, політичні течії в Україні, що в подальшому впливає на політичне самовизначення.

Сучасний український політичний простір теж вимагає нової політичної ролі громадянського сектору (Хазратова, 2018), особливо молоді – активної сили й авангарду політичних партій і рухів. На початку 2000-х років соціологи з різних організацій констатували, що молодь в Україні на той момент ще не визначила свого місця у неоднозначних багатовимірних політичних процесах. І сама молодь при опитуваннях визнавала, що не бере активної участі у політиці, при цьому 37,7% визначали, що хоча і не брали участі у політичній діяльності, але цікавилися політикою регулярно. Ще 39,2% цікавилися політичним життям ситуативно. Свою активну участь у роботі політичних партій та рухів зазначали лише 2,3% опитаних, ще 13,9% брали участь у політичних акціях, мітингах,

демонстраціях тощо. Є і такі, яких політика взагалі не цікавила – 7,1% (Максименко 2003; Циба, Шайгородський 2003).

Схожі результати представлено у дослідженні А. Старинця, де молодь займає пасивну, вичікувальну позицію і лише 10-15% готові діяти активно, беручи участь не тільки у виборах, але і балатуючись до органів влади або створюючи власні політичні проекти (Старинець, 2004).

За результатами дослідження «Цінності української молоді» у 2015 році інтерес до політики дещо знизився у порівнянні з попереднім роком, який був насичений революційними подіями та їх наслідками. Загалом цікавляться подіями політичного життя 46,6% опитаних молодих людей віком від 14 до 34 років: 14,8% постійно стежать за політичним життям в Україні, 31,8% стежать за головними подіями в політичному житті, залишаючи другорядні поза увагою. Взагалі не цікавляться політикою 19,3% молоді. У третини опитаних молодих людей інтерес до політичного життя проявляється дуже рідко (32,4%) (Молодь України, 2015).

В умовах гострих суспільно-політичних тенденцій мали б бути ті, хто зможе якісно по-новому врегульовувати політичну ситуацію в країні (Старинець, 2002). Саме такий запит формує суспільство. Наразі обрано наймолодшого Президента за часи незалежності України, а відсоток молоді в парламенті значно збільшився порівняно з попередніми роками, і сама явка молоді на президентські вибори 2019 року є однією з найвищих за часи незалежності України. Політичне самовизначення це довготривалий і поступовий процес. Він відбувається в умовах, коли суспільство стоїть перед альтернативою вибору подальшого шляху розвитку держави, і перші кроки роблять виборці під час участі у виборчому процесі. Адже за кожною із обраних політичних сил, за кожним із політичних лідерів стоять різні політичні програми та вектори розвитку країни.

Нині ми є також свідками боротьби за молодь з боку багатьох політичних партій та рухів, у зв'язку з чим процес самовизначення молоді у виборчому процесі все більше ускладнюється під впливом політичних технологій (Morgan, & Lee, 2017). Останні посилюються під час проведення масштабних політичних

кампаній на кшталт виборів до місцевих та центральних органів влади, які відбулися восени 2020 року. Такі політична боротьба за молодий електорат дуже часто зводяться до прагнення за будь-яку ціну отримати її голоси та використати для участі у разових політичних акціях у ролі статистів.

Головатий М. (2003) виокремлює принципи, які лежать в основі політичної активності та політичного самовизначення молоді:

– принцип участі вказує на те, що суб'єктом політичної активності, насамперед, учасником розробки і реалізації державної молодіжної політики, мають бути самі молоді громадяни, їх об'єднання, організації, цей принцип декларується й у зарубіжних наукових дослідженнях (Print, 2016). Практика державотворення в Україні підтверджує правомірність дотримання такого принципу, бо принцип участі передбачає обов'язкове входження самої молоді у всі владні структури, політичні об'єднання й організації, активну роботу в них. Тут важливе значення має те, у який спосіб у державі ведеться робота щодо підготовки майбутніх фахівців усіх галузей життєдіяльності суспільства – економіки, культури, освіти тощо;

– принцип гарантій. Згідно з ним держава має надавати всім молодим громадянам певний перелік державних соціальних послуг, які стосуються освіти, виховання, духовного і фізичного розвитку, професійної підготовки і працевлаштування. Подальший розвиток особи, її самореалізація – то насамперед зусилля самої людини, її самовдосконалення. Його можна стимулювати різними способами, у тому числі кредитуванням, системою раціональних пільг, визначенням і заохоченням кращих і кращої діяльності;

– принцип пріоритету. В ході здійснення державної молодіжної політики, яка впливає на політичну соціалізацію молоді та згодом на політичне самовизначення молоді, мають стимулюватися і підтримуватися ті молодіжні проекти, програми, ініціативи, які сприяють розв'язанню найпекучіших проблем молоді. Такі проблеми молоді України були і нині є актуальними: освіта, професійна підготовка, зайнятість, безробіття, охорона здоров'я, задоволення духовних потреб (Молодь в Україні, 2006).

Дотримання цих принципів сприятиме політичному самовизначенню молоді, в тому числі за рахунок освітніх закладів з використанням спеціальних навчальних програм для молоді, сприянням молодіжним політизованим організаціям просоціального спрямування, посиленням їх конструктивної активності (Wehmeier, et al., 2003), консолідації зусиль для зміцнення української держави, демократизації та гуманізації суспільства (Андрущенко, 2018). При загальній стратегічній скерованості соціальної політики в бік інтеграції молоді в суспільство нині тактично важливо сприяти також дезінтеграційним процесам в її середовищі з метою формування власних молодіжних соціально-політичних структур (Valadez, 2018) з представленням інтересів строкатого молодіжного середовища та їх подальшого включення у суспільні структури на новій демократичній основі (Лібанова, 2010).

Вітчизняні дослідники активно використовують термін «політична соціалізація» (Жадан, 2011; Полунін, 2018; Скнар, 2017; Стельмах, 2012), підкреслюючи важливість соціального середовища та суспільно-політичних особливостей розвитку задля визначення молоддю свого місця в політичній дійсності. Сутністю політичної соціалізації є залучення людини до норм, традицій певної політичної системи, формування навичок політичної участі (Остапенко, 2013), інформування про цілі і методи політики. Політична соціалізація розглядається як процес включення індивіда в політичну систему за допомогою набуття досвіду даної системи, закріпленого в політичній культурі з обранням форм політичної поведінки, орієнтирів, цінностей тощо (Almond, 1960; Verba, 2017). Варто зазначити, що семантично термін «політична соціалізація» означає процес або діяння, які спрямовані на об'єкт, який при цьому має пасивну роль. При цьому, на нашу думку, політична психологія повинна виходити з активної ролі особистості в політичному житті щодо засвоєння певних політичних норм і цінностей. Точніше цей процес визначатиметься поняттям «політичний розвиток особистості». Під цим терміном науковці мають на увазі процес активного засвоєння та продукування

особистістю ідеологічних та політичних цінностей і норм (Музика, 2008; Raunak, et al., 2006), притаманних конкретному суспільству.

Таким чином, враховуючи історичні умови становлення феномену політичного самовизначення, законодавчі підстави для формування політичного самовизначення у цілих народів і окремих громадян, на засадах політологічних, історичних та соціальних наук дослідники визначають політичне самовизначення як процес, за допомогою якого група людей, зазвичай з певним рівнем національної свідомості, утворює власну державу та обирає власний уряд (Vashum, 1996). В цей час ми на засадах психологічних наук визначаємо, що політичне самовизначення – це внутрішньоособистісний (включає сприйняття, емоції, почуття, уявлення, мотиви, мислення, поведінку) процес визначення та реалізації власної соціально-політичної позиції, політичних поглядів, з подальшим обранням форм впливу на політичну сферу своїми діями з метою реалізації себе як суб`єкта політики.

Процес політичного самовизначення складний та багатоаспектний. Він не може розглядатися без інших видів самовизначення (громадянського, особистісного, професійного тощо). Даний процес характеризується прийняттям своєї політичної ролі та обранням політичної поведінки відповідно до політичних реалій в суспільстві.

1.2. Здійснення політичного вибору як спосіб та результат самовизначення молоді щодо участі у виборчому процесі

Феномен самовизначення щодо участі у виборчому процесі тісно пов'язаний із політичним вибором. Політичний вибір є проявом політичного самовизначення, разом із цим наслідки такого вибору, їх аналіз та отриманий досвід у ході здійснення суб`єктом політичного вибору впливатимуть на

подальше політичне самовизначення особи. Важливість вивчення проблеми політичного вибору у психологічному ракурсі вже добре усвідомлена і не потребує додаткового обґрунтування (Wehmeier, & Shogren, 2016).

Але бачення перспектив розвитку психологічних досліджень феномену політичного самовизначення суттєво залежить від концептуалізації поняття «політичний вибір» як явища, окреслення змісту та його обсягу. У цій площині можна запропонувати трактування політичного вибору як наслідок потрапляння особистості у політичну ситуацію, яка створюється за наявності принаймні трьох передумов:

- альтернативних об'єктів політичного вибору;
- суб'єктів, які повинні робити вибір в рамках запропонованого спектру політичних альтернатив;
- організаторів ситуації політичного вибору, які пропонують політичні альтернативи та задають правила і процедури виборчого процесу, контролюють його тощо.

Під таке розуміння політичного вибору добре підпадає традиційна ситуація політичних виборів, які організуються демократичною або квазідемократичною державою (Koestner, et al., 1996) . Об'єктами вибору тут можуть виступати (Тимошенко, 2011):

- окремі особистості, що претендують на виборчі політичні посади;
- політичні партії, об'єднання та блоки;
- варіанти політики щодо розв'язання доленосної суспільної проблеми (на національних або місцевих референдумах).

Суб'єктами ж політичного вибору в даному випадку виступають усі громадяни, яким надано право голосу відповідно до чинного законодавства про вибори. Але юридичне право участі у виборчому процесі яке гарантується ст. 5, ст. 69 Конституції України, Виборчим кодексом України та Законами України не означає сформоване самовизначення щодо участі у виборчому процесі. Так,

суб'єкт і носій виборчого права може не усвідомлювати масштабність політичних процесів та вагу власного політичного вибору.

Усі зазначені вище трактування щодо суб'єктів та об'єктів на політичному полі досить чітко відокремлені один від одного, а різноманітна діяльність та взаємодія організаторів, об'єктів та суб'єктів політичного вибору і утворюють тканину виборчого процесу (Розенфельд, 2001). Проте тлумачення політичного вибору навряд чи варто обмежувати тільки окресленими вище нормами. Адже у політичному та політологічному сенсі, тлумачення терміну «політичний вибір» має хоч і дуже розмитий, але набагато ширший вжиток, ніж задекларований або визначений чинним законодавством. Можна мислити, що вибори або референдум, зорганізовані державою, є лише одним з крайніх варіантів цілого спектра ситуацій політичного вибору (Mast, & Alexander, 2018). На протилежному кінці цього спектра знаходиться ситуація, коли всі згадані вище три об'єкти політичного вибору: окремі особистості, що претендують на виборчі політичні посади; політичні партії, об'єднання та блоки; варіанти політики щодо розв'язання доленосної суспільної проблеми (на національних або місцевих референдумах) суміщаються в одній особі. Тобто суб'єкт сам і генерує альтернативи для свого вибору щодо незалежних від нього політичних реалій і сам організує виборчий процес як певну внутрішню роботу (Banai, 2013). Окрім того, суб'єкт може створювати власний політичний об'єкт який стає об'єктом політичного вибору з боку інших суб'єктів. Прикладом може бути вибір політичної позиції, міра політичної участі того чи іншого громадянина (як виборця або як політика), індивідуальне прийняття політичного рішення професійним політиком (Кияшко 2008; Полунін, 2018; Кияшко&Сидоркіна, 2014).

Таким чином, феномен політичного вибору варто осмислювати в категоріях, які представлені у роботах Л. Кияшко, А. Краснякової (2014):

- політичний вибір як ситуація;
- політичний вибір як процес;
- політичний вибір як результат.

Такі категорії недоцільно тлумачити вузько, зводячи до голосування, тобто схвалення, заперечення або ігнорування певних політичних альтернатив. Політичний вибір як результат має значно ширше коло ефектів. За одноманітними «Так» і «Ні» у виборчих бюлетенях або ж за ігноруванням виборів криється велике розмаїття політичних позицій (Gidengil, 1992), які можуть бути експліковані в різних вербальних формулюваннях та різних діях (щира або удавана чи вимушена підтримка, відсторонення, щира чи вимушена протестна діяльність тощо). Тобто політичний вибір як результат має широке розмаїття форм (Von Spakovsky, 2012).

Ще однією категорією, важливою для аналізу феномена політичного вибору, є категорія здатності або готовності. У цій площині можна розрізнити:

- здатність політичних об'єктів вести політичну боротьбу та впливати на суб'єктів політичного вибору;
- здатність суб'єктів політичного вибору конструктивно здійснювати такий вибір;
- здатність організаторів політичного вибору ефективно організовувати виборчий процес. Таким чином, роблячи політичний вибір предметом психологічного дослідження, можна по-різному зосереджувати свої зусилля і в цьому контексті умовно виокремити такі розділи психології політичного вибору як спеціального наукового напрямку (Стаднік, 2014);
- психологія об'єктів політичного вибору, їх виборчої активності, здатності вести політичну боротьбу та впливати на суб'єктів політичного вибору (Войтович, 2019);
- психологія суб'єктів політичного вибору, їх електоральної поведінки та здатності робити політичний вибір;
- психологія організаторів виборчого процесу;
- психологія виборчого процесу як взаємодії та взаємовідносин об'єктів, суб'єктів та організаторів політичного вибору і у виокремленому вигляді, і в поєднаних варіантах (Нієс, 2013).

Завдання психології політичного вибору можна вбачати у:

- поясненні феноменів політичного вибору у психологічному аспекті;
- прогнозуванні виборчої поведінки об'єктів та суб'єктів політичного вибору (Шерман, 2010);
- психологічному обґрунтуванні та пошуку стратегій впливу на політичний вибір;
- розвитку здатності до конструктивного політичного вибору (Szalkiewicz, 2017).

Електоральне самовизначення і, як наслідок, конструктивний політичний вибір – формуватиме подальшу політичну культуру в країні.

Враховуючи непрості суспільно-політичні події в державі, до яких можуть належати війна, зростання міграційних процесів населення, і масові заходи щодо попередження вірусної епідемії, технічний прогрес із ініціативами щодо діджиталізації виборчого процесу в Україні, доречно зауважити – все це додає труднощів у процеси прийняття рішень та самовизначення, тим паче політичного самовизначення, адже впливає на емоційний стан і картину майбутнього молоді, ускладнюючи усвідомлення важливості власного політичного вибору для молодого громадянина. Адже такий вибір впливатиме в майбутньому як на психологію самого суб'єкта вибору (виборця) щодо державної політики і власної участі в цьому процесі (в виборах), так і на впровадження декларованої політики обраного об'єкту політичного вибору з подальшим уявленням цього об'єкту (політичного діяча, партії тощо) про свого виборця (Корсакевич, 2022).

Таким чином у свідомості формуються і передаються в історичному ході подій деякі політичні конструкти, про які зазначає О.Скнар (2010), які впливатимуть на процес самовизначення молоді щодо участі у виборчому процесі. За словами авторки саме вони обумовлюють політичне самовизначення сучасних студентів (як представників молоді та політичної нації). Серед цих конструктів дослідниця виділяє: етнокультурну належність (повагу до національних звичаїв, традицій, культури; спадкоємність і належність; знання і

спілкування державною мовою; проживання на території України), позитивні настанови щодо своєї політичної нації (любов до своєї країни, гордість за свою історію, країну, людей та оптимістичне бачення майбутнього), громадянську й особистісну суб'єктність (дії на благо своєї держави та людей, до цього конструкту ми можемо віднести участь у виборчому процесі, як особливу форму дій; відчуття себе громадянином, особистістю, суб'єктом власного життя, патріотом) (Скнар, 2010; Васютинський, 2022). Актуальним буде детальніше розглянути політичний аспект самовизначення щодо участі у виборчому процесі.

Пірен М. (2009) звертає увагу на те, що виборчий процес є частиною політичного процесу, який визначається як генезис політичних інститутів, суб'єктів політики, політичних цінностей, правил і безпосередньо політичних зв'язків і відносин.

За словами Поліщука І. та Сахань О. (2019), виборчий процес – це послідовність подій, сукупність різних форм взаємодії та послідовних дій з висунення, рекламування та голосування за суб'єктів політичної влади, персональний та структурний склад яких формується вираженням волі тієї частини населення, яка за законодавством вважається достатньою для визнання результатів виборів в кращому випадку легальними або хоча б легітимними. У даному випадку мова про «легальність», як законність, у той час як «легітимність» – стан фактичний, не обов'язково формальний, а частіше неформальний, в якому спостерігається згода більшості прийняти владу або деякий політичний вибір, про що зауважують науковці.

Виборчі кампанії в Україні, особливо останнім часом, стають не просто важливими політичними подіями – вони перетворилися на віхи політичної історії, які детермінують подальший розвиток всього політичного життя в країні та політичної свідомості громадян згідно із дослідженнями О. Скнар (2010). Щоб переконатися у правильності цього твердження, варто згадати останню президентську виборчу кампанію 2019 року та уважно придивитися, як відбувалися Місцеві вибори у жовтні 2020 року. Згідно з Законом України «Про

місцеві вибори», Виборчий процес місцевих виборів (далі – виборчий процес) це здійснення суб'єктами виборчого процесу відповідних місцевих виборів. Іншими словами організація виборчого процесу без суб'єктів робить неможливим і сам виборчий процес. Цей же Закон України «Про місцеві вибори» у ст. 12 розкриває цих суб'єктів виборчого процесу: Центральна виборча комісія; виборчі комісії, сформовані (утворені) відповідно до цього Закону або інших законів України, які уповноважені забезпечувати організацію та проведення відповідних місцевих виборів; кандидати в депутати, кандидати на посади сільського, селищного, міського голови, старости; місцева організація партії, яка висунула кандидата (кандидатів) для участі у відповідних місцевих виборах; офіційний спостерігач від кандидата, від місцевої організації партії; і, зрештою, виборець.

У нашій роботі нас цікавить саме молодь як виборець. Адже саме молодь може переймаючи демократичні цінності, враховуючи власні національні традиції, виступатиме не лише як об'єкт, а й як позитивний суб'єкт національної політики. Пересічний український молодий виборець, заклопотаний передусім побутовою сферою свого життя, навчанням, роботою, а політичні процеси в суспільстві перебувають на периферії інтересів молодого виборця, і не тільки в Україні. Він не схильний брати активну участь саме у виборчому процесі, заглиблюватися в його суть, розумітися на законах й уважно вивчати свої права та обов'язки. Сподівання на політичні сили та політичних лідерів без належних політико-правових знань, розуміння політичних процесів та розуміння свого місця в них, можуть призводити до деякої сугестивної, пасивної позиції молоді (Tomuschat, 1993; Бабич-Декань, 2003) під час участі у виборчому процесі і навпаки, знання і розуміння принципів, цінностей демократичного суспільства де кожен може впливати на політику шляхо голосування актуалізує самовизначення молоді щодо участі у виборчому процесі (Позняк, 2018). Сьогодні деякі політичні лідери продовжують експлуатувати казково-ритуальний імідж, а виборець поступово вчиться ігнорувати нав'язливі образи і міфи. Деякі дослідники виборчих технологій в Україні доводять, наприклад

В. Зеленін (2017), що сьогодні український виборець настільки знеособлений у своїй масі, що домовлятися з ним дуже складно, а тому простіше взаємодіяти з його підсвідомістю за допомогою навіювання (Бабич-Декань, 2003).

Виборча поведінка людини включає в себе низку складових, визначальною з яких є безпосередня участь у виборах. Соціологи стверджують (International Encyclopedia of the Social Science, 2016), що участь у виборах – як певний ритуал – сприяє формуванню певної соціальної ідентичності (громадянської, політичної, регіональної тощо), окреслює кордони солідарності з певною групою та відповідну емоційну прив'язку, публічну демонстрацію своєї політичної позиції та групової приналежності (Жадан, 2016). Формується певна традиційність та ритуальність участі у виборах (нерефлексована участь, оскільки «так прийнято», «так було завжди»). Оскільки йдеться про вибори політичного змісту, то відповідна поведінка має розглядатися як політична (Білоус, 2007; Бортников, 2007; Вишняк, 2000).

Чи варто розглядати термін «виборча поведінка» синонімом «електоральної поведінки»? Хоча вислів «виборча поведінка» є лише перекладом відповідного англomовного вислову, тим не менше, у вітчизняній літературі їх часто вживають у дещо різному значенні. Так, виборча поведінка передбачає вузький контекст – власне участь у виборах, обмежену в змісті та часі власне процедурою виборів. Водночас термін «електоральна поведінка» частіше використовується у ширшому значенні. Виборці завжди залишаються виборцями, навіть якщо до безпосередніх виборів ще далеко. Тому навіть інтерес до політиків, контакт з ними, участь в деяких політичних подіях можуть зараховувати до електоральної поведінки (Fagley, 2019), оскільки в подальшому ця поведінка «виходить» на психологічну готовність голосувати за того чи іншого кандидата.

Якщо виборча (ширше – електоральна) поведінка є частиною і найбільш поширеним втіленням поведінки політичної, доцільно розглядати проблему її ролі та місця в загальному контексті суспільної життєдіяльності з соціально-психологічного погляду.

У традиційних наукових теоріях участь молоді у виборчих процесах, як відповідному виді політичній діяльності, розглядалася, як правило, у трьох аспектах: а) як показник політичного здоров'я суспільства; б) як громадянський обов'язок; в) як засіб захисту власних прав громадян та соціальних спільнот (Клюєнко, 2005).

У дослідженні політичної поведінки молоді та її різновиду – поведінки виборчої (електоральної) – лідерство мають репрезентанти сучасних американських соціології і політології (Waldinger, 2018). Більшість відповідних теорій та методик ґрунтуються на використанні методологічних засад і постулатів соціо-біхевіористичного стилю. Згідно з фундаментальним змістом цих теорій, більшість молодих людей схильні до раціональної соціальної поведінки. Прихильники такого погляду вважають, що молода людина намагається в усьому, у тому числі й у своїй виборчій поведінці, досягти максимального результату за рахунок оптимальних, часто найменших, затрат і зусиль (Kahneman, 2017; Parakh, 2020).

На початку 1980-х рр. у контексті зазначених теорій з'явилася нова парадигма – парадигма раціонального виборця, яка пізніше набула поширення у вигляді концепцій соціологічного маркетингу. Одну з них послідовно розробляє відомий український соціолог В. А. Полторак (Полторак, 2002). Раціональний виборець – це особа, яка активно включена в електоральний процес, у тому числі бере активну участь у голосуванні. Такий виборець володіє певним обсягом знань політичної теорії, умінням орієнтуватися у політичній ситуації в країні чи регіоні (Himmelweit, 2017), має певні здібності до аналізу політичної інформації і раціонального зважування цілей і коштів, тобто спроможний виважено ухвалювати рішення при голосуванні (Baron, 2017; Milbrath, 2017).

В контексті соціологічних теорій «раціональної виборчої поведінки» американські дослідники Г. Саймон, А. Тверський розвивають новий напрям, у якому досліджують політичну поведінку партій і урядів, наділяючи їх функціями особи, раціонально прораховуючи варіанти вибору своєї діяльності для досягнення своїх цілей (Simon, 2017; Tversky, 2017). На цих дослідженнях

побудована концепція домінування поведінкових настановлень у політиці Р. Вольфінгера, С. Розенстоуна, основна ідея якої – визнавати, що виборці одержують позитивне задоволення від виконання процедури голосування в силу зміцнення зв'язків з політичною системою (Вишняк, 2000).

На противагу теорії раціонального вибору, в американській соціології виборчої активності громадян сформувалася, зокрема, так звана «теорія мічиганської моделі». Згідно з нею, в політико-виборчій активності людини діяльності домінує її партійна ідентифікація, яка є результатом або похідною від політичної соціалізації. З погляду дослідників цього концептуально-теоретичного спрямування, вибір електорату визначається взаємодією трьох сукупностей варіацій його особистісних настановлень соціального спрямування. Перша складається з партійної ідентифікації. Дві інші – ставлення до поточних подій дня і почуття до даного «обираного» кандидата – це швидкоплинні характеристики. В основі вихідної «прив'язаності» до партії, яка зрештою веде до певних електоральних преференцій, на думку дослідників, лежить не класова позиція особи, не рівень освіти, не національність чи релігія, а процеси політичної соціалізації, що діють опосередковано – через сім'ю – й оформлюють партійну ідентифікацію людини (Campbell, 2010). Загалом робота «мічиганських» дослідників містила три основних висновки:

1) політичні симпатії громадян впливають не тільки на їхнє волевиявлення, але й взагалі на структуру політичних орієнтацій;

2) для виборців характерна стабільність вибору на підставі політичних симпатій, що не змінюються протягом життя; їхні зміни є винятковим явищем і пов'язані, як правило, з надзвичайними подіями;

3) політичні погляди передаються переважно в роки соціалізації – від покоління до покоління; дитинство і юність є вирішальними стадіями формування політичного світогляду (Campbell, 2019).

Тепер перейдімо до короткого огляду основного змісту соціологічних теорій виборчої (електоральної) поведінки молоді. Прихильники теорії «соціальної групи» наголошували на ролі соціальної групи, з якою ідентифікує

себе виборець. Вони пояснювали групові особливості голосування становищем відповідних соціальних груп у суспільстві і впливом його на зв'язок соціальних груп з політичними партіями. Провідним чинником електорального самовизначення при цьому визначається формування групової ідентичності молодого виборця з референтною для нього соціальною групою (релігійною, соціальною, професійною, територіальною тощо). Саме групова ідентичність зумовлює остаточний політичний вибір громадян (Клюєв, 2010).

Важливим постулатом цієї теорії є обґрунтування впливу соціально-групових конфліктів на ідеологічну і партійну диференціацію молодих виборців. Відмінності між соціальними групами забезпечують потенційну основу для політичних конфліктів, створюючи проблемний простір для політики і соціальну базу партій.

Різновидом цієї теорії є «статусно-групова» теорія британського дослідника П. Данліві. Він наголошує, що політичний вибір, голосування відображають насамперед соціальне становище, соціальний статус особи в соціальній ієрархії певної спільноти. При цьому вони не применшували й роль «суб'єктивних» чинників, зокрема вплив ЗМІ і боротьбу політичних партій на сприймання молодими виборцями свого становища в суспільстві. Тобто вони голосують за ту чи іншу політичну силу залежно від того, як ЗМІ та політичні організації інтерпретують їх групові інтереси (Пірен, 2009).

У контексті зазначених соціологічних теорій виборчої поведінки молоді одним з головних чинників, що впливає на цю її поведінку, визнано тиск на особу з боку ЗМІ та референтних груп (родини, друзів, колег тощо) і її прагнення до психологічного приєднання до більшості. Цей механізм тлумачиться як «ефект переможця» або «ефект вагона з оркестром» і виявляється одним з універсальних регуляторів політичної свідомості молодих виборців.

В теорії «партійної ідентифікації» електоральний вибір пояснюється як емоційна прихильність молодого виборця до певної політичної партії, яка і визначає його позиції стосовно різних політичних об'єктів. Молодь голосує переважно тому, що відчуває потребу виразити симпатію та ставлення до

відповідної політичної партії, які сформувалися в процесі її політичної соціалізації. Крім того, з позицій теорії «партійної ідентифікації», молода людина голосує за ту саму партію, за яку голосували її батьки, дідусі, бабусі й інші пращури. Партія розглядається як важлива індивідуальна цінність, яка більш значуща для молодого виборця, ніж наслідки, спричинені приходом до влади «його» політичної партії (Пірен, 2009).

Соціологічна «теорія схем» Д. Кіндера пояснює особливість мислення молодого виборця, яку П. Лазарсфельд і його колеги визначали як політичну неосвіченість. Вони вважали, що у свідомості молодого виборця немає цілісної партійної ідеології. Різні зрізи життя суспільства відображаються цією свідомістю у вигляді певних схем, що характеризують прийнятні способи вирішення проблем, які засновані на його світоглядних настановленнях. Ці схеми логічно впорядковані і не вступають у суперечності між собою. Так, маючи мінімальну інформацію про політичні партії, молодий виборець співвідносить її з найважливішими для нього «схемами» і на основі порівнянь робить власний вибір, не вдаючись до вивчення програмних засад партій (Вишняк, 2000).

Теорія «ретроспективного голосування» виявляє залежність електорального вибору молоді від стану економіки у відповідній країні. Прихильники цієї теорії наголошують на наступному: 1) економічні зрушення пояснюють приблизно третину змін в електоральній поведінці молоді; 2) молодий виборець реагує на невелику кількість макроекономічних показників (найчастіше – на рівень безробіття й інфляції); 3) молоді виборці (як, зрештою, більшість виборців) «короткозорі», тобто їх горизонти не відрізняються широтою з погляду часового виміру; 4) соціотропне голосування виявляється вагомніше, ніж суто егоцентричне, хоча є деякі національні винятки; 6) молоді виборці більшою мірою реагують на негативні зміни, ніж на позитивні (Пірен, 2009).

Підбиваючи підсумки наведеного огляду соціологічних теорій електоральної поведінки молоді, слід визначити, що, по-перше, аналіз

відповідних літературних джерел дає підстави стверджувати, що до сьогодні не склалося якоїсь спільної методології вивчення електоральної поведінки молодих виборців. Соціологи, політологи, соціальні психологи пропонують свої методологічні підходи, які суттєво відрізняються за рівнями, змістом і характером.

По-друге, незважаючи на таку загальну невизначеність методологічних підходів, дослідники, врешті-решт сходяться на тому, що в аспекті політичних практик, які є сьогодні невід'ємною складовою практик соціальних, у перспективі можна знайти реальну парадигму узагальнення розуміння сутності і моделювання електоральної поведінки молоді.

У політичних технологіях, які мають на меті залучення молоді до виборчого процесу, все більшої популярності набуває когнітивний підхід, представниками якого є Д. Норт (2017), В. Сергеев (2011). Згідно з ним, для того, щоб зрозуміти та використати поведінку виборця задля своєї мети, необхідно сформулювати або реконструювати його когнітивні настанови як у виборця. І таким чином процес самовизначення як внутрішня потреба виборця, стає об'єктом зовнішніх впливів політичних технологів, коли виборець без належних знань стає пасивним учасником парасоціальних стосунків (Чаплінська, 2020). І відсутність знань у виборця про політичні процеси, процедури полегшує завдання для професійних політичних технологів, адже «з розвитком суспільства й у першу чергу з розвитком науки, техніки й технологій саме знання стає головним ресурсом влади сучасного інформаційного суспільства» (Андрущенко, 2019).

Цікавим підходом, запропонованим Дж. Лакоффом та М. Джонсоном, є аналіз метафор виборів, що розглядаються як «система загально визнаних асоціацій» – своєрідна концентрована онтологія. Апелюючи, скоріше, до підсвідомої сфери психіки виборця (Lakoff, & Johnson, 1980). Метафора імпліцитно містить в собі поняття та категорії, через які індивід інтерпретує те чи інше явище. При цьому метафора може висвітлити одні властивості явища та приховати інші (Festinger, 1957; Fischhoff, 1983). Тож вибір метафори (часто на

підсвідомому рівні) визначає розуміння суб'єктом того, що відбувається, а це, у свою чергу, визначає й логіку його поведінки. Проте вивчення електорального процесу для науковців ще й досі лишається тим напрямком політичного аналізу, концептуально-методологічна база якого та дослідницький інструментарій розроблені далеко не в повному обсязі. Наукові підходи в цій площині досліджень відзначає певна еклектичність і недовершеність. У тому числі й через нехтування психологічними особливостями політичного самовизначення – як специфічного політико-психологічного феномену.

На завершення, можна додати, що феномен самовизначення молоді щодо участі у виборчому процесі є по-своєму унікальним для кожної особистості виходячи з особливостей розвитку таких компонентів як: когнітивний компонент (уявлень про себе як про виборця, глибини та чіткості аналізу політичної дійсності, рівня політичних знань та рефлексії як способу визначення свого місця у цій політичній дійсності тощо), афективний компонент (емоційні оцінки, переживання, стани, почуття), конативний компонент (спрямованість на взаємодію та діяльність, висока чи низька міра участі у політичних процесах, соціальна сміливість тощо); які за нашими науковими пошуками та припущеннями логічно проявляються у політичній сфері життєдіяльності особистості через участь у виборчому процесі.

1.3. Самовизначення молоді щодо участі у виборчому процесі як політико-психологічний феномен

Політична дійсність як об'єкт дослідження для науковців не дає повної інформації для однозначних висновків та прогнозів щодо будь-якого політичного феномену, на який є попит в суспільстві (Слюсаревський, 2009). Саме тому в нашій роботі вивчається не стільки політичний контекст феномену, скільки психологічні аспекти самовизначення молоді щодо участі у виборчому процесі.

Ми розуміємо, що на процес самовизначення молоді щодо участі у виборчому процесі впливають соціальні, економічні, історичні та інші чинники (Цюрупа, 2007). Існують різні підходи, які описують та пояснюють ці чинники та їх вплив на самовизначення щодо участі у виборчому процесі.

У класичній моделі К. Ліпсетта-Роккана, відповідно до якої на поведінку громадян впливають 5 чинників: суспільне становище, рівень доходів, місце проживання, рівень освіти та релігійна належність є твердження, що саме ці соціально-демографічні характеристики визначають і політичну поведінку, і як наслідок формують політичне самовизначення та впливають на політичний вибір (Lipset, Rokkan, 1961). Пізніше, Р. Інґхарт додав ще ідеологічну складову у процесі визначення себе та власної участі у політичних процесах (Inglehart, 2004). Але це не дає відповіді на питання про психологічні особливості самовизначення молоді людини і її самовизначення щодо участі у виборчому процесі.

Розглядаючи вік як чинник та як комплекс фізичних, пізнавальних, інтелектуальних, мотиваційних, емоційних властивостей, притаманних більшості людей одного віку, розуміємо, що в процесі переходу від одного вікового періоду до іншого розширюється й коло різновидів самовизначення особистості, про що ми писали вище. Тож вік, на нашу думку, впливає в тому числі й на політичне самовизначення молоді людини, а згодом і на самовизначення цієї ж молоді щодо участі у виборчому процесі. Слід зазначити водночас, що хронологічний вік не впливає «автоматично» на зазначений комплекс властивостей; його дія є опосередкованою віком біологічним (хтось розвивається повільно, хтось – «вибухово»), психологічним віком (переживанням власної дорослості, балансом життєвих ретроспектив та перспектив), а також емоційною та особистісною зрілістю (Field, Hoffman, & Posch, 1997).

Самовизначення потребує не так автономії від світу дорослих, як визначення в ньому свого місця, орієнтації в ньому, стверджують науковці. А це вимагає диференціації розумових здібностей та інтересів, розвитку інтегральних

механізмів самосвідомості (Gigerenzer, & Todd, 2016), вироблення світогляду, життєвої позиції тощо. Самовизначення на етапі до 25-30 років ще не є завершеним, остаточним, оскільки воно не пройшло перевірки життям. На цьому етапі людина вже є повністю дорослою як у біологічному, так і в соціальному плані. Вона передусім суб'єкт освітньої, трудової, і вже потім політичної діяльності (Davids, et al., 2017).

Гендерні відмінності поведінки виборців ретельно відстежуються соціологами. У передвиборних програмах і заявах ці відмінності прораховуються політичними технологами та враховуються самими політиками насамперед. Останні дослідження вказують, що відсоток жінок, які представляють інтереси народу зростає. Наприклад, з 11,8 % представлених жінок у парламенті 2014 – 2018 років скликання, після парламентських виборів 2019 року цей показник зріс до 20,5%. Також варто пригадати місцеві вибори, які відбулися у жовтні 2020 року, які надають нові соціологічні дані для роздумів. «Серед усіх обраних на місцевих виборах кандидатів 64,1% є чоловіками, а 35,9% мандатів отримали жінки. Це при тому, що під час висування і балотування чоловіків було 55,5%, а жінок – 44,2%. Ця статистика демонструє, що з одного боку гендерна квота в процесі висування була забезпечена, але вже на етапі голосування вона дещо зменшилася – до 35,9%». Що ж до реалізації свого виборчого права, голосування на дільницях під час місцевих виборів 2020 року, спостерігались наступні відмінності: у жінок найпоширенішою причиною не йти голосувати були стан здоров'я і загроза коронавірусу, а в чоловіків – зайнятість у день виборів, відсутність інтересу до виборів і їхніх результатів (Центр політичної соціології на замовлення «ОПОРА», 2020).

Наведені нами статистичні дані та довготривала незалученість жінок і відносна пасивність щодо політичної участі, нові зміни у законодавстві (гендерні квоти), акцентують важливість статі як чинників, які впливають на політичне самовизначення особистості, зокрема молоді.

Особливості соціального середовища, як чинника самовизначення молоді щодо участі у виборчому процесі (політичний досвід суспільства, погляди та

установки в сім'ї, серед родичів та ін.) та суспільно-політичні умови, в яких проходить становлення молоді, (політична культура в суспільстві тощо) теж відіграють свою роль, впливаючи на формування громадянських компетентностей. У цьому випадку акцент спрямований на особистість, яка просто сприймає політичний досвід інших поколінь (Галактіонова, 2001), і в тій чи іншій формі транслює його у своїй політичній поведінці.

Соціально-економічні чинники, як фактори впливу на самовизначення щодо участі у виборчому процесі, досліджували А. Сміт і його послідовники. Вони вважали особистість не тільки джерелом, але й частиною суспільного багатства як працівника, який створює або виробляє певне суспільне фізичне благо. Так, А. Сміт вважав, що кожна людина, якщо їй дати волю буде множити власне багатство, а усі люди будуть множити загальні багатства, якщо їм не заважати. Крім того, кожен працівник повинен отримати умови для самозбагачення, що сприятиме його працездатності (Сміт, 2001). Такий підхід широко використовується політичними технологами у політичних кампаніях, як засіб впливу на свідомість окремої людини або групи людей, що підштовхує цю людину або групу людей до участі у політичному житті країни та зокрема до участі у виборчому процесі. До цього ж відомо, що молодь є активним користувачем новітніх технологій (Чаплінська, 2021), які так само використовуються у політичних кампаніях.

Але дослідники стверджують про недоцільність обмеження такими чинниками як суспільно-політичні та історичні, соціально-економічні чинники, не можна обмежити процес самовизначення молоді й іншими чинниками, такими як вік, стать, матеріальне становище, рівень освіти, тощо, тому що навіть люди з однаковим соціально-економічним статусом, однакової статі, віку та ін. можуть мати відмінності у ступені політичної активності або індиферентності. Враховуючи це, стає важливим дослідження саме психологічних особливостей самовизначення молоді щодо участі у виборчому процесі, які проявляються у політичній активності, політичній поведінці та політичній участі у виборчому процесі.

Звернімо увагу на розвиток тих психологічних особливостей самовизначення молоді щодо участі у виборчому процесі, які проявляються: на рівні знань щодо політичної організації суспільства і проведення виборів зокрема; під час аналізу та співставлення своїх виборчих прав та обов'язків; загалом на рівні розуміння політичної дійсності і свого місця у цій дійсності. Також нас цікавить афективний компонент самовизначення молоді щодо участі у виборчому процесі: емоційна оцінка себе й навколишніх впливів, викликаних виборчим процесом (політична реклама, передвиборча програма політичних сил тощо); задоволення/ незадоволення від участі у виборчому процесі; сила спрямованості на схвалення з боку оточуючих під час участі (Owens, et al., 1996) у виборчому процесі і загалом рівень емоційно-вольової зрілості молодої людини під час участі у виборчому процесі (Клименко, 2006). Важливою є і поведінкова активність, дієвість молоді у виборчому процесі: рівень та форми реальної участі у політичних процесах; готовність до вчинення політично-значущих дій молоддю під час виборчих процесів; мотивація, незалежність та реалізованість тих, чи інших конацій, пов'язаних із виборчим процесом. Все це складає структуру компонентів самовизначення молоді щодо участі у виборчому процесі.

Особливості розвитку даних компонентів самовизначення у молодої людини, яка бере участь у виборчому процесі, враховуючи вік, зайнятість, досвід попередньої участі молоді особи у виборах і складає для нас науковий інтерес.

Наприклад, у 17–19 років, після шкільних років, суттєво змінюється життєва позиція юнака чи юнки, що пов'язано з повноліттям і можливістю користуватися правами громадянина у повній мірі, вибором професії, формуванням свідомого та самостійного світосприйняття. Потреба у реалізації єдності знаходить відображення у створенні кола друзів та власної сім'ї відповідно до ідеальних уявлень про дружбу та кохання. Поступово зростає відповідальність як ознака розуміння свого місця у дійсності. Гармаєв А. (1999) називає точку 19-річчя критичною точкою, коли «всі попередні стереотипи розпливаються, перестають бути твердими і незрозуміло тепер, що є цінністю

для юнака чи дівчини». Еріксон Е. (2000) вважав головним особистісним надбанням юнаків ідентичність, яка співзвучна нашому поняттю про самовизначення молоді.

Період 19–28 років – становлення авторства власного способу життя. Якщо батьки намагаються стати на заваді – цей період супроводжується бунтом проти батьківської сім'ї, суспільства, політичної системи (Келепко, 2011). Молода людина повинна інтегруватися у професійний, соціальний та політичний простір. Це прагнення до інтеграції також можна розглядати як похідну прагнення до єдності, яка передбачає можливість «внести свій внесок» (особистісний, професійний, політичний тощо) та покращити, або гармонізувати існуючу дійсність (Гармаєв, 1999).

На думку дослідників (Janis, & Kelley, 2010), на початку раннього дорослого періоду людина досягає оптимальної активності розумових функцій, спостерігається позитивна динаміка розвитку загальних психічних процесів, які, безумовно, є основою для розуміння соціальних та політичних процесів і пошуку свого місця в соціумі та політичних реаліях.

Близько 30-річчя відбувається активна переоцінка цінностей та побудова життєвих перспектив, усвідомлюється необхідність подальшого професійного, соціального та особистісного зростання, виходячи із соціальних та політичних реалій (Cassese, 1995).

У період 30–35 років разом із професійно-кар'єрним зростанням та реалізацією відбувається переживання нормативних та ненормативних криз (30–33 роки). Криза, пов'язана з побудовою життєвого плану, розпочатою ще в юності, що потребує узгодження фантазій, максималізму з реальними можливостями. Проте така молода людина, сповнена амбіцій, прагне досягнути якнайбільшого і розпочинає професійну та життєву експансію з метою отримання зворотнього зв'язку про свою сутність та значимість. Якщо на цей віковий період молоді людини припадають ще й вагомні соціально-політичні події, то це стає поштовхом до участі у таких подіях з метою відчутти свою значимість та причетність до громадянського права обирати і бути обраним. Про

цей вік деякі дослідники зауважують, що сукупність смислів утворює систему особистісних духовних внутрішніх цінностей людини якими вона керується у професійній, політичній сфері життєдіяльності (Inglehart, 2004; Husserl, 2017).

І якщо дослідженням професійної діяльності молоді в ці періоди, життєвому становленню молоді присвячено чимало наукових праць, то електоральна активність та політична реалізація молоді, не дивлячись на деякі результати вітчизняних науковців (Пробийголова, 2006), залишає більше запитань, ніж відповідей. Але окрім знань, уявлень, допитливості молоді у політичній сфері важливу роль відіграють і психологічні риси молоді, набуті громадянські компетентності, які за нашим припущенням складають унікальне політичне, зокрема електоральне самовизначення молоді, яке в нашій роботі є синонімом самовизначення молоді щодо участі у виборчому процесі. Такий підхід щодо термінології ми зустрічаємо в роботах Ryan (2017) та Verba (2018).

Здійснений нами вище аналіз наукових джерел, присвячених проблемі самовизначення молоді у житті взагалі і у виборчому процесі зокрема, дають підстави для обґрунтування власного концептуального підходу до порушеної нами наукової проблеми.

Психологічні особливості самовизначення молоді як у політичних, так і у виборчих процесах тісно пов'язані з життєвими завданнями, які розв'язує молодь як у особистому, так і у суспільному житті (Nagel, 1976, Остапенко, 2022).

Виходячи з опрацьованого теоретичного матеріалу визначаємо, що самовизначення щодо участі у виборчому процесі – це процес визначення та реалізації власної електоральної позиції, який складається з: усвідомлення своєї виборчої позиції (на когнітивному рівні); реалізації емоційного ставлення (на афективному рівні) до електоральної ситуації, об'єкта виборів, себе самого як виборця; що виявляється в електоральній активності чи пасивності виборця (на конативному рівні), що конструює політичне, електоральне волевиявлення окремого громадянина відповідно до умов виборчого процесу.

Кожному із зазначених вище компонентів відповідають певні особливості самовизначення у політичному та виборчому процесі. Кожна з цих характеристик може бути репрезентована на рівні конкретної особистості у різних станах: реурсному – тобто у вигляді розвинутим, яскраво виявленим; або ж дефіцитарному – у латентному, нерозвинутому вигляді. Вочевидь, усі особливості, що відносяться до згаданих компонентів, не можуть бути розвинуті в однаковій мірі, а отже, існують різні комбінації психологічних особливостей самовизначення молоді щодо участі у виборчому процесі, що створює підстави для подальшої типології молодих виборців.

Нижче розгорнута наша авторська концептуальна модель особливостей самовизначення молоді щодо участі у виборчому процесі.

Самовизначення молоді щодо участі у виборчих процесах має три компоненти:

1. Когнітивний компонент, що включає:

- сукупність знань та уявлень про виборчий процес, процедуру його проведення, політичні процеси в країні;
- розуміння правових засад власного статусу як громадянина та виборця і участі у виборчому процесі;
- наявність та усвідомлення власних політичних поглядів та спрямувань;
- усвідомлення та рефлексія власних інтересів (в тому числі політичних), що зумовлює ту чи ту спрямованість електорального вибору.

Очевидно, що далеко не у кожної молодої особи є високо розвиненими усвідомленість і обізнаність щодо електоральних процесів. Як зазначає Вовк О. (2014), когнітивна сфера охоплює «вільний і варіативний вибір нових знань, нових цілей, цінностей та особистісних смислів». До когнітивної сфери відносять усі психічні процеси, що виконують функцію раціонального пізнання. У нашому дослідженні це стосується світу політики та виборчого процесу зокрема з подальшою можливістю на основі цих знань, уявлень, усвідомлених

політичних поглядів та переконань, а також політичних інтересів сприяти усвідомленому вибору свого місця у тих чи інших політичних процесах і безпосередньо у виборах.

2. Афективний компонент самовизначення молоді щодо участі у виборчому процесі:

- емоційні переживання з приводу політичних і зокрема виборчих процесів, яким притаманна певна модальність, інтенсивність та тривалість. У багатьох представників молоді політичний процес зумовлює сильні емоції (навіть у випадку відсутності його розуміння і готовності сформувати власну стійку політичну позицію) (Balandier, 1991);
- емоційні оцінки та ставлення до себе як суб'єкта ухвалення електорального рішення, а також до політиків, що виступають об'єктом електорального вибору. Як правило, молодий виборець ще не має великого досвіду участі у виборах, тому самоствавлення може бути важливим і «вразливим» (виборець не хоче бути ошуканим, цінує власне волевиявлення), як і схвалення з боку інших;
- участь у виборах і ухвалення відповідного виборчого рішення молодю людиною здійснюється на основі ставлення до політика, котре у більшості випадків є емоційним. Особливо це стосується тих молодих людей, які ще не мають достатньо стійкої політичної позиції та зрілої громадянської ідентичності (Васютинський, 2022; Hubeladze, 2020; Карпова, 2011).
- тривалі та стійкі емоційні переживання з приводу політичних та виборчих процесів: від політичної фрустрації до політичної ейфорії. Під їх впливом формується і більш узагальнене сприйняття об'єктів навколишньої політичної дійсності, а також визначається політичний світогляд. Ці почуття властиві молоді, яка так чи інакше перебуває у виборчому просторі, в якому

спостерігаються специфічні політичні об'єкти, про які ми вже згадували: політичні сили, політичні лідери, суспільно-значущі проблеми та ін.

3. Конативний компонент самовизначення молоді щодо участі у виборчому процесі:

- ухвалення електоральних рішень, зокрема щодо вибору політичної сили на виборах чи громадянського руху;
- партиципація в передвиборчих процесах, участь в організації виборів, передвиборчих кампаніях;
- взаємодія з політиками та залученими до передвиборчої боротьби суб'єктами політичного впливу (політичними технологами, лідерами думок тощо);
- сукупність поведінкових реакцій особистості, спрямованих на реалізацію своїх громадянських, політичних прав та на досягнення поставлених електоральних цілей.

Конативний компонент самовизначення можна охарактеризувати питанням: «Що я роблю або зробив, що я маю зробити?». Їм притаманні такі властивості, як пасивність–активність, дієвість реалізованих кроків, спрямованість, рівень скооперованості з іншими людьми.

Вплив політичної ситуації на конативну сферу особистості може призвести до зміни в політичній, соціальній, економічній поведінці людини. Наприклад, зміни в соціальній та економічній поведінці людини можуть бути зумовлені впливом суспільно-політичних подій, які ми могли спостерігати в Україні під час Помаранчевої революції 2004 року або Революції Гідності у 2014 році, де саме молодь ставала в авангарді соціальних змін і своєю участю, спрямованістю, діями, волонтерськими рухами і безпосередньо голосуванням підтверджувала, що зміни вже відбулися (Paniotto, 2005). Або політична ситуація після 2014 року, у часи воєнних дій, реформ із їх позитивними та негативними або нейтральними наслідками призводила до пошуку нового вектору дій молоді для самореалізації, що в деякій мірі відображено й на демографічній ситуації в Україні, коли частина

молоді була змушена шукати заробітку та облаштування життя за кордоном, а частина реалізовувала політичні ініціативи, створювала фонди або підприємства набуваючи нові громадянські компетентності з метою забезпечення своїх фінансових, політичних та психологічних потреб.

Якщо допустити, що ціннісно-нормативна система суспільства включає в себе політичний досвід людства, який впливає в тому числі на самовизначення особи щодо участі у виборчому процесі, то стає зрозумілим, що цей досвід передається й молодому поколінню через виховну функцію культури. А це в свою чергу впливає на політичну поведінку молоді, в тому числі й щодо участі у виборчому процесі (McDevitt, & Kiouisis, 2015; Miller, Shramko, Brown, & Svetaz, 2021).

Отже, узагальнюючи, можемо розглянути трикомпонентну модель самовизначення молоді щодо участі у виборчому процесі (табл. 1.1).

Таблиця 1.1

Трикомпонентна модель самовизначення молоді щодо участі у виборчому процесі

Компоненти електорального самовизначення молоді		
Конативний	Афективний	Когнітивний
Психологічні особливості самовизначення молоді щодо участі у виборчому процесі		
<ul style="list-style-type: none"> • ухвалення електоральних рішень; • партиципація у виборчих процесах та передвиборчих кампаніях; • взаємодія; • сукупність поведінкових реакцій особистості, спрямованих на реалізацію своїх громадянських, 	<ul style="list-style-type: none"> • емоції з приводу виборчих процесів; • емоційні оцінки та ставлення до об'єктів виборів; • політичні почуття під час виборів, потреба в емоційному схваленні себе як виборця 	<ul style="list-style-type: none"> • сукупність знань та уявлень про вибори та політичні процеси; • наявність та усвідомлення власних політичних поглядів та спрямувань; • усвідомлення та рефлексія власних інтересів (в тому числі політичних), що спрямовує електоральний вибір

політичних прав та на досягнення поставлених електоральних цілей.		
---	--	--

У такому випадку доречним буде розглянути особливості розуміння молоддю виборів та свого місця в електоральних процесах, її емоційне ставлення до передвиборчих та виборчих процесів, себе у цих процесах та особливості поведінки під час виборів. *Особливості когнітивного компоненту самовизначення молоді під час участі у виборчому процесі* проявляються у психологічних особливостях пізнання, сприйняття, аналізу та відтворення політичної та електоральної інформації особистістю, уявлення про себе, як про громадянина-виборця, об'єкта та суб'єкта політики загалом. Когнітивна теорія стверджує, що вирішення політичних проблем, на кшталт формування політичної позиції, розробки виборчої стратегії суспільством приймає форму алгоритмів – правил, які не обов'язково розуміти, але які обіцяють рішення, або евристики – правил, які зрозумілі, але не завжди гарантують правильне рішення. Також рішення може бути результатом роботи інтуїції, раптового усвідомлення взаємозв'язків «виборець-держава», «виборець-кандидат», «виборець-вектор розвитку держави» та ін.

Розкриваючи думку філософів від часів античності до сьогодення, ми розуміємо сутність когнітивного процесу як «віддзеркалення» навколишнього і внутрішнього світу молодій людині на рівні свідомості, де особистісна рефлексія – важливий інструмент практичного навчання (електорального та політичного зокрема) виходячи із власного досвіду (Михальченко, 2005), з метою вибудовування найбільш ефективних стратегій для реалізації власного потенціалу. Шен Д. (2016) розглядав особистісну рефлексію, як прояв когнітивної сфери особистості, як частину активної думки, яка сприяє реалізації себе як особистості у навколишній дійсності. Вважаємо даний процес репрезентації психіки свого власного змісту важливою умовою для визначення

свого місця в політичній дійсності, своєї виборчої позиції (Карпов, 2003). Це не просто здатність до інтерпретації політичних подій чи їхнього аналізу, а вміння здобути з цього політичного аналізу нове політичне знання, поглянувши на себе ніби ззовні або «зверху», зрозумівши свою позицію думання, говоріння та дії як елементів змін на громадянському, політичному полі діяльності молодої людини. Рефлексія є базовим механізмом самоорганізації психічної активності.

Самовизначення, яке супроводжує процес створення моделі нової ролі індивіда, активізує його прагнення до самопрезентації, що передбачає знову ж таки новий вибір себе й своєї участі в процесах життєдіяльності (Rotter, 2019). Активізація теоретичного матеріалу дозволяє вважати когнітивною основою самореалізації – самопізнання, в процесі якого особистість визначає своє положення відносно до зовнішнього світу і його проявів, у тому числі й до політичних. Відповідно до теоретичного аналізу психологічної літератури (Павелків, 2018) рефлексія є умовою та результатом самореалізації особистості. Можемо константувати, що й когнітивна терапія, в якій прослідковується цей аспект, відповідно стимулює заснований на рефлексії процес самопізнання, який, в свою чергу, спонукає до вибору нових політичних шляхів для реалізації своєї політичної сутності.

Тож серед іншого, маємо дослідити уявлення молоді про себе як про виборця, її пізнання себе як суб'єкта та об'єкта виборчої участі, рівні розвитку рефлексії молоді, які, на нашу думку, впливають на самовизначення молоді щодо участі у виборчому процесі. Такі уявлення проявлятимуться через вербальне описування себе, як виборця, через асоціації, які спадають на думку молоді у зв'язку із виборами та своєю участю у них.

Особливості розвитку афективного компоненту самовизначення молоді щодо участі у виборчому процесі буде проявлено у психологічних рисах, емоційних станах, ставленнях до себе та інших, як емоційна оцінка себе та навколишньої дійсності, її модальність, чуттєві потреби молодої людини як то потреба у соціальному схваленні та задоволення від такого схвалення, її переживання. Основною сутнісною характеристикою незалежної людини

здатної робити незалежний вибір вітчизняні і зарубіжні дослідники називали способи подолання перешкод за рахунок емоційного відсторонення, контролю або усвідомлення емоцій, що стає важливим навичками під час політичної, електоральної участі молоді у емоційно-забарвлених, часом маніпулятивних політичних процесах (Izard, 1993; Андрущенко & Зеленін, 2021).

Цікаву гіпотезу про причини появи емоцій висунув С. Занюк. Він стверджує, що емоції з'являються внаслідок нестачі або надлишку відомостей, необхідних для задоволення потреби. Ступінь емоційної напруги визначається силою потреби і величиною дефіциту інформації, необхідної для досягнення мети. В умовах повної визначеності мета може бути досягнута і без допомоги емоцій; але людина не зазнає ні радості, ні смутку, якщо він досягає мети, досягнення якої свідомо не викликало сумнівів. Однак у неясних ситуаціях, коли людина не має в своєму розпорядженні точні відомості для того, щоб організувати свою поведінку по задоволенню потреби, потрібна інша тактика реагування на сигнали (Занюк, 1997). У чималій кількості виборчих процесів електорат не завжди володіє точною інформацією про політичні об'єкти на які він здійснює вплив своїм вибором, наприклад на виборчих дільницях, у чималій кількості виборчих процесів електорат не завжди володіє точною інформацією про процедури підрахунку голосів, що також може викликати деяку емоційну напруженість або навіть негативні емоції, якщо очікування розходяться з даними екзит-полів.

Навряд чи механізми виникнення такого складного явища, як емоції, можна пояснити з якою-небудь однієї позиції. Емоційні стани та форми їх виявлення детермінуються здебільшого (Dutkevich, 2015) соціальними чинниками, одними серед яких є політичні процеси, перманентна політична реклама, політичні дискурси у суспільстві, агітаційні періоди і нарешті виборчий процес, але, з'ясовуючи природу їх виникнення, не можна ігнорувати й деякі природжені особливості людини. Багатство емоційних станів виявляється у різних формах: настроїв, афект, стрес, дистрес, фрустрація тощо (Dutkevich, 2015).

Емоції миттєво сигналізують їх суб'єкту про значення навколишніх явищ, предметів для життєдіяльності. Емоції спонукають до діяльності у певному напрямку, в тому числі на політичному полі (Eldin, 2016). Вся мотивація відкривається людині у вигляді переживань (бажання, потяги, прагнення).

Функція організації діяльності полягає у тому, що позитивні емоції середньої сили підвищують ефективність діяльності, а негативні – знижують. Бурхливі емоції незалежно від свого знаку негативно впливають на продуктивність діяльності (Dutkevich, 2015). Такі тези дають підстави для вивчення особливостей розвитку афективного компонента самовизначення молоді щодо участі у виборчому процесі.

Розуміння політичного самовизначення, зокрема самовизначення молоді щодо участі у виборчому процесі, хоч і зазнало значних трансформацій упродовж багатьох століть, починаючи з часів античності і міст-полісів до сьогодення, все ж мало один засадничий фундамент – наявність волі до здійснення вільного вибору (свобода вибору) – і це залишається незмінним (Taylor, 2007). Сьогодні цінність свободи вибору спирається на сучасне розуміння громадянськості як свідомого і активного включення особистості в політичне життя держави і суспільства (Жадан, 2016). Причому нині процес взаємодії особистості з політичною системою суспільства, як підкреслює Васютинський В. (1997), характеризується двома взаємопов'язаними феноменами. З одного боку, політична система розвивається, залучаючи нових і нових членів, наділяючи їх системою політичних знань, формуючи політичну свідомість, настрої, поведінку. З іншого боку, активна особистість самостійно селекціонує з політичних процесів усе, що відповідає її потребам і переконанням і починає діяти.

Особливості розвитку когнитивного компонента самовизначення молоді щодо участі у виборчому процесі, розуміються як діяльнісний стрижень особистості, яким опосередковуються такі психологічні риси: спрямованість на дію, сміливість; враховуючи ціннісні орієнтації, установки, домагання та інші психологічні та соціальні характеристики. Відповідають на питання, що

спонукають людину до діяльності, в тому числі політичної, як мотив та форма участі, «що я маю зробити», «заради чого», «як підтвердити свій вибір», «як долучитися до участі у виборчому процесі», яку здійснює людина, громадянин.

Головними ж формами участі у виборчому процесі розглядаються при цьому причетність громадян до формування представницьких органів державної влади шляхом голосування на виборах різного рівня, а також участь в референдумах. Головним ціннісним імперативом партисипативної демократії вважається залучення громадянина не лише до виборів представницької влади, а й до підготовки та ухвалення політичних рішень, їх упровадження в життя, контролю за діями посадових осіб, що сприяє реалізації спільних інтересів громадян у суспільстві (Андрущенко, 2018; Слюсаревський, 2005).

У зарубіжній і вітчизняній психологічній науці існують різні підходи до розуміння сутності конативної сфери особистості. У психоаналітичних теоріях детермінантою і базисом конативної сфери особистості вважають вроджені неусвідомлювані інстинкти (Блажина, 2021), архетипи колективного неусвідомлюваного (Юнг, 2018), потреби в позитивній свободі, знаходженні ідентичності, встановленні соціальних зв'язків, система відносин «я – інші», що виражаються у русі до людей, проти людей і від людей (Співак, 2019), прагнення до подолання почуття неповноцінності та соціальний інтерес (Адлер, 2017). У біхевіористичних та необіхевіористичних теоріях акцент у детермінації поведінки роблять на зовнішньому підкріпленні (нагороді чи покаранні або за формулою «стимул-реакція»), які настають після виконання певного поведінкового акту (Шайгородський, 2016). У когнітивних теоріях в розумінні конативної сфери особистості особлива увага звертається на прагнення здолати когнітивний дисонанс і встановити внутрішню когнітивну гармонію, на потребу в збалансованих, гармонійних, несуперечливих соціальних відносинах (Михайлюк & Вершина, 2022). У гуманістичних теоріях сутність конативної сфери особистості розглядають через задоволення різного рівня потреб та русі до самоактуалізації (Stotey, 2015), прагнення бути відкритим світу та громадськості, потребу у творчості, здатності робити вільний вибір та брати

відповідальність виражаючи та водночас розвиваючи таким чином особистісну і громадянську суб`єктність (Петровська, 2019).

На сьогодні дослідження проблематики конативної сфери молоді, як рушія соціальних та політичних змін, викликає значний інтерес у науковців. Адже період молодості деякими дослідниками вважається найбільш складним та відповідальним періодом у житті особистості. Молодість виступає як період прийняття відповідальних рішень, що визначають усе майбутнє життя людини: вибір професії та свого місця в житті, вибір сенсу життя, вибір світогляду та життєвої позиції, вибір партнера, створення власної сім'ї. І те, наскільки екологічно та гармонійно буде протікати процес включення молодої особистості в соціальну та політичну діяльність, наскільки активна молодіжна політична та соціальна участь в економічному, аксіологічному просторі держави, від цього і буде залежати соціальне та політичне становище суспільства в цілому (Петровська, 2020).

Щодо особливостей розвитку конативного компоненту самовизначення молоді щодо участі у виборчому процесі, ми розуміємо, що це динамічний феномен трансформації потреб, спрямованості, цінностей, поведінкової активності, який зумовлює зміну окремих мотивів, зміну рівня політичної участі і форм політичної діяльності у конкретний виборчий період.

Таким чином, ми можемо розуміти що самовизначення щодо участі у виборчому процесі – це процес визначення та реалізації власної електоральної позиції, який складається з: усвідомлення своєї виборчої позиції (на когнітивному рівні); реалізації емоційного ставлення (на афективному рівні) до електоральної ситуації, об'єкта виборів, себе самого як виборця; що виявляється в електоральній активності чи пасивності виборця (на конативному рівні), що конструює політичне, електоральне волевиявлення окремого громадянина відповідно до умов виборчого процесу.

Висновки до розділу 1

Політичне самовизначення – це внутрішньоособистісний процес

визначення та реалізації власної соціально-політичної позиції, політичних поглядів, що включає сприйняття, емоції, почуття, уявлення, мотиви, мислення, поведінку з подальшим обранням форм впливу на політичну сферу своїми діями з метою реалізації себе як суб`єкта політики.

Самовизначення щодо участі у виборчому процесі розглядається як процес визначення та реалізації власної електоральної позиції, який складається з: усвідомлення та рефлексії власних електоральних поглядів та інтересів, своєї виборчої позиції (на когнітивному рівні); реалізації емоційного ставлення до виборчого процесу, електоральної ситуації, об`єкта виборів, себе як виборця (на афективному рівні); що виявляється в електоральній активності чи пасивності виборця (на конативному рівні), що зумовлює електоральне волевиявлення окремого громадянина відповідно до умов виборчого процесу.

Розроблено концептуальну модель особливостей самовизначення молоді щодо участі у виборчому процесі, що містить три компоненти, за якими психологічні особливості самовизначення молоді у виборчому процесі можуть бути класифіковані; положення про ресурсні та дефіцитарні вияви кожної з особливостей; а також уявлення про унікальне поєднання психологічних особливостей самовизначення молоді щодо участі у виборчому процесі у кожного окремого типу виборця.

До когнітивного компоненту належить система знань та уявлень про політичні та виборчі процеси; усвідомлення власних політичних поглядів та переконань; рефлексія власних інтересів (соціальних та політичних).

До емоційного/афективного, емоційні оцінки та ставлення до себе як суб`єкту електорального вибору, який має право обирати і до об`єкту виборів, який може бути обраний шляхом голосування.

До конативного, ухвалення електоральних рішень, партиципація у виборчих процесах, сукупність поведінкових реакцій особистості, спрямованих на реалізацію своїх особистісних, громадянських виборчих прав.

Психологічні особливості самовизначення щодо участі у виборчому процесі можуть проявлятися у конкретній особистості в різних станах:

ресурсному – тобто у розвинутому, оптимальному, яскраво виявленому вигляді; або ж дефіцитарному – у латентному, нерозвинутому вигляді. Усі психологічні особливості самовизначення молоді щодо участі у виборчому процесі не можуть бути проявленими в однаковій мірі, що створює теоретичні підстави для припущення про існування типології самовизначення молодих виборців.

РОЗДІЛ 2

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ САМОВИЗНАЧЕННЯ МОЛОДІ ЩОДО УЧАСТІ У ВИБОРЧОМУ ПРОЦЕСІ

У другому розділі представлено опис організації дослідження та обґрунтування інструментарію емпіричного вивчення психологічних особливостей самовизначення молоді щодо участі у виборчому процесі. Описано етапи емпіричного дослідження та основні результати. Зокрема, визначено типи та психологічні особливості самовизначення молоді щодо участі у виборчому процесі.

2.1. Організація емпіричного дослідження психологічних особливостей самовизначення молоді щодо участі у виборчому процесі

Емпіричне вивчення психологічних особливостей самовизначення молоді щодо участі у виборчому процесі передбачало проведення дослідження у кілька етапів:

1. *Підготовчий етап.* На основі теоретико-методологічного аналізу проблеми дослідження, розроблено план емпіричного вивчення психологічних особливостей самовизначення молоді щодо участі у виборчому процесі, які проявлятимуться через психологічні риси, стани, поведінку молоді. Орієнтуючись на завдання підібрано відповідні методи і методики для вивчення досліджуваної проблематики.

2. *Попередній етап.* На цьому етапі дослідження учасникам пропонувалося описати себе як виборця та надати слова-асоціації на запропоновані слова-стимули: «виборець», «участь у виборах». Отримані дані опрацьовувалися за допомогою контент-аналізу, а його результати лягли в основу створення семантичного диференціалу (СД) з 15-ма біполярними парами,

де опитуваним пропонувалося оцінити себе як виборця за відповідними біполярними характеристиками за шкалою від одного до семи.

3. *Основний етап.* Цей етап дослідження спрямований на емпіричну перевірку теоретичної моделі, розробленої на етапі теоретичного аналізу. Головне завдання основного етапу – виявити психологічні особливості самовизначення молоді щодо участі у виборчому процесі та типи виборця. Для цього використано батарею методик, які підібрано на підготовчому етапі.

4. *Аналітичний етап.* Цей етап присвячено аналізу та інтерпретації отриманих результатів. Оскільки дані були як якісними (асоціації), так і кількісними, то методи обробки даних включали компаративний та семантичний аналіз, контент-аналіз, статистичний аналіз даних, факторний і кластерний аналіз, що дозволило отримати надійні, обґрунтовані результати та підтвердити гіпотези.

5. *Експериментальний етап.* На цьому етапі розроблено та впроваджено програму психологічного супроводу самовизначення молоді щодо участі у виборчому процесі, що є однією з умов для ефективної реалізації свого виборчого права молоддю.

Вибірка дослідження є врівноваженою за основними критеріями, які враховувалися під час аналізу даних. Загальна кількість осіб, які взяли участь у дослідженні на різних етапах його проведення – 466.

На попередньому етапі дослідження (в межах проведення асоціативного експерименту) участь взяло 59 осіб, з яких 38,6% – жінки, а 61,4% – чоловіки. Вік респондентів від 18 до 35 років, що відповідає віку молоді у чинній редакції Закону України «Про основні засади молодіжної політики».

За місцем проживання: 75% досліджуваних проживають у місті та 25% у сільській місцевості.

За основним типом зайнятості: 47,7% – працююча молодь; 27,3% студіююча молодь, 22,7% поєднують навчання у закладі вищої освіти з роботою та 2,3% займаються вихованням дітей та домогосподарством.

В основному етапі емпіричного дослідження, яке проводилося з метою вивчення психологічних особливостей самовизначення молоді щодо участі у виборчому процесі взяло участь 350 осіб. Однак, протоколи відповідей 21 особи в ході опрацювання отриманих даних не враховувалися, оскільки вони були зіпсовані (містили пропуски, незавершені, некоректно заповнені тощо) досліджуваними в ході заповнення. Тому, обробка даних здійснювалася на вибірці 329 осіб віком від 18 до 35 років. Серед них: 44,7% (147 осіб) – чоловіки та 55,3% (182 особи) – жінки. Зокрема, 9% досліджуваних – жителі сільської місцевості та 91% – містяни. За віком вибірка поділена на 4 групи: 1) 18-22 роки (41%); 2) 23-26 років (25%); 3) 27-32 роки (11%); 4) 33-35 років (23%). Такий поділ за віком зумовлений орієнтацією на основний тип діяльності та сфери особистої активності молоді. Наприклад, молодь віком 18-22 роки орієнтована на навчання та здобуття професійних навичок; 23-26 років – молодь, яка завершила навчання та знаходиться у пошуках себе, як на особистісному, так і на кар'єрному рівні (активно включається у професійну діяльність); 27-32 роки – у молоді цього віку відбувається переоцінювання системи цінностей, набуття більшої відповідальності, що може сприяти зміні життєвих орієнтирів; 33-35 років – період самореалізації (становлення особистості як професіонала з відповідним рівнем кваліфікації, а також, реалізованість особистого життя) (Синельников, 2019).

За основним типом зайнятості: тимчасово безробітні – 7% досліджуваних; студенти – 30%; поєднують навчання у закладі вищої освіти із роботою – 18%; наймані працівники – 29%; підприємці – 9%; державні службовці – 7% досліджуваних.

Попередній досвід участі у виборчих процесах мають 57% досліджуваних та 43% – без такого досвіду.

Дослідження проводилося незадовго до місцевих виборів в Україні (які відбувалися у жовтні 2020 року) серед української молоді з Інституту соціальної та політичної психології НАПН України (м. Київ); студентів Київського національного університету імені Тараса Шевченка (м. Київ), Університету

економіки та права «КРОК» (м. Київ), Львівського національного медичного університету імені Данила Галицького (м. Львів), Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого (м. Харків); серед учасників Міжнародного проекту «Ми можемо більше! Для активної громадянської участі молоді в Східній Європі»; Асоціації міст України (м. Київ), Міністерстві юстиції України (м. Київ) та Національній асоціації адвокатів України (м. Київ).

На експериментальному етапі у дослідженні взяло участь 78 осіб, з них: 40 учасників експериментальної групи (55% – жінки, 45% – чоловіки) та 38 учасників контрольної групи того ж віку (44,7% жінок і 55,3% чоловіків).

Дослідження психологічних особливостей самовизначення молоді щодо участі у виборчому процесі передбачало використання комплексу загальнонаукових методів:

1. **Теоретичних**, а саме: аналіз, систематизація, порівняння, теоретичне моделювання, інтерпретація, синтез, узагальнення даних теоретичних та емпіричних досліджень науковців в контексті вивчення проблеми самовизначення щодо участі у виборчому процесі тощо.

2. **Емпіричних**, що використовувалися на трьох етапах дослідження (попередньому, констатувальному та експериментальному) і включали: опитування, асоціативний експеримент для виявлення асоціацій (рис, якими описують себе досліджувані як учасників виборчого процесу); семантичний диференціал для визначення комплексного уявлення про себе як про виборця; психодіагностичне тестування (методики: діагностики рефлексивності А. Карпова та В. Пономарьової; «Який Я?» (за О. Білобрикіною); «Мотивація до схвалення» Д. Крауна і Д. Марлоу (в адаптації Ю. Ханіна); «Соціальна сміливість»; «Скорочений варіант опитувальника рівня політичної участі (КОРПУ)» (Л. Кияшко та А. Краснякової).

3. **Математико-статистичні**, а саме: критерій Колмогорова-Смірнова для визначення нормальності розподілу та підбору методів статистичної обробки даних (параметричних чи непараметричних); описові статистики (знаходження середніх величин, відсоткових навантажень); контент-аналіз для

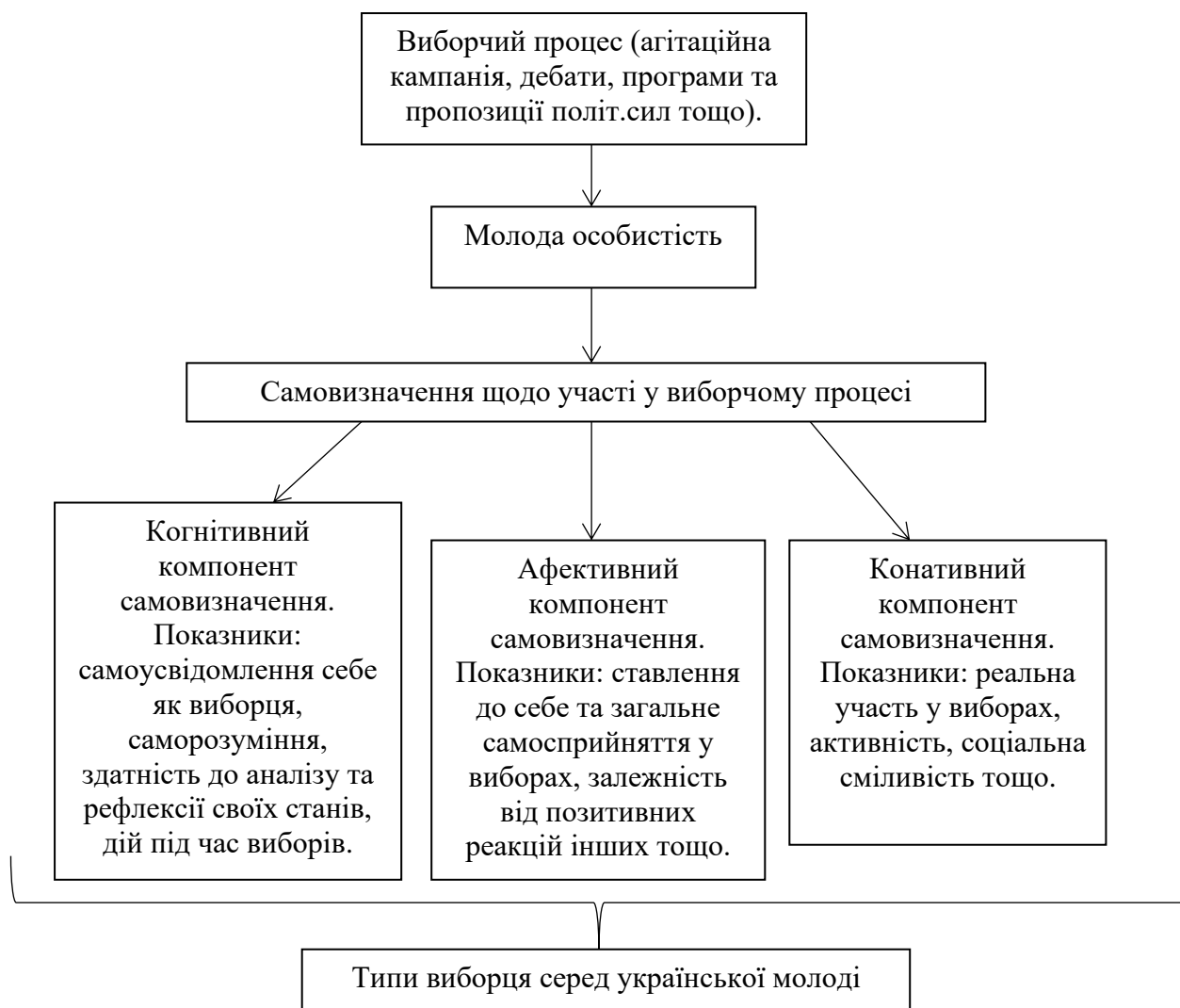
виявлення найбільш повторюваних асоціацій-уявлень про виборця у молоді як учасників виборчого процесу; t-критерію Стьюдента для порівняння двох залежних вибірок (наприклад, за статтю, за досвідом участі у виборчому процесі, під час експериментального етапу до та після проведення програми психологічного супроводу, як у експериментальній, так і у контрольній групі тощо); кореляційний аналіз (коефіцієнт кореляції Пірсона) для встановлення зв'язків між показниками дослідження, дисперсійний аналіз для визначення статистично значущих відмінностей між трьома і більше вибірками (за віком, основним типом зайнятості молоді, типом виборця тощо), факторний аналіз для узагальнення показників уявлення молоді про себе як про виборця (за результатами семантичного диференціалу) та кластерний аналіз для виділення типів виборця молоді щодо участі у виборчому процесі.

На експериментальному етапі використано розвивальні методи, для оптимізації процесу самовизначення молоді щодо участі у виборчому процесі.

Обробка отриманих емпіричних результатів здійснювалася з використанням математико-статистичних методів та комп'ютерної програми для статистичної обробки даних (SPSS Statistics 23.0).

Для визначення допустимих методів статистичного аналізу (параметричних або непараметричних) отримані дані було перевірено на нормальність розподілу. За допомогою критерію нормальності Колмогорова-Смірнова встановлено, що розподіл відповідає нормальному ($p \leq 0,05$). Тому, під час обробки даних використовувалися саме параметричні методи аналізу (t-критерій Стьюдента, кореляційний аналіз Пірсона тощо).

У процесі вивчення феномену самовизначення молоді щодо участі у виборчому процесі змодельовано візуалізацію такого самовизначення (рис. 2.1)

Рис.2.1. Модель самовизначення молоді щодо участі у виборчому процесі

Перебуваючи у ситуації виборчого процесу, під впливом виборчої атмосфери та визначених умов проведення виборів, виходячи із особливостей розвитку когнітивного, афективного та конативного компоненту самовизначення щодо участі у виборчому процесі молодь свідомо або неусвідомлено залучається у процес виборів, в якому, на нашу думку, виборці мають певну типологію. Типи виборця будуть відрізнятися одне від одного залежно від онтогенетичних умов розвитку та виходячи із особливостей визначених нами компонентів, індивідуальних психологічних рис, станів, поведінки молоді.

Комплекс емпіричних методів дослідження, які використовувалися задля вирішення його завдань, склали надійні психодіагностичні методики. Варто

відзначити, що окремі з них, відповідно до завдань нашого дослідження, було створено на базі вже існуючих методів, наприклад, метод семантичного диференціалу Ч. Осгуда (Osgood, 1988) у авторській версії С. Корсакевича (Korsakevych, 2021).

Розгляд проблеми самовизначення щодо участі у виборчому процесі здійснювався через комплексний аналіз його структурних компонентів: когнітивний (інтелектуальна спроможність зрозуміти політичний вимір та визначити свою позицію у ньому), афективний (емоційне ставлення до об'єкту вибору, до себе та інших людей або явищ); конативний (готовність до участі у виборах, виборча поведінка молоді тощо) з відповідним усвідомленням себе та свого місця у виборчих процесах (табл. 2.1).

Таблиця 2.1

Методична карта дослідження

Методика/Метод	Мета
Асоціативний експеримент (слова-стимули: «виборець», «участь у виборах»)	Виявлення загальних уявлень молоді про вибори та участь у виборах
Семантичний диференціал Ч. Осгуд (авторська версія С. Корсакевича) «Який я виборець?»	Дослідження уявлення молоді про себе як виборця та самовизначення в умовах виборчого процесу
Методика діагностики рефлексивності А. Карпова та В. Пономарьової	Визначення рівня розвитку рефлексії як когнітивної риси
Методика «Який Я?» (за О. Білобрикіною)	Визначення емоційної самооцінки респондента в умовах виборів
Методика «Мотивація до схвалення» Д. Крауна і Д. Марлоу (в адаптації Ю. Ханіна)	Визначення ступеню вираженості потреби у схваленні від оточуючих, орієнтації на соціально бажану або прийнятну поведінку
Методика «Соціальна сміливість»	Діагностика рівня соціальної сміливості, як прояву вольових якостей особистості
«Скорочений варіант опитувальника рівня політичної участі (КОРПУ)» (Л. Кияшко та А. Краснякової)	Діагностика рівня політичної участі, активності або пасивності у політичних процесах

На попередньому етапі дослідження використано асоціативний експеримент для визначення слів-асоціацій, які виникають у молоді на слова стимули «виборець» та «участь у виборах». Цей етап дослідження є важливим, адже в подальшому слова-асоціації, які найчастіше зустрічалися, було використано для створення дихотомічних пар – характеристик виборця – у семантичному деференціалі.

Метод семантичного диференціалу (автор методу – Ч. Осгуд) у модифікації Корсакевича С. використано у дисертаційному дослідженні з метою діагностики уявлень молоді про себе як про виборця.

Операціоналізуючи поняття «політичне самовизначення» та «самовизначення щодо участі у виборчому процесі», ми обрали шлях виявлення асоціацій, уявлень молоді щодо реалізації ними виборчого права в уявній ситуації виборів, оскільки при відповіді на головне запитання респондент подумки відповідає собі, яку електоральну позицію він займає, що відчуває у процесі прийняття електорального рішення, як діє у ролі виборця – все це описує індивідуальний процес самовизначення молодії людини щодо участі у виборчому процесі.

Як відомо, у психології нерідко користуються прийомом асоціацій для здійснення психодіагностики (Дробот, 2018). У нашому випадку підставою для оцінки особливостей самовизначення респондента щодо участі у виборах є його самохарактеристика (так, людина може оцінити себе як таку, що ухвалює електоральне рішення під впливом емоцій або під впливом роздумів та аналізу ситуації, як активного чи пасивного виборця). Безумовно, цей прийом не гарантує нам цілковитої об'єктивності отриманих даних, але й спроба «зовнішньої» фіксації відповідних особливостей самовизначення молоді (наприклад, в експерименті) також її не гарантує.

Вочевидь, людина у молодому віці (18-35 років) розуміє, що означає «бути виборцем» і може відрефлексувати свої характеристики та уявлення власне як виборця і учасника політичних процесів. Це передбачає

поінформованість себе як виборця, заангажованість чи неупередженість у виборчому процесі, готовність до ухвалення електорального рішення тощо.

Досліджуванним потрібно було відповісти на запитання «Який я виборець?» і оцінити рівень репрезентованості у себе кожної запропонованої дихотомічної характеристики. Оскільки наше дослідження було спрямовано на самовизначення молодого людини щодо участі у виборчому процесі, то доцільно поставити респондента в уявну ситуацію виборів (хоча в нашому випадку дослідження проводилося напередодні Місцевих виборів 2020 р.). Завдяки цьому у молодого людини відбувається процес електорального самовизначення (від вирішення, брати у виборах участь чи ні, до безпосереднього вибору однієї політичної альтернативи з-поміж кількох). Відповідь на вищезазначене запитання дає змогу діагностувати, відповідно до нашої теоретичної моделі, особливості самовизначення молодого виборця.

Змістовна авторська складова містила 15 дихотомічних пар тверджень (особливостей або рис виборця), які було отримано на попередньому етапі, за допомогою асоціативного експерименту. До уваги бралися лише слова-асоціації, які зустрічалися найбільш часто, а ті, які мали випадковий характер (були представлені в одиничних випадках) – подальшій обробці шляхом їхнього використання у семантичному диференціалі не піддавалися. Після виділення асоціацій до кожної із них, за критерієм семантичної близькості/віддаленості, було підібрано слова з протилежним значенням (Корсакевич, 2021).

Кожну дихотомічну пару із п'ятнадцяти потрібно було оцінити за семибальною шкалою (від 1 до 7), знаходячи своє «положення» між двома опозиціями.

При цьому оцінювалися наступні властивості себе як виборця: «чесний-неправдивий», «спокійний-збуджений», «відповідальний-ненадійний», «справедливий-упереджений», «активний-пасивний», «раціональний-емоційний», «поінформований-необізнаний», «спрямований позитивно-уникає негативного», «рішучий-невпевнений», «протестний-толерантний»,

«зацікавлений-байдужий», «самостійний-залежний», «той, що аналізує - той, що діє спонтанно», «ідеалістичний-реалістичний», «революційний-консервативний». Методом суб'єктивного шкалювання отримано дані про респондента та рівень вираженості кожної із цих якостей.

Вибір респондентів наближений до 1 – означав активну та усвідомлену виборчу позицію (активний, раціональний тощо), а вибір наближений до 7 – відповідав менш усвідомленій виборчій позиції (пасивний, необізнаний тощо). При цьому, кожна із 15 шкал семантичного диференціалу відповідала одному із трьох, описаним вище, компонентів самовизначення щодо участі у виборчому процесі.

Методика діагностики рефлексивності А. Карпова та В. Пономарьової (Карпов, 2003) спрямована на вивчення рівня рефлексивності як властивості усвідомлювати життєві та політичні процеси. А саме, вивчення вміння аналізувати свої дії та виявляти причинно-наслідкові зв'язки у повсякденному житті, а також, під час виборчого процесу, про що було уточнено в інструкції до методики. Карпов А. вказує, що рефлексія – це процес репрезентації психіці свого власного змісту, усвідомлення чого-небудь (Карпов, 2003). Зміст психічного відображення пов'язаний із видами діяльності людини, серед яких ми виокремили діяльність людини у виборчих процесах.

Оскільки, для когнітивного компоненту є характерними самоусвідомлення, розуміння та сприйняття себе як суб'єкта виборчого процесу, активного діяча, зі знаннями про можливості здійснення виборчих дій, які будуть сприяти/або ж не сприяти зміні життєвих позицій та політичного життя, для його діагностики використовувалася методика спрямована на дослідження рівня рефлексивності у молоді.

Методика діагностики рефлексивності А. Карпова та В. Пономарьової (Карпов, 2003) містить 27 тверджень, з яких: 15 – прямі, решта 12 – зворотні. Всі твердження розподіляються в чотири групи: 1) ретроспективна рефлексія діяльності; 2) ситуативна рефлексія; 3) рефлексія майбутньої діяльності; 4) рефлексія спілкування і взаємодії з іншими людьми.

Методика спрямована, у першу чергу, на виявлення загального рівня рефлексії: де, 7 і більше стенів свідчить про високий рівень розвитку рефлексії; 4-7 стени – середній рівень; до 4 стенів – низький рівень розвитку рефлексії.

Методику «Який Я?» (за О. Білобрикіною) використано для вивчення емоційної спрямованості загальної самооцінки (модальність самооцінки) респондента в умовах виборів (Білобрикіна, 2010). Методика містить перелік узагальнених характеристик, що відображають певний емоційний показник оцінки себе («найкращий; гарний; такий самий, як усі; поганий; гірший за всіх; коли як: іноді буваю гарним, іноді – поганим; не знаю»). З цього переліку на запропоноване у дослідженні твердження («У повсякденному житті (зазвичай), під час виборчого процесу, я...») респондент має обрати слово, яке на його думку найбільше підходить (стосується) його. Кожен із варіантів відповідей відноситься до певного емоційного знаку: позитивна оцінка (варіанти відповідей: «найкращий; гарний; дуже гарний») оцінюється у 4 бали; нейтральна (невизначена) оцінка (варіант відповіді: «такий самий, як і всі») оцінюється у 3 бали; амбівалентна (суперечлива) оцінка (варіант відповіді: «коли як: іноді гарний, іноді поганий») оцінюється у 2 бали; індиферентна (байдужа) оцінка (варіанти відповідей: «не знаю; ніякий») оцінюється в 1 бал та негативна оцінка (варіанти відповідей: «гірший за всіх; поганий; найгірший») оцінюється у 0 балів.

Позитивний знак загальної самооцінки є бажаним і адекватним та свідчить про прийняття власної самоцінності в різноманітних життєвих ситуаціях, зокрема у виборах. Нейтральна (невизначена) оцінка свідчить про недостатній розвиток емоційної самоцінності. Амбівалентна (суперечлива) оцінка характеризується відсутністю стійкості загальної самооцінки та свідчить про можливі проблеми з соціокультурним самовизначенням та іншими видами даного феномену. Індиферентний (байдужий) знак свідчить про несформованість, відсутність або неадекватність системи ціннісних орієнтирів. Негативний емоційний показник свідчить про втрату почуття індивідуальної та соціальної самоцінності.

Методику «Який Я?» (за О. Білобрикіною), поряд із методикою «Мотивація до схвалення» Д. Крауна і Д. Марлоу (в адаптації Ю. Ханіна) використано для вивчення самооцінки і особливостей мотивації до схвалення різних типів виборців. Мотиваційний компонент може бути як окремим компонентом, а також, іноді його відносять до поведінкового компоненту. Однак, на нашу думку, варто розглядати мотивацію до соціального схвалення як потребу у емоційному задоволенні від отримання цього схвалення з боку інших. Прагнення до схвалення та власної суспільно значущої діяльності є однією із значущих потреб особистості. Виявлення цієї потреби і забезпечує методика, розроблена американськими психологами Д. Крауном і Д. Марлоу.

Вона дозволяє визначити непрямий запит особи на схвалення з боку інших. Чим більша потреба у схваленні, тим більше особа у своїй діяльності намагається відповідати схвалювальному зразку для отримання власного емоційного задоволення від самого себе після акту схвалення з боку оточуючих. На особистісному рівні це може проявлятися у стримуванні своїх агресивних реакцій, конформності, відсутності заперечення проти нецікавої роботи, вищому рівні піддатливості до соціальних впливів, одним з яких, безперечно, є виборчий процес.

Методика у модифікації Ю. Ханіна містить 20 тверджень, за якими досліджуваним пропонується оцінити власну поведінку, погодившись чи не погодившись з твердженням.

Загальний показник мотивації схвалення вираховується шляхом підсумовування всіх балів по кожному із тверджень. Чим вищим є сумарний показник, тим більшою є потреба у схваленні, яка свідчить про ступінь залежності суб'єкта від сприятливих оцінок з боку інших людей, його вразливість, чутливість до міжособистісних та зовнішніх впливів. Згідно із ключем методики «Мотивація до схвалення» Д. Крауна і Д. Марлоу (в адаптації Ю. Ханіна) отримані показники поділяються на три рівні вираженості: високий рівень мотивації схвалення (13 балів і більше); середній рівень (10-12 балів) та низький рівень (нижче 10 балів).

Методика «Соціальна сміливість» та «Скорочений варіант опитувальника рівня політичної участі (КОРПУ)» (Л. Кияшко та А. Краснякової) використовувалися для дослідження рівня соціальної сміливості та політичної участі молоді у виборчому процесі.

Методика «Соціальна сміливість» (фактор Н багатфакторного опитувальника Р. Кеттела) спрямована на вивчення рівня соціальної сміливості, як прояву вольових якостей особистості. Чим вищий загальний бал, тим більш вираженою є соціальна сміливість. Водночас, виділяється три рівні її вираженості: високий рівень (від 15 балів і вище); середній рівень (10-15 балів) та низький рівень (до 10 балів).

Для вивчення політичної участі, активності або пасивності у політичних процесах використовувався «Скорочений варіант опитувальника рівня політичної участі (КОРПУ)» (Л. Кияшко та А. Краснякової) (Кияшко, Краснякова, 2014). Політична участь має три центральні складові: пізнавально-когнітивну, вербально-комунікативну та поведінково-вольову, кожна з яких має три рівні: низький, середній та високий.

Опитувальник містить дев'ять релевантних до повсякденного життя ситуацій, кожна з яких потребує прийняття рішення щодо власних дій. Позитивні і негативні рішення позначаються як відповіді «так» та «ні».

Три рівні пізнавально-когнітивної складової представлено трьома ситуаціями:

1. Перед Вами постав вибір – подивитися по телевізору програму про події політичного життя або подивитися іншу програму. Як Ви вчините?

2. Чи будете Ви докладати зусиль до пошуку інформації стосовно політичних подій?

3. Чи будете Ви детально аналізувати програми та пропозиції політичних партій, перш ніж зробіте стосовно них свій вибір?

Ситуації вербально-комунікативного рівня:

1. Уявіть, що Ви підійшли до друзів і чуєте, що вони обговорюють політичну ситуацію в країні. Чи приєднаєтесь Ви до цього обговорення?

2. Уявіть, що Ви почули політичні новини стосовно подій у країні. Чи будете Ви говорити про ці події у себе вдома з родичами або із своїми товаришами?

3. Чи зможете Ви переконати у своєму виступі аудиторію (групу людей) у певних політичних поглядах і необхідності певних політичних дій?

Ситуації поведінково-вольового рівня:

1. Чи вступили б Ви в якусь громадську чи політичну організацію (партію)?

2. Чи виконували б Ви систематично певні доручення, пов'язані з діяльністю якоїсь політичної сили?

3. Чи будете Ви активно і систематично брати участь у розробці і реалізації політики певної політичної сили?

Кожне питання розглядається як ситуація, щодо якої потрібно прийняти рішення. При цьому дев'ять позитивно прийнятих рішень свідчатимуть про найвищий рівень політичної участі. І навпаки, дев'ять негативних рішень – про повну апатію до політичного життя країни і, відповідно, найнижчий рівень політичної участі.

Таким чином, дослідження побудовано із врахуванням структури самовизначення молоді щодо участі у виборчому процесі.

В результаті емпіричного дослідження ми отримали дані, які було проаналізовано, інтерпретовано і представлено в наступному підрозділі.

2.2. Семантична структура уявлень молоді про себе як учасників виборчого процесу

На сьогодні серед науковців не існує одностайності щодо питання чинників виникнення асоціативних зв'язків між словами. З одного боку, в основі виникнення асоціацій лежать об'єктивний та соціальний досвід людини, з другого, вони залежать від культурно-історичних традицій народу (Дробот, 2018). У випадку заздалегідь вибудованого зв'язку асоціацій із центральним словом, або словами-стимулами буде прослідковуватися логічно-смиловий зв'язок (Husserl, 2017), з конкретними рамками, обмеженою кількістю слів для вибору в якості асоціацій. В результаті можна спостерігати і аналізувати семантичні дані, експресію, смисли, оцінку.

З метою дослідження особливостей самовизначення молоді щодо участі у виборчому процесі, виявлення психологічних рис молоді як виборців, на попередньому етапі дослідження застосовувався метод асоціативного експерименту та семантичного диференціалу, який було розроблено із застосуванням контент-аналізу результатів асоціативного експерименту.

Після заповнення соціально-демографічного блоку анкети досліджувані переходили до основного – асоціативного блоку, де потрібно було написати асоціації на слова-стимули «виборець», «участь у виборах».

Для наочності наведемо декілька прикладів відповідей респондентів:

«Свідомий, зацікавлений, ефективний, далекоглядний, активний, прозорий, комунікабельний, інтелігентний, прагматичний, пунктуальний» (чоловік, 22–26 років, проживає у місті, поєднує навчання у закладі вищої освіти з роботою);

«Послідовний, прискіпливий, недовірливий, людина, чесний» (жінка, 26–32 роки, найманий працівник);

«Не голосую, скільки офіційно зареєстрований у зовсім іншій області» (чоловік, 26–32 роки, проживає в селі, підприємець);

«Чесний, відповідальний, допитливий, організований, обов'язковий, активний, багатосторонній, багато до чого ставлюся з підозрою, довіряю тільки перевіреним фактам» (жінка, 18–22 роки, проживає в селі, студентка);

«Відповідальна, чесна, активна, громадянка, патріотка, послідовна, свідома у своєму виборі, раціональна, непідвладна» (жінка, 22–26 років, проживає у місті, поєднує навчання в аспірантурі з роботою);

«Дратівливий, чесний, справедливий» (чоловік, 18–22 роки, проживає в місті, студент).

Обробка отриманих даних відбувалася за допомогою методу контент-аналізу, який допоміг отримати вичерпний перелік слів-реакцій (психологічних рис молоді), якими респонденти, у своїй більшості, описували себе як виборця і свою участь у політичних процесах та узагальнити результати.

В результаті аналізу виявлено, що досліджувані найчастіше використовували наступні лексичні конструкти, які є психологічними рисами опитуваних в умовах виборчого процесу, відповідаючи на запитання «Який епітет асоціюється у Вас зі словом «виборець»?» (табл. 2.2).

Таблиця 2.2

**Частотний аналіз лексичних конструктів
(за результатами асоціативного експерименту)**

Слова-асоціації	Частота зустрічання (кількість разів)
Чесний	24
Спокійний	12
Відповідальний	11
Справедливий	9
Активний	7
Рішучий	6
Протестний	5
Спрямований позитивно	5
Зацікавлений	5
Самостійний	5
Ідеалістичний	5
Револьюційний	5
Аналізуючий	4
Раціональний	3
Проінформований	3

Отже, найчастішою реакцією була асоціація «чесний», далі – «спокійний»; «відповідальний»; «справедливий»; «активний»; «рішучий». На однаковому рівні вираженості за частотою слова-асоціації: «протестний»; «спрямований позитивно»; «зацікавлений»; «самостійний»; «ідеалістичний»; «революційний»; далі – «аналізуючий» та слова-асоціації «раціональний» і «проінформований» мають однакову частоту вираженості.

На нашу думку, такі відповіді свідчать про ідеалістичне самосприйняття молоддю себе як виборця. Якщо чесність, відповідальність та справедливість – це морально-психологічні риси, які як поняття мають доволі широке значення, і не зрозуміло, де чіткі критерії вираженості цих рис, то й розуміння, де починається і закінчується чесність, відповідальність, справедливість скоріше говорять про певну тенденцію, а не констатують факт наявності цих психологічних рис у досліджуваних. Спокійність, як риса заслуговує окремої уваги, адже вона може свідчити, як про недовіру і деяку безнадію, так і про перевагу раціонального над емоціями. Гіпотетично лексичний конструкт «активний» може свідчити про наявність у досліджуваних політичних та громадянських амбіцій, які проявляються у поведінці потенційних виборців.

Відповіді респондентів з одного боку нагадують політичні гасла, ідеали та передвиборчі кампанії в Україні минулих років, які закарбувалися в пам'яті електорату, а з іншого – досліджувані самостійно визначали ключові риси виборця, з якими він асоціюється.

Отримані асоціації за допомогою контент-аналізу було згруповано за критерієм семантичної близькості-віддаленості у 15 пар слів протилежних за значенням (враховуючи найбільш повторювані слова, які зазначили респонденти). На основі цього, було створено семантичний диференціал з 15-ма дихотомічними парами і шкалою протилежних значень від 1 до 7, на якій респондент обирав міру вираженості у себе як у виборця тієї чи іншої риси. У ході цього етапу використовувався метод суб'єктивного шкалювання. Респонденти оцінювали ступінь вираженості у себе виокремлених

психологічних рис виборця, де наприклад: «активний» це – 1, а «пасивний» відповідно – 7. Спираючись на дані етимологічного словника української мови (1986) слова групували таким чином, щоб їх зміст відповідав завданням дослідження.

Відповідно до теоретичної моделі роботи, де акцент зроблено на трьох компонентах самовизначення молоді щодо участі у виборчому процесі (когнітивному, афективному та конативному), їх було враховано і під час обробки результатів асоціативного експерименту та семантичного диференціалу. Ці компоненти інтегровано до семантичного диференціалу «Який я виборець?».

До когнітивного компоненту ввійшли полярні конструкти семантичного диференціалу «раціональний-емоційний», «поінформований-необізнаний», «зацікавлений-байдужий» та «аналізуючий-діючий спонтанно».

Лексичний конструкт «раціональний-емоційний» відноситься одразу як до когнітивного компоненту (адже, раціональність передбачає розуміння політики, логічне визначення доцільності свого вибору під час участі у виборчому процесі), так і до афективного компоненту (оскільки, емоційність передбачає вибір виходячи з власних емоцій, їх різноманітності, чуттєвого ставлення до політики і на основі цього здійснення електорального вибору) самовизначення молоді щодо участі у виборчому процесі.

«Поінформований-необізнаний» як конструкт розкривається через наявність інформації про політичні процеси і свої права, як виборця, прийняття самого вибору на підставі наявної проаналізованої інформації під час участі у виборчому процесі або навпаки, участь у виборчому процесі відбувається «навмання», з дефіцитом інформації та без аналізу.

«Зацікавлений-байдужий» змістовно відображає чи є у респондента, як у виборця потреба у пізнанні, чи активізується в умовах виборчого процесу увага та інтерес до політики, власної електоральної участі, чи ці складники когнітивного компоненту відсутні.

«Аналізуючий-діючий спонтанно» розуміється як пізнавальна здатність до розподілу предмету пізнання – виборчого процесу на окремі зрозумілі частини, абстрагування його окремих сторін чи аспектів за рахунок мислення. Або відсутність такої здатності.

До афективного компоненту ввійшли такі полярні конструкти семантичного диференціалу: «спокійний-збентежений», «раціональний-емоційний», «революційний-консервативний» (входить і до конативного, як спосіб дії) та «протестний-толерантний».

Конструкт «спокійний-збентежений», в першу чергу, передбачає емоційну стабільність або нестабільність, в якій мірі респондент як виборець емоційно спокійний або збентежений в умовах електорального процесу з усіма його складовими (інформаційною, соціальною тощо).

Конструкт «раціональний-емоційний» дає можливість визначити себе як виборця схильного більше до роздумів, аналізу чи до емоційного, чуттєвого пізнання світу політики, частиною якого і є виборчий процес.

Конструкт «революційний-консервативний» вказує на досвід емоційних переживань респондента, його емоційно-оціночного ставлення до навколишньої політичної дійсності, зокрема до виборчого процесу. Як форма емоційного ставлення та рішучих дій в ситуації власної участі у виборчому процесі, до політичних кампаній, які його супроводжують.

Конструкт «протестний-толерантний» розкриває емоційну лабільність молоді, від емоцій сумніву, відрази до почуття довіри та прийняття.

Інші конструкти, такі як, «справедливий-упереджений» (афективний компонент), «відповідальний-ненадійний» (конативний компонент), «чесний-неправдивий», «ідеалістичний-реалістичний» (когнітивний компонент) також були розглянуті для вивчення морально-психологічних якостей молоді щодо участі у виборчому процесі.

До конативного компоненту ввійшли полярні конструкти: «активний-пасивний», «рішучий-невпевнений», «революційний-консервативний», «самостійний-залежний» та «спрямований позитивно-уникаючий негативного».

Щодо першого лексичного полярного конструкту «активний-пасивний» молодь обирає міру активності-пасивності, тобто, визначає міру своєї участі, а отже дієвості у політичному, виборчому процесі. Така міра участі та дієвість і дає змогу віднести цю полярну конструкцію до конативного компоненту.

Конструкт «рішучий-невпевнений», вказує на готовність/не готовність діяти у політичній площині, як виборець прийняти рішення, зробити вибір під час участі у виборчому процесі тощо.

Лексичний полярний конструкт «самостійний-залежний» розуміється як здатність діяти без заохочень, вмовлянь або ж впливу з боку інших, прийняття власної дієвої виборчої позиції.

Поряд із ними конструкт «революційний-консервативний» підкреслює і спосіб дій потенційного виборця, від новаторсько-протестного до сталого, в деякому сенсі історично-традиційного способу дій.

У п'ятий лексичний полярний конструкт «спрямований позитивно-унікаючий негативного» закладено дві протилежні спрямованості певної системи мотивів, яка формує вектор електоральної поведінки виборця щодо прийняття участі у виборах, або уникнення такої участі.

Отже, виходячи з результатів попереднього діагностичного етапу дослідження можна виділити наступні компоненти, які входять до структури самовизначення молоді щодо участі у виборчому процесі: когнітивний (інтелектуальна спроможність зрозуміти політичний вимір та визначити свою позицію у ньому), афективний (емоційне ставлення до себе та інших людей або явищ), конативний (готовність до участі у політичному житті та політична поведінка) з відповідним усвідомленням себе та свого місця у політичних процесах.

Зокрема, основними складовими когнітивного компоненту самовизначення молоді щодо участі у виборчому процесі є: знання особистості про вибори, їх процедуру або наявність такого досвіду, який би забезпечив ці знання на практиці, знання про себе, як про особистість, на яку здійснюється політичний вплив і яка також впливає на політичну сферу своєю поведінкою,

зокрема під час виборчих процесів шляхом використання прямого інструменту демократії, уявлення про себе, як про виборця і аналіз, рефлексія своєї поведінки з подальшим визначенням свого місця у виборчих процесах.

Афективний компонент самовизначення молоді щодо участі у виборчому процесі включає емоційне ставлення до себе, емоційну незалежність/залежність від очікувань та настроїв оточення, їх схвалення або осуду, почуття самоповаги тощо. Не менш важливими показниками афективного компонента є модальність (позитивність-негативність) власної самооцінки.

Конативний компонент самовизначення молоді щодо участі у виборчому процесі складається з: вольових якостей та їх проявів – прийняття рішення щодо голосування на виборах, з готовності до дій, реальної і дієвої участі у політичних процесах, спроможності займати самостійну, ефективну політичну, зокрема, виборчу позицію в умовах соціальної нестабільності або спротиву.

Водночас, у семантичному диференціалі було закладено певну прогнозовану типологію виборця та його учасливість (активність) і усвідомленість у виборчому процесі. Найбільші бали означали більш виражену активну, усвідомлену виборчу позицію (активний, раціональний тощо), а найменші відповідали менш усвідомленій та активній виборчій позиції (пасивний, необізнаний тощо).

За даними семантичного диференціалу проведено факторний аналіз (для мінімізації кількості змінних та узагальнення отриманих показників) методом головних компонентів (РСА) та Varimax обертанням з нормалізацією Kaiser Normalization з метою з'ясування розподілу відповідей досліджуваних за вищеописаними компонентами.

У результаті факторного аналізу виділилося 4 фактори (F), які пояснюють 57,2% дисперсії (кумулятивний показник), міра адекватності КМО=0,7 та критерій Бартлетта =,000 (табл. 2.3).

Таблиця 2.3

Факторні навантаження показників семантичного диференціалу

№	Назва фактора	Шкали	% дисперсії
1	Реактивно-інерційний	Неправдивий (0,783) Упереджений (0,743) Збентежений (0,670) Ненадійний (0,615) Залежний (0,446)	17,9
2	Апатичний (аморфний)	Пасивний (0,803) Байдужий (0,778) Необізнаний (0,552) Унікаючий негативного (0,514) Невпевнений (0,421)	16,7
3	Емоційний	Емоційний (0,755) Діючий спонтанно (0,595)	12,6
4	Раціональний	Раціональний (0,753) Толерантний (0,722) Консервативний (0,691) Реалістичний (0,600)	10,0

Перший фактор пояснює 17,9% загальної дисперсії. Виходячи із смислового змісту лексичних конструктів, на яких було виявлено найбільше факторне навантаження був нами інтерпретований як «Реактивно-інерційний». Фактор об'єднує такі конструкти (дескриптори): «неправдивий», «упереджений», «збентежений», «ненадійний», «залежний», які відображають уявлення молоді про себе як виборців під час електоральних процесів.

Другий фактор пояснює 16,7% загальної дисперсії. Відповідно до смислового змісту лексичних одиниць він інтерпретований як – «Апатичний (аморфний)». Даний фактор включає конструкти: «пасивний», «байдужий», «необізнаний», «унікаючий негативного», «невпевнений».

Третій фактор пояснює 12,6% загальної дисперсії та інтерпретований як «Емоційний» (за доміантною ознакою) – включає конструкти «емоційний», «діючий спонтанно», на відміну від своїх протилежних значень «раціональний» та «аналізуючий».

Четвертий фактор пояснює 10,0% загальної дисперсії. Він отримав назву – «Раціональний (усвідомлений, відповідальний)», через смисловий зміст лексичних одиниць, на яких виявлено найбільше факторне навантаження. Його

конструкти наступні: «раціональний», «толерантний», «консервативний», «реалістичний».

Таким чином, фактори (реактивно-інерційний, апатичний (аморфний), емоційний, раціональний (усвідомлений, відповідальний)) визначають сприйняття себе як виборця та своєї позиції в умовах виборчого процесу. Варто також відмітити позитивний знак факторного навантаження, який вказує на прямий зв'язок змінних з фактором.

Отже, самохарактеристика себе як виборця за кожною з запропонованих дихотомічних пар у семантичному диференціалі і групування значень цих оцінок в результаті факторного аналізу дає нам підстави вести мову про групи характеристик себе як виборців.

2.3. Самовизначення молоді щодо участі у виборчому процесі: типологія виборця та психологічні особливості

Теоретичний аналіз досліджень, присвячених вивченню самовизначення молоді щодо участі у виборчому процесі, дав змогу зробити висновок, що вік 18–35 років є сенситивним для даного процесу. Результати такого самовизначення виявляються у когнітивному усвідомленні, емоціно-чуттєвому сприйнятті себе та інших, зусиллях і прагненнях, що впливають і регулюють поведінку молоді в умовах виборчого процесу, зумовлюючи вибір свого місця та визначення власної позиції у політичних реаліях сьогодення (Гусєв, 2013; Духневич, 2014; Жадан, 2011; Кияшко, Полунін, Краснякова & Сидоркіна, 2014; Траверсе, 2016 та ін.).

На цьому етапі дисертаційного дослідження, яке проводилося у 2020–2021 роках, емпірично досліджувалися особливості самовизначення молоді щодо участі у виборчому процесі через його три структурні компоненти: когнітивний, афективний та конативний. Саме тому і опис отриманих результатів здійснювався відповідно до цих компонентів.

Наступним кроком у проведенні дослідження психологічних особливостей самовизначення молоддю свого місця та позиції щодо участі у

виборчому процесі було виділення типів виборця серед української молоді на основі результатів кластерного аналізу.

Застосовувався неієрархічний, ітеративний метод кластерного аналізу K-середніх, за допомогою якого було виявлено 5 кластерів зі згущеннями об'єктів, отриманих за результатами семантичного диференціалу. K-точкою, як початковий центроїд, стало середнє значення на шкалі семантичного диференціалу від 1-7, а функцією відстані була обрана Евклідова відстань для з'ясування найбільш віддалених від середнього значення уявлень молоді про себе як виборця.

Отримані 5 кластерів зі своїми центроїдами (неправдивий, пасивний, емоційний, раціональний, ідеалістичний) з присвоєними ним точками – іншими уявленнями молоді про себе як виборця, мінімізували суму квадратів помилок.

У проаналізованих даних за результатами попередньої процедури факторного аналізу з використанням іншого підходу, а саме методу кластерного аналізу, виявлено структуру (артефакт), яка на етапі факторизації була непоміченою (табл. 2.4).

Таким чином, у результаті аналізу виділено 5 кластерів: реактивно-інерційний, ідеалістичний, емоційний, раціональний та апатичний (аморфний).

Один кластер з від'ємним значенням (-1,10643) по відношенню до фактора «Раціональний», де факторна величина досягає максимальних значень і розглядається нами як «залишок». Цей кластер отримав назву «Ідеалістичний», оскільки він прямообернений до уявлень молоді, які ввійшли до фактору «Раціональний» і змістовно протилежний конструктам реалістичності, толерантності тощо. Тому, цей кластер описує виборців як революційних, ідеалістичних, певною мірою навіть протестних та при цьому романтичних осіб.

Таблиця 2.4

**Типи виборця серед української молоді
(за результатами кластерного аналізу)**

Фактори	Кластери та їхні значення				
	Реактивно-інерційний	Ідеалістичний	Емоційний	Раціональний	Апатичний (аморфний)
Реактивно-інерційний	1,29434	-,41328	,11576	-,06945	-,74849
Апатичний (аморфний)	,60008	-,21126	-,76783	-,71009	,80721
Емоційний	-,00446	-,72486	1,04889	-,83584	,53758
Раціональний	-,08583	-1,10643	-,21711	1,06047	,41268

Результатом кластерного аналізу став поділ сукупності отриманих даних з семантичного диференціалу на кластери, кожний з яких відображає певну сторону сприйняття молоддю самовизначення під час виборчого процесу. Вихідні асоціації представлені в компактній, структурованій формі, зручній для аналізу та подальшої інтерпретації. Наявність багатопланової ієрархічно організованої структури асоціативного матеріалу говорить про існування різних типів у сприйнятті молоддю себе як виборця. Поряд з відносно безоціночними атрибутами самовизначення щодо участі у виборчому процесі виділяються категорії, що мають явний аксіологічний компонент. Важливе місце в структурі образу виборця належить таким полярним конструктам як: «активність-пасивність», «емоційність-раціональність», «толерантність-революційність» тощо.

Опрацювання результатів семантичного диференціалу з використанням факторного та кластерного аналізу дозволив не тільки встановити склад семантичних груп, що входять в семантичну систему уявлень молоді про себе як про виборця, але й виявити кількісний розподіл вибірки на конкретні кластери (типи виборця) (табл. 2.5).

Таблиця 2.5

**Розподіл молоді відповідно до типів виборця
(за результатами кластерного аналізу) у %**

№	Типи виборця	% молоді певного типу виборця
1	Апатичний (аморфний) тип	23,4
2	Ідеалістичний тип	21,3
3	Реактивно-інерційний тип	19,8
4	Раціональний тип	18,2
5	Емоційний тип	17,3

Апатичний (аморфний) тип (23,4% респондентів) характеризується пасивністю (4,90), униканням негативного (3,66), невпевненістю (3,65), відповідальністю (2,22), самостійністю (2,99) та консервативністю (4,16). Має виражену індиферентну пізнавальну спрямованість та емоційно-чуттєву індиферентність щодо участі у виборчому процесі. Цей тип виборця скоріше байдужий (4,74), необізнаний (4,49), ідеалістичний (6,40), емоційний (3,62) та толерантний (5,19), при цьому має низький рівень зацікавленості, чесності (1,43), спокійний (1,91), справедливий (2,01). Це свідчить про прояви апатії щодо участі у виборчому процесі.

За результатами кореляційного аналізу в межах апатичного (аморфного) типу виборця встановлено зв'язки між лексичними одиницями семантичного диференціалу: «чесний-неправдивий» та «справедливий-упереджений» ($r=,231$; $p\leq 0,05$), «раціональний-емоційний» ($r=,357$; $p\leq 0,01$), «той, що аналізує-дії спонтанно» ($r=,272$; $p\leq 0,05$). «Спокійний-збентежений» прямо пов'язаний із «відповідальний-ненадійний» ($r=,263$; $p\leq 0,05$), «раціональний-емоційний» ($r=,313$; $p\leq 0,01$), «поінформований-необізнаний» ($r=,297$; $p\leq 0,01$), «спрямований позитивно-уникає негативного» ($r=,389$; $p\leq 0,01$).

Апатичний тип виборця характеризується схильністю до пасивної, консервативної політичної поведінки, свою виборчу активність вони не розцінюють як шлях до позитивних змін, а радше як мінімізацію негативних впливів політичного сьогодення. На нашу думку, це може бути пов'язано із необізнаністю про свої права та можливості, як виборця, а також, байдужістю по відношенню до цієї тематики.

Ідеалістичний тип (21,3% респондентів) характеризується схильністю до конструювання ідеального образу себе як виборця, що проявляється у відповідних ознаках: чесний (1,54), спокійний (2,19), відповідальний (1,67), справедливий (1,70), активний (3,41), раціональний (1,83), поінформований (1,97), спрямований позитивно (3,36), рішучий (2,40), протестний (2,57), зацікавлений (2,74), самостійний (2,01), той, що аналізує (1,71), ідеалістичний (1,89), революційний (2,56). Це свідчить про схильність молоді в межах цього типу до романтизації виборчого процесу, відповідальності за свої дії та вибір, певної революційності. Особи, яким притаманний ідеалістичний тип виборця схильні розраховувати на позитивні зміни, можливо навіть покладають занадто великі надії (перебільшують/ідеалізують) на політично бездоганне майбутнє, яке має настати після виборів. Таким чином не враховуючи внутрішньо-політичні процеси у владі та суспільстві після голосування, геополітичних обставин, ресурсів, ефективності їх використання та ситуативності у мінливому світі політики.

За допомогою кореляційного аналізу Пірсона виявлено такі зв'язки в межах ідеалістичного типу виборця, які свідчать, що вищий рівень чесності пов'язаний з вищим рівнем спокою ($r=,323$; $p\leq 0,01$), відповідальності ($r=,327$; $p\leq 0,05$) та позитивної спрямованості особистості ($r=,359$; $p\leq 0,01$). Вищий рівень спокою під час виборчого процесу пов'язаний з підвищеним рівнем відчуття справедливості ($r=,328$; $p\leq 0,01$), раціонального підходу до аналізу політичних ситуацій ($r=,289$; $p\leq 0,05$).

Для реактивно-інерційного типу (19,8% респондентів) характерні спонтанна дієвість, обумовлена більшою мірою почуттями, а не роздумами та аналізом. За шкалами дихотомій семантичного диференціалу, які були прогруповані за компонентами самовизначення молоді щодо участі у виборчому процесі (підрозділ 2.1), цей тип характеризується індіферентною пізнавальною спрямованістю опитуваних як виборців: байдужий (4,54), необізнаний (4,00), збентежений (3,85), залежний (3,80), пасивний (5,05), уникаючий негативного (4,46), невпевнений (4,29). На нашу думку, така вираженість ознак характеризує

виборця, який визнає свою емоційність та залежність від бурхливих електоральних процесів, але, при цьому, не бачить сенс в своїй активній позиції щодо участі у виборчому процесі та можливості вплинути на політичну картину в державі своїм волевиявленням. Назва цього типу свідчить про певну інерційність молоді в умовах участі у виборчому процесі, яка залежить від сили реакції на події у світі політики.

За допомогою кореляційного аналізу за критерієм Пірсона виявлено значущі зв'язки між ознакою чесності та спокійністю ($r=,327$; $p\leq 0,01$), відчуттям справедливості ($r=,260$; $p\leq 0,05$), поінформованістю ($r=,324$; $p\leq 0,01$), рішучістю ($r=,274$; $p\leq 0,05$), самостійністю ($r=,399$; $p\leq 0,01$) та схильністю до аналізу ($r=,264$; $p\leq 0,05$). Ознака «спокійний-збентежений» прямо корелює із ознаками «спрямований позитивно-уникає негативного» ($r=,292$; $p\leq 0,05$), «самостійний-залежний» ($r=,450$; $p\leq 0,01$) і зворотно із «ідеалістий-реалістичний» ($r=-,246$; $p\leq 0,05$) та «протестний толерантний» ($r=-,327$; $p\leq 0,01$). «Відповідальний-ненадійний» пов'язаний позитивно із «справедливий-упереджений» ($r=,504$; $p\leq 0,01$), «активний-пасивний» ($r=,410$; $p\leq 0,01$), «поінформований-необізнаний» ($r=,425$; $p\leq 0,01$), «зацікавлений-байдужий» ($r=,335$; $p\leq 0,01$) та «той, що аналізує-діє спонтанно» ($r=,329$; $p\leq 0,01$). Такі результати свідчать, що у молоді реактивно-інерційного типу виборця із збільшенням чесності підвищується справлелівість, спокійність, рішучість, рівень проінформованості, самостійність та схильність до аналізу ситуації, а не до спонтанних необміркованих дій. Підвищення рівня спокою під час виборчого процесу пов'язані із самостійністю, позитивною спрямованістю/налаштованістю, реалістичною оцінкою подій та проявом толерантності по відношенню до інших та їхніх думок і переконань. Водночас, збентеженість пов'язана із залежністю, прагненням уникати негативного, ідеалізувати ситуацію та будь-що заперечувати думку інших. Відповідальна молодь цього типу має вищі показники справедливості, активності.

Для раціонального типу виборця (18,2% респондентів) характерні толерантність, терплячість, знання процедури та правил під час участі у

виборчому процесі тощо. Така молодь надає перевагу виваженості та аналізу (2,20), а не емоційним реакціям. Вони більш толерантні (5,35), їм властива емоційна лабільність, від емоцій сумніву, відрази, які пов'язані з протестом, у бік почуття довіри, прийняття та терпимості. Вони мають вищий рівень раціональності (2,20), реалістичності (6,40). Цікаво, що показник реалістичності у цьому типі є найвищим порівняно із іншими чотирма. Молодь, яка належить до раціонального типу готова до здійснення свого виборчого права та при цьому розуміє реалії політичної системи і об'єктивну дійсність як в політиці, так і в суміжних сферах, наприклад економіки, судочинства, яка може не відповідати їх очікуванням як до, так і після виборів.

За допомогою кореляційного аналізу серед даних виборців раціонального типу зафіксовано взаємозв'язки між показниками чесності та спокою ($r=,598$; $p\leq 0,01$), раціональності ($r=,271$; $p\leq 0,05$), відповідальності ($r=,357$; $p\leq 0,01$) та зацікавленості ($r=,284$; $p\leq 0,05$). І навпаки, збільшення неправдивості стимулює емоційність, збентеженість, байдужість до виборчого процесу тощо.

Емоційний тип (17,3% респондентів) характеризується тим, що готовий до дій скоріше ситуативно ніж заплановано, який візьме участь у виборах радше за необхідності або виходячи із особистого інтересу. Емоційний тип отримав саме таку назву, оскільки у відповідях простежується домінування високих показників афективного компоненту. Поміrkована схильність до збентеження (3,98), що може свідчити про емоційну нестабільність у ситуації виборчого процесу під впливом активних інформаційних кампаній, соціально-політичних протистоянь тощо. Емоційному типу більш притаманна емоційність (5,04), ніж розмірковування та виважений аналіз виборчого процесу і свого місця в ньому. Також, цьому типу виборця властиві толерантність (4,30), реалістичність (4,09), відповідальність (2,09), справедливість (2,56), активність (2,60) та на низькому рівні вираженості ознаки рішучості (3,25), поінформованості (3,44). Це свідчить про те, що молодь емоційного типу, не зважаючи на свою емоційність та збентеженість, схильна проявляти активність щодо участі у виборчому процесі, через відчуття приналежності, відповідальності та справедливості. Водночас,

схильність до рішучих дій, до прийняття рішення та оцінка своєї поінформованості отримали досить низьку оцінку.

Кореляційний аналіз в межах емоційного типу виборця дозволив виявити наявність зв'язків між рівнем чесності і відповідальності ($r=,352$; $p\leq 0,01$), активності ($r=,377$; $p\leq 0,01$), рішучості у прийнятті рішень ($r=,351$; $p\leq 0,01$), проінформованості ($r=,319$; $p\leq 0,05$), самостійності ($r=,335$; $p\leq 0,05$) та схильність до аналізу. Із збільшенням відповідальності підвищується активність, справедливість, позитивна спрямованість та схильність до аналізу ($r=,317$; $p\leq 0,05$). Молодь емоційного типу із високим рівнем справедливості має вищий рівень толерантності та раціональності. Ознаки «відповідальний-ненадійний» прямо пов'язаний із «справедливий-упереджений» ($r=,314$; $p\leq 0,05$), «активний-пасивний» ($r=,337$; $p\leq 0,05$), «поінформований-необізнаний» ($r=,339$; $p\leq 0,01$), «спрямований позитивно-унікає негативного» ($r=,316$; $p\leq 0,05$), «рішучий-невпевнений» ($r=,324$; $p\leq 0,05$) та «той, що аналізує-діє спонтанно» ($r=,501$; $p\leq 0,01$). «Справедливий-упереджений» пов'язаний із «раціональний-емоційний» ($r=,268$; $p\leq 0,05$) та «протестний-толерантний» ($r=-,269$; $p\leq 0,05$). «Активний-пасивний» пов'язаний із «спрямований позитивно-унікає негативного» ($r=,270$; $p\leq 0,05$), «рішучий-невпевнений» ($r=,356$; $p\leq 0,01$), «зацікавлений-байдужий» ($r=,291$; $p\leq 0,05$), «самостійний-залежний» ($r=,286$; $p\leq 0,05$), та зворотно із «ідеалістичний-реалістичний» ($r=-,285$; $p\leq 0,05$).

За критерієм статі виявлено наступний розподіл викоремлених за результатами кластерного аналізу типів виборців (рис. 2.2).

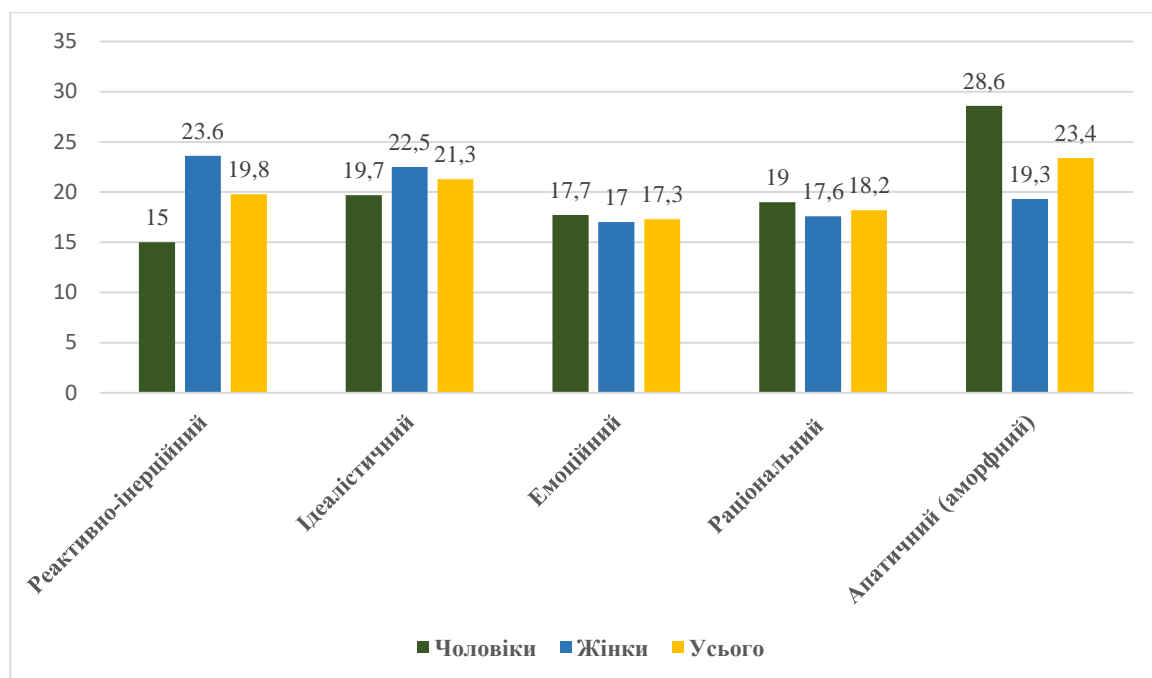

Рис. 2.2. Розподіл типів виборця у виборчому процесі за критерієм статі у %

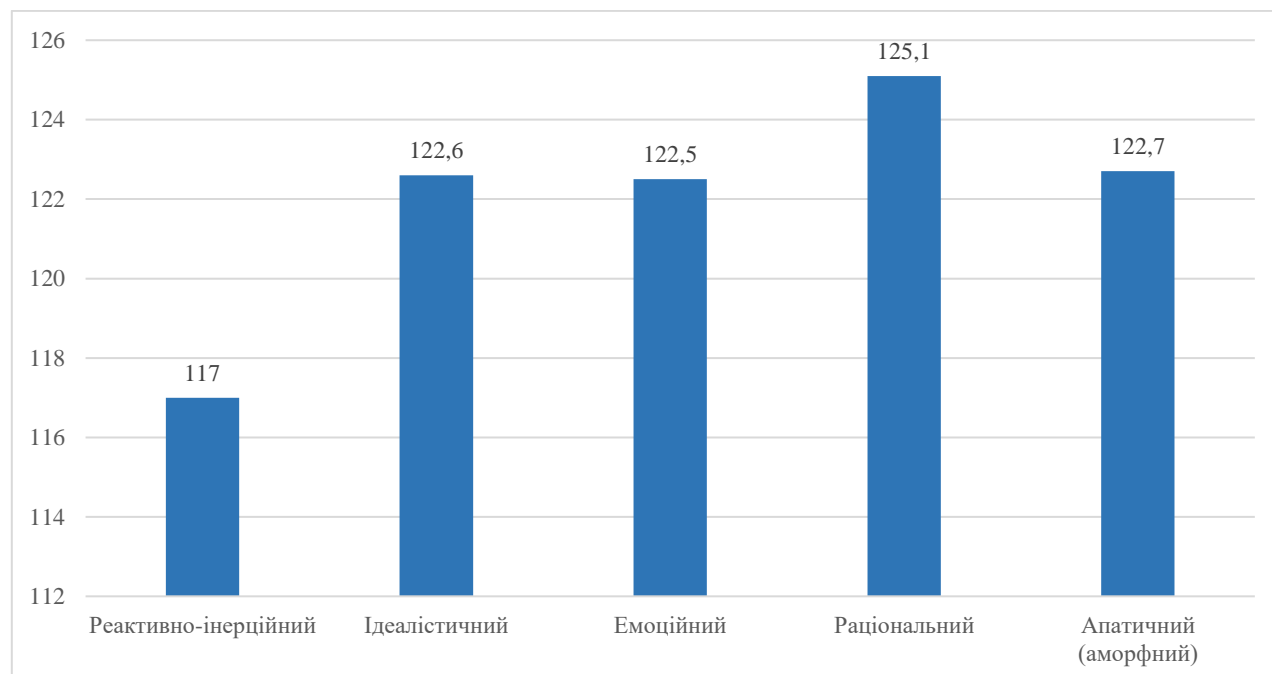
Найбільше молодих жінок (23,6%) належать до реактивно-інерційного типу виборця, (22,5%) до ідеалістичного типу виборця, (19,3%) до апатичного (аморфний) типу, (17,6%) до раціонального типу та найменший відсоток серед жінок займає емоційний тип (17%). Натомість, молоді чоловіки найчастіше належать до аморфного (апатичного) типу виборця (28,6%), до ідеалістичного (19,7%), раціонального (19%), емоційного (17,7%) та реактивно-інерційного типу виборця (15%). При цьому, до усвідомленого, відповідального «раціонального» типу увійшли 19% чоловіків та 17,6% жінок ($p \leq 0,05$), до ідеалістичного 19,7% чоловіків і 22,5% жінок ($p \leq 0,05$), до реактивно-інерційного 15% чоловіків і 23,6% жінок ($p \leq 0,01$) і найбільша різниця у прояві апатичного типу: 28,6% чоловіків і 19,3% жінок ($p \leq 0,01$).

Для встановлення психологічних особливостей самовизначення молоді щодо участі у виборчому процесі відповідно до виділених типів було використано однофакторний дисперсійний аналіз.

Так, рівень рефлексії досліджувався за допомогою методики діагностики рефлексивності А. Карпова та В. Пономарьової. У широкому розумінні,

рефлексія – це міркування, осмислення, самовладання, самоаналіз своєї діяльності в системі відношень зі світом, у якому функціонує особистість.

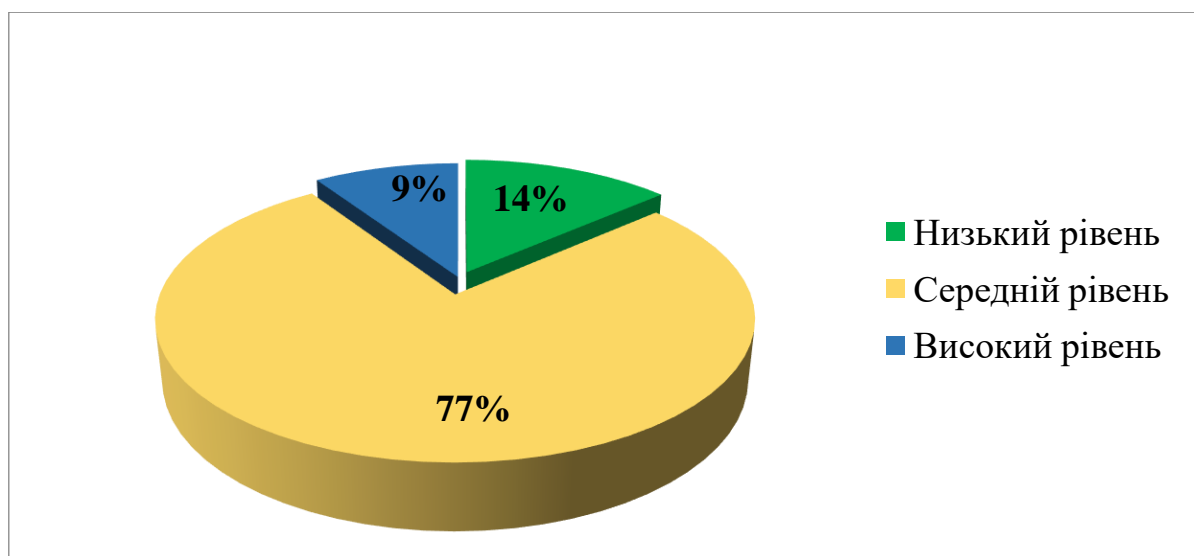
Отже, за допомогою однофакторного дисперсійного аналізу отримано наступні дані (рис. 2.3).

Рис. 2.3. Середні значення вираженості рефлексивності у типах серед молоді щодо участі у виборчому процесі

Так, бачимо, що найвищий рівень рефлексивності має раціональний тип (125,1), в той час, як реактивно-інерційний тип (117) є найменш рефлексивним. Описана відмінність є статистично значущою ($p \leq 0,05$). Інші типи виборця мають досить схожі між собою показники середніх значень: апатичний – 122,7; ідеалістичний – 122,6 та емоційний тип – 122,5. Відмінності між ними не є статистично значущими ($p \geq 0,05$).

Для більш ґрунтовного аналізу, проаналізовано вираженість рівнів рефлексивності серед молоді (рис. 2.4).

Рис.2.4. Рівні рефлексивності серед молоді, у %

Як бачимо, серед усіх досліджуваних, лише 9% мають високий рівень рефлексивності. Середній рівень мають 77% молоді, це більшість досліджуваних, та у 14% досліджуваних виявлено низький рівень розвитку рефлексивності.

В результаті порівняння загальних показників рефлексивності за критерієм статі значущих відмінностей виявлено не було ($p \geq 0,05$). Водночас, за показниками середніх значень, у чоловіків (123,18) спостерігається вищий рівень рефлексивності, порівняно із жінками (121,05). Тобто, у чоловіків рівень рефлексивності хоч і не значуще, але є вищим, порівняно із жінками.

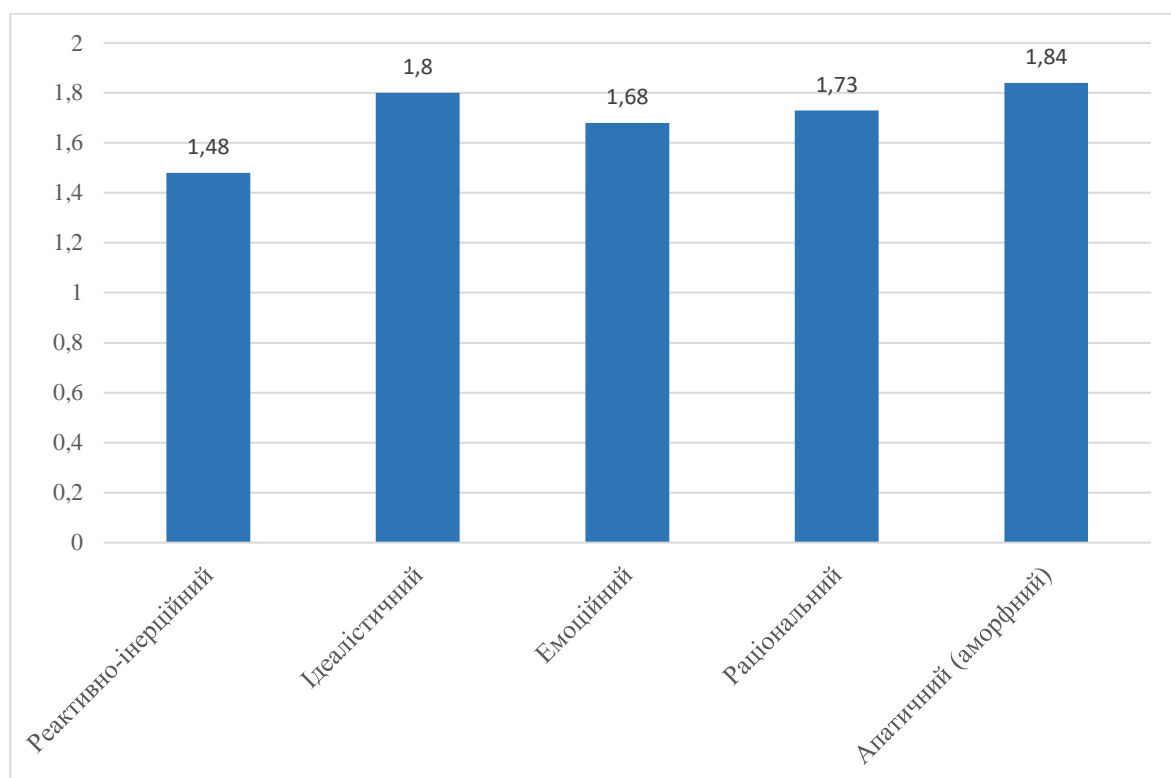
Найвищий показник рефлексивності у групі віком 27-32 роки (124,53), на другому місці – група молоді віком 23-26 років (122,33), на третьому – 18-22 роки та найменший показник у групі віком 33-35 років (120,58). Однак, статистично значущих відмінностей за показником рефлексивності між різними віковими групами не виявлено ($p \geq 0,05$).

За результатами однофакторного дисперсійного аналізу встановлено, що відмінності у прояві рефлексивності у чоловіків та жінок залежно від їхнього віку не є статистично значущими ($p \geq 0,05$).

Для дослідження емоційної самооцінки молоді та мотивації до схвалення у процесі електорального самовизначення використано дві методики: «Який Я?»

(за О. Білобрикіною) (2010) та «Мотивація до схвалення» Д. Крауна і Д. Марлоу (в адаптації Ю. Ханіна) (2001).

За результатами однофакторного дисперсійного аналізу з метою визначення відмінностей у прояві емоційної самооцінки між типами виборця за показниками методики «Який Я?» (за О. Білобрикіною), що спрямована на вивчення загальної емоційної самооцінки статистично значущих відмінностей не виявлено ($p \geq 0,05$). Однак, за показниками середніх значень є певні особливості (рис. 2.5).

Рис. 2.5. Показники середніх значень самооцінки молоді залежно від типів виборця

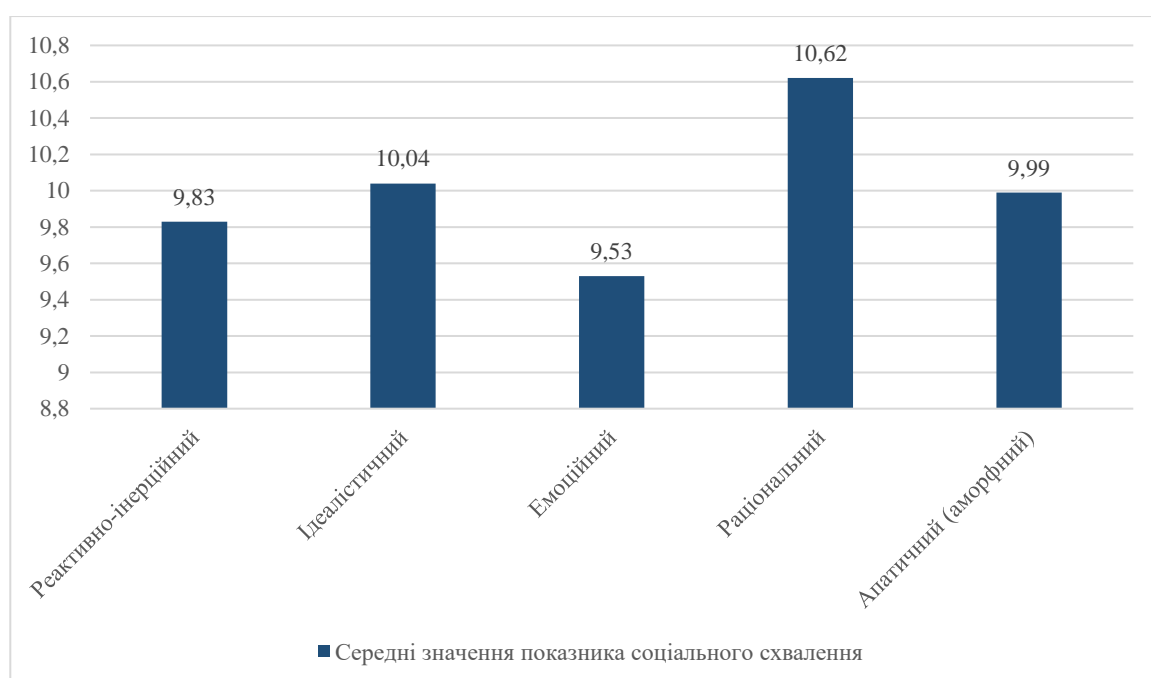
Найвищий показник загальної самооцінки виявлено у молоді, які є представниками апатичного (аморфного) типу виборця (1,84). На другому місці за вираженістю рівня самооцінки є ідеалістичний тип (1,8). Далі – раціональний (1,73) та емоційний (1,68) і найнижчий показник самооцінки виявлено у молоді реактивно-інерційного типу виборця (1,48).

Що стосується показників самооцінки на загальній вибірці встановлено, що позитивна самооцінка, яка виражається у оцінці своїх дій з деяким оптимізмом, притаманна більшості досліджуваних (45%). Однак, це менше половини від кількості усіх респондентів. У 34,7% молоді показники самооцінки відносяться до негативної емоційної самооцінки та 20,4% досліджуваних мають невизначену емоційну спрямованість самооцінки, що може свідчити про несформованість або нестійкість емоційного переживання себе щодо участі у виборчому процесі.

Наступним кроком було вивчення потреби у соціальному схваленні та очікуваному емоційному задоволенні від такого схвалення. Для цього використано методикау «Мотивація до схвалення» Д. Крауна і Д. Марлоу (в адаптації Ю. Ханіна) (2001).

За результатами аналізу встановлено особливості вираженості потреби соціального схвалення у кожному із типів виборця (рис. 2.6).

Рис. 2.6. Показники середніх значень вираженості потреби у соціальному схваленні залежно від типу виборця

Найвищий показник потреби у соціальному схваленні виявлено серед молоді раціонального типу. Водночас, молодь яка представляє емоційний тип

виборця має найменші показники потреби у соціальному схваленні. Реактивно-інерційний тип, поступається апатичному типу виборця, а ідеалістичний тип виявився по значенню найбільш наближеним до показників раціонального типу. Однак, отримані показники не є статистично значущими ($p \geq 0,05$).

Виявлено, що 42,9% молоді мають низький рівень вираженості соціального схвалення, у 45% визначено середній рівень та у 12,2% опитаних – високий рівень.

На нашу думку, низький рівень мотивації до схвалення свідчить про більшу самостійність у прийнятті рішень, враховуючи й рішення щодо участі у виборчому процесі. Гіпотетично, такі виборці не очікують позитивного емоційного підкріплення з боку оточення, не орієнтуються на отримання схвалення і на моральне задоволення після такого схвалення під час участі у виборчому процесі.

Водночас, молодь, яка має високий рівень мотивації до соціального схвалення характеризується бажанням відповідати очікуванням суспільства, в тому числі щодо участі у виборчому процесі. Діяти з огляду на соціальне середовище, його настрої, відповідати колективним очікуванням стає одним із ключових моментів для таких людей під час прийняття важливих рішень (Москаленко, 2007), у тому числі й щодо участі у виборчому процесі. Певною мірою їхній настрій, емоційне самопочуття під час участі у виборчому процесі залежить від схвалення та емоційної підтримки з боку інших. А отже, молодь з високим рівнем мотивації до соціального схвалення може бути більш схильною до соціально-політичних впливів, мінливих настроїв, порівняно із молоддю, яка має низький рівень такої потреби.

Молодь, в якій виявлено середній рівень мотивації до соціального схвалення, на нашу думку, здатна утримувати баланс між власними потребами, які можуть відрізнятися від очікувань суспільства та тими соціально-прийнятними формами поведінки, які належить виконувати виборцю на думку більшості з соціального оточення. Вони орієнтовані як на себе, так і на позитивне ставлення з боку оточуючих та готові до дій залежно від сили тиску (впливу) з

боку соціальних та політичних груп. Це може свідчити про те, що така молодь, в одному випадку буде орієнтуватися на соціальне схвалення (якщо мова йде про інтенсивні очікування з боку громадянських, політичних груп), а в іншому – буде керуватися власними відчуттями, сприйняттям та уявленнями.

За критерієм статі (середні значення: чоловіки – 9,95; жінки – 10,04), місцем проживання (середні значення: молодь, яка проживає у місті – 9,95 та у селі – 10,57), віком (середні значення у вікових групах: 18-22 роки – 10,10; 23-26 років – 10,11; 27-32 роки – 9,89; 33-35 років – 9,76) та основним типом зайнятості (середні значення: молодь, яка тимчасово безробітна – 9,75; навчається (студенти) – 10,10; яка поєднує навчання із роботою – 9,95; працює за наймов (найманий працівник) – 9,78; підприємець – 10,64 та державний службовець – 9,30) значущих відмінностей у мотивації до соціального схвалення виявлено не було ($p \geq 0,05$).

Для більш детального аналізу розглянемо відсоткові навантаження рівнів мотивації соціального схвалення залежно від віку, статі, місця проживання та досвіду участі у виборчому процесі. У віковій групі 18-22 роки переважає середній рівень (44,4% досліджуваних). На другому місці за вираженістю знаходиться низький рівень (40,7%) та високий рівень виявлено у 14,8% молоді. Половина досліджуваних (50%) віком з 23 до 26 років, також, має середній рівень мотивації соціального схвалення. Низький рівень виявлено у 40% та найменш вираженим є високий рівень, його діагностовано у 10% молоді. У досліджуваних 27-32 років, також, переважає середній рівень (55,3%), у 42,1% – низький та 2,6% мають високий рівень мотивації соціального схвалення. У половини досліджуваних (50%) вікової групи від 33 до 35 років найбільш вираженим є низький рівень, у 35,5% досліджуваних виявлено середній рівень та 14,5% молоді мають високий рівень мотивації соціального схвалення.

Серед чоловіків домінує середній рівень мотивації соціального схвалення (44,9%), низький виявлено у 43,5% досліджуваних та 11,6% мають високий рівень мотивації соціального схвалення. Водночас, серед жінок, відсоткове вираження рівнів мотивації соціального схвалення майже таке саме, як і у

чоловіків (найбільша різниця у 1,2%). Тобто, переважає середній рівень (45,1%), у 42,3% – низький та 12,6% жінок мають високий рівень вираженості показника.

Молодь, яка проживає у селі має однакову відсоткову вираженість середнього (40% досліджуваних) та низького (також, 40%) рівнів. Високий рівень діагностовано у 20% молоді. У молоді, яка проживає у місті ситуація значущо не відрізняється, однак, особливістю є те, що переважає середній рівень мотивації соціального схвалення (45,5% молоді), на другому місці є низький – 43,1% та високий діагностовано у 11,4% досліджуваних.

Порядок вираженості рівнів мотивації соціального схвалення залежно від досвіду участі у виборчому процесі зберігається як і за попередніми критеріями, які було використано в аналізі. Більшість молоді має середній рівень (респонденти, які не мають досвіду часті: 45,8%; які мають досвід участь: 44,4%). На другому місці низький рівень (43,7% та 42,2% відповідно) і найменш вираженим є високий рівень мотивації соціального схвалення (10,5% та 13,4% респондентів).

Таким чином, більшість респондентів мають помірну, а іноді навіть низьку потребу у схваленні з боку інших, що пов'язана із потребою у спілкуванні. Не мають мети ідеалізувати себе перед оточуючи для формування враження максимальної наближеності відповідності до соціальних норм, зокрема, через високу вимогливість до себе та своєї поведінки.

На нашу думку, отримані показники в межах афективного компоненту самовизначення щодо участі у виборчому процесі молоді свідчать про певну емоційну перманентність досліджуваних по відношенню до себе як до виборця.

Для вивчення рівня соціальної сміливості як готовності діяти під час виборів і рівня політичної участі використано дві методики: «Соціальна сміливість» та «Скорочений варіант опитувальника рівня політичної участі (КОРПУ)» (Л. Кияшко та А. Краснякової).

За результатами однофакторного дисперсійного аналізу виявлено особливості прояву соціальної сміливості, як вольової якості особистості щодо участі у виборчому процесі (табл. 2.6).

Таблиця 2.6

Показники соціальної сміливості та політичної участі залежно від типів виборців

Типи виборця	Середні значення	
	Соціальна сміливість	Політична участь
Реактивно-інерційний	13,69*	26,55*/**
Ідеалістичний	14,49	33,26*
Емоційний	14,68	23,96
Раціональний	14,82	31,43
Апатичний (аморфний)	14,97*	20,05**

Примітки: статистично значущі відмінності на рівні * – $p \leq 0,05$; ** – $p \leq 0,01$

Соціальна сміливість найбільш виражена у апатичного (аморфного) типу виборця. На другому місці у раціонального типу, далі – емоційного, ідеалістичного та найменш виражена у молоді реактивно-інерційного типу. При цьому, значущі відмінності виявлено за показником соціальної сміливості серед двох типів виборця, це: реактивно-інерційний та апатичний ($p=0,009$). Серед інших типів відмінності є не значущими, однак, у молоді раціонального типу та реактивно-інерційного вони спростерігаються на рівні тенденції ($p=0,053$).

Показники політичної участі найбільш виражені серед представників ідеалістичного типу. На другому місці – раціонального, далі – реактивно-інерційного, емоційного та найменш виражені у аморфного (апатичного) типу виборця. Водночас, статистично значущі відмінності діагностовано між реактивно-інерційним та ідеалістичним типами ($p=0,038$) та між реактивно-інерційним та апатичним (аморфним) типами ($p=0,040$). Тобто, молодь реактивно-інерційного типу має вищий рівень політичної участі, що проявляється в активності щодо політичних процесів, порівняно із апатичним (аморфним) типом, але менший рівень порівняно із ідеалістичним.

З використанням описових статистик за всією вибіркою, без застосування поділу на типи виборця, виявлено наступний відсотковий розподіл респондентів з різним рівнем соціальної сміливості та політичної участі української молоді (табл. 2.7).

Таблиця 2.7

Розподіл рівнів соціальної сміливості та політичної участі молоді, %

Рівні	Шкали	
	Соціальна сміливість	Політична участь
Низький	17	29,5
Середній	66	48,9
Високий	17	21,6

Найчастіше проявляється середній рівень соціальної сміливості (66% респондентів) та політичної участі (48,9%), що проявляється у помірному прагненні активності в межах політичного життя, соціальної взаємодії з оточуючими, під час встановлення контакту та подальшого спілкування тощо. Однаково представлені низький та високий рівні соціальної сміливості (по 17% молоді). За показником політичної участі на другому місці низький рівень (29,5%) та найрідше зустрічаються респонденти з високим рівнем політичної участі (21,6%). Такі показники свідчать про активну позицію молоді щодо політичного життя як на пізнавально-когнітивному рівні (який виражається в прояві активності під час пошуку, аналізу політичних подій, партій, програм тощо), вербально-комунікативному (проявляється у прагненні виражати, обговорювати та доносити свою точку зору, позицію щодо питань політичного життя до оточуючих), поведінково-вольовому (характеризується безпосередніми діями, які стосуються політичного життя: вступ у громадську чи політичну організацію, партію, розробка та виконання завдань пов'язаних із діяльністю певної політичної сили тощо).

Соціальна сміливість є дещо вищою у молоді, яка немає досвіду участі у виборчому процесі та серед досліджуваних, які проживають у селі. А, політична участь є незначучо вищою серед молоді, що має досвід у виборчому процесі, проживає у місті та серед представників чоловічої статі.

Соціальна сміливість є найвищою серед молоді вікової групи 27-32 роки та 18-22 роки, а найменшою у 23-26 років. Водночас, політична участь є найвищою у період 33-35 років та 27-32 років і найменшою у 23-26 років. Хоча статистично значущих відмінностей за цими показниками не виявлено.

За основним типом зайнятості значущі відмінності також відсутні, але прослідковуються певні особливості. Найвищі показники політичної участі, що проявляється в активній позиції щодо питань політичної сфери виявлено серед молоді, яка працює за наймом (наймані працівники) та підприємців, а соціальної сміливості серед тимчасово безробітних та студентів. Найнижчі показники політичної участі виявлено у державних службовців та молоді, яка поєднує навчання із роботою, а соціальної сміливості серед підприємців та осіб, що поєднують навчання із роботою.

Отже, у межах конативного компоненту самовизначення молоді щодо участі у виборчому процесі, який проявляється в активності молоді, її рішучості, діях в політичному просторі, виявлено, що високий рівень політичної участі має меншість. Високий рівень політичної участі проявляється не лише у виборах, але й в інших політичних процесах та характеризує молодь, як амбіційну, спрямовану на громадянську, політичну дію та на виборчий процес, зокрема.

Узагальнюючи результати емпіричного дослідження, виокремлено п'ять типів виборця, кожен з яких має свої психологічні особливості. Кожен тип виборця має притаманні йому рівень потреби у соціальному схваленні, розвитку рефлексії, емоційність, рівень політичної участі та соціальної сміливості, визначено міру вираженості їхніх психологічних особливостей згідно із трьома структурними компонентами самовизначення (табл. 2.8).

Таблиця 2.8

Психологічні особливості самовизначення молоді щодо участі у виборчому процесі відповідно до типів виборців

Компоненти	Психологічні особливості	Типи виборця				
		Реактивно-інерційний	Ідеалістичний	Емоційний	Раціональний	Апатичний (аморфний)
Когнітивний	Когнітивна індіферентність	Висока	Низька	Низька	Низька	Низька

	Когнітивне залучення	Низьке	Середнє	Середнє	Високе	Високе
Афективний	Емоційна лабільність	Висока	Низька	Низька	Низька	Низька
	Емоційна чутливість	Низька	Середня	Висока	Середня	Низька
Конативний	Активна партиципація	Середня	Висока	Низька	Висока	Низька

Таким чином, в результаті аналізу емпіричних даних встановлено, що кожному типу виборця характерна певна вираженість психологічних особливостей самовизначення щодо участі у виборчому процесі, а саме: когнітивна індиферентність, що свідчить про відсутність інтересу до виборів та до себе, як до виборця, байдужість по відношенню до виборів, дана особливість також пов'язана із низьким рівнем рефлексії молоді.

Когнітивне залучення в самовизначенні молоді щодо участі у виборчому процесі розглядається як пізнавальна активність виборця пов'язана із усвідомленням своєї виборчої позиції та аналізом свого місця у електоральних процедурах. Відповідно, високі показники вираженості цієї особливості свідчать про наявність такого аналізу у молоді, про пізнавальний інтерес, допитливість та як наслідок роздуми щодо здійснення власного електорального самовизначення. Середні показники вираженості когнітивного залучення у самовизначенні молоді щодо участі у виборчому процесі свідчать про помірну пізнавальну активність, аналіз власного місця під час голосування молоддю. Натомість, низькі показники вираженості когнітивного залучення свідчить про відсутність інтересу до виборів, поверхневий аналіз виборчого процесу молоддю.

Емоційна лабільність у процесі самовизначення молоді щодо участі у виборчому процесі – психологічна особливість, яка характеризується швидкою зміною емоцій та настроїв по відношенню до виборчого процесу, до певних політичних сил і до себе в ході прийняття рішення щодо голосування. Така нестабільність емоційного фону наврядчи допомагає молоді зосередитися на аналізі політичних сил, зробити усвідомлений вибір.

Емоційна чутливість є тією психологічною особливістю самовизначення молоді щодо участі у виборчому процесі, яка на відміну від емоційної лабільності (нестабільність, ковзання), дає можливість відчувати своє місце у неоднозначному, емоційно-насиченому виборчому процесі. Високі показники вираженості цієї особливості вказують на сильні емоції, гострі відчуття пов'язані із виборами, які часом можуть затьмарити виваженість у процесі електорального самовизначення молоді. Середні показники вираженості емоційної чутливості, на нашу думку, є оптимальними, адже з одного боку дають можливість відчувати своє місце у виборчому процесі, а з іншого – зробити це без крайнощів. Низькі показники характерні молоді, яка не переймається виборами, як соціально-значущим явищем і емоційно спрямована на інше у власному житті, навіть під час виборчого процесу.

Активна партиципація – психологічна особливість самовизначення молоді щодо участі у виборчому процесі, яка залежно від рівня вираженості описує дієвість виборця. Високий рівень вираженості активної партиципації свідчить про реальну участь виборця у голосуванні, здійснення ним конкретного вибору (на дільниці для голосування або в інший спосіб), а низький рівень активної партиципації навпаки, свідчить про відсутність дій і конкретного вибору з його боку під час голосування.

Кожному з типів виборця серед молоді притаманна своя комбінація вираженості психологічних особливостей самовизначення молоді щодо участі у виборчому процесі, яка по-своєму характеризує кожен із типів.

Так, реактивно-інерційний тип виборця характеризується певними труднощами під час участі у виборчому процесі, в першу чергу пов'язаними із відсутністю знань та допитливості щодо цих питань. Молодь цього типу не відмовляється від участі у виборах, але надаючи перевагу певній політичній силі їй притаманна емоційна нестабільність, що залежить від інтенсивності та тривалості зовнішніх подразників (інформаційна кампанія, дебати, гучні факти тощо). Політичні уподобання між, наприклад, двома електоральними процесами можуть суттєво відрізнитися. Для цього типу характерна середня активна

партиципація, висока когнітивна індіферентність (байдужість до виборчого процесу та супутніх подій, що з ним пов'язані), висока емоційна лабільність (нестабільність емоційного фону, яка проявляється у швидкій зміні емоцій та настроїв).

Також, за допомогою кореляційного аналізу за критерієм Пірсона виявлено наявність значущого зв'язку між показниками: політичної участі молоді реактивно-інерційного типу та соціальною сміливістю ($r=-,295$; $p\leq 0,05$) і рефлексивністю ($r=-,334$; $p\leq 0,01$). Емоційною спрямованістю загальної самооцінки та рефлексією ($r=-,421$; $p\leq 0,01$). Тобто, зі зростанням політичної участі у молоді цього типу знижується соціальна сміливість та рефлексивність. І навпаки, зниження рівня політичної участі пов'язане із підвищенням соціальної смілистості та рефлексивності.

Ідеалістичний тип – тип виборця, що проявляє себе, як на емоційному, так і на конативному рівнях доволі показово. Для нього характерна активна партиципація під час виборів, середня когнітивна залученість і емоційна чутливість та низька когнітивна індіферентність і емоційна лабільність.

В межах ідеалістичного типу присутній значущий прямий зв'язок політичної участі із рефлексивністю ($r=,324$; $p\leq 0,01$) та зворотній із мотивацією соціального схвалення ($r=-,362$; $p\leq 0,01$). Тобто, із підвищенням рефлексії та зниженням мотивації соціального схвалення у молоді ідеалістичного типу буде підвищуватися рівень політичної участі.

Емоційний тип – гостро відчуває політичні реалії, можливо навіть співпереживає їм, при цьому цей тип не завжди дієвий безпосередньо під час виборчого процесу. Для даного типу виборця характерна висока емоційна чутливість, середнє когнітивне залучення та низька когнітивна індіферентність, емоційна лабільність, активна партиципація.

В межах цього типу виявлено значущий кореляційний зв'язок між рівнем політичної участі та рефлексивністю ($r=,290$; $p\leq 0,05$). Тобто, із збільшенням рівня рефлексивності молоді емоційного типу буде збільшуватися і її рівень

політичної участі. Оскільки, у молоді, ймовірно, виникає розуміння важливості власної залученості до виборчих процесів.

Відмінність між ідеалістичним та емоційним типами в межах кореляційних зв'язків політичної участі та рефлексивності (які було діагностовано як прямі в межах цих двох типів), на нашу думку, полягає в тому, що молодь емоційного типу здійснює та оцінює свою взаємодію в контексті політичних реалій (тобто, аналізує ситуацію реалістично), а ідеалістичного – опираючись на політичні ідеї та ідеали, які можуть бути утопічними тощо.

Раціональний тип – тип, який, на нашу думку, є максимально оптимальним, враховуючи схильність його представників до роздумів, аналізу та дій. Тут почуття мають місце, але молодь керується свідомістю та аналізом, а можливо і вольовими якостями, щоб зробити свій вибір. Цьому типу характерне високе когнітивне залучення, висока активна партиципація, середня емоційна чутливість та низька когнітивна індиферентність й емоційна лабільність.

Значущих кореляційних зв'язків в межах цього типу із показниками шкали політичної участі виявлено не було.

Апатичний (аморфний) тип – тип у якого висока лише когнітивна залученість, а вираженість усіх інших психологічних особливостей: емоційна чутливість, активна партиципація, когнітивна індиферентність, емоційна лабільність – низька. Тобто, з одного боку, цьому типу виборця характерний аналіз та розуміння процесів політичної сфери, а з іншого – йому притаманна поведінка уникнення, відстороненості як прагнення мінімізувати хвилювання, негативні емоції, що пов'язані із участю у виборчому процесі.

В межах апатичного (аморфного) типу було виявлено значущі прямі кореляційні зв'язки рівня політичної участі і мотивації соціального схвалення ($r=,339$; $p\leq 0,05$) та зворотні між соціальною сміливістю та емоційною спрямованістю загальної самооцінки ($r=-,277$; $p\leq 0,05$). Тобто, зі збільшенням залученості до політичних процесів збільшується потреба молоді в отриманні соціального схвалення з боку оточуючих за власну участь. А, збільшення

соціальної сміливості призводить до наслідків, які трансформують самооцінку особистості як суб'єкта соціально-політичної взаємодії до нижчого рівня.

Таким чином, емпіричним шляхом було виокремлено типи виборців та визначено психологічні особливості самовизначення молоді щодо участі у виборчому процесі.

Висновки до розділу 2

У другому розділі було представлено модель емпіричного дослідження психологічних особливостей самовизначення молоді щодо участі у виборчому процесі, описано процедуру проведення дослідження та обґрунтовано його методи, які включали: анкетування, асоціативний експеримент для виявлення асоціацій (рис, якими описують себе досліджувані як учасників виборчого процесу); контент-аналіз для відбору найбільш повторюваних рис, якими описують себе досліджувані як учасників виборчого процесу; семантичний диференціал для визначення комплексного уявлення про себе як про виборця; психодіагностичне тестування, яке складалося з батареї надійних методик.

На основі асоціативного експерименту та контент-аналізу створено семантичний диференціал, який дозволяв вивчити когнітивний, афективний та конативний компоненти самовизначення молоді щодо участі у виборчому процесі. З використанням факторного та кластерного аналізів до семантичного диференціалу виокремлено п'ять типів виборців: реактивно-інерційний, ідеалістичний, емоційний, раціональний та апатичний (аморфний).

Визначено психологічні особливості самовизначення молоді щодо участі у виборчому процесі: когнітивне залучення, когнітивна індиферентність, емоційна лабільність, емоційна чутливість, активна партиципація. Когнітивна індиферентність свідчить про відсутність інтересу до виборів та до себе, як до виборця, байдужість по відношенню до виборів, дана особливість також пов'язана із низьким рівнем рефлексії молоді. Когнітивне залучення самовизначення молоді щодо участі у виборчому процесі розглядається як пізнавальна активність виборця пов'язана із усвідомленням своєї виборчої

позиції та аналізом свого місця у електоральних процесах. Емоційна лабільність у процесі самовизначення молоді щодо участі у виборчому процесі характеризується швидкою зміною емоцій та настроїв по відношенню до виборчого процесу, до певних політичних сил і до себе в ході прийняття рішення щодо голосування. Емоційна чутливість дає можливість відчутти своє місце у неоднозначному, емоційно-насиченому виборчому процесі, співпереживати політичним лідерам, бурхливо реагувати на політичні події. Активна партиципація описує дієвість виборця, реальну участь виборця у голосуванні, здійснення ним конкретного вибору.

Для реактивно-інерційного типу характерний середній рівень партиципації, байдужість до виборчого процесу та супутніх подій, що з ним пов'язані та висока емоційна лабільність. Ідеалістичному типу виборця притаманна активна партиципація під час виборів, середня когнітивна залученість і емоційна чутливість та низька когнітивна індіферентність і емоційна лабільність. Для емоційного типу виборця характерна висока емоційна чутливість, середнє когнітивне залучення та низька когнітивна індіферентність, емоційна лабільність, активна партиципація. Раціональний тип має високе когнітивне залучення, висока активна партиципація, середня емоційна чутливість та низька когнітивна індіферентність й емоційна лабільність. Апатичний (аморфний) тип має високу когнітивну залученість, проте низьку емоційну чутливість, партиципацію, когнітивну індіферентність, емоційну лабільність по відношенню до виборчого процесу, який супроводжується відповідною інформаційною кампанією.

РОЗДІЛ 3

ПСИХОЛОГІЧНИЙ СУПРОВІД МОЛОДІ У ПРОЦЕСІ САМОВИЗНАЧЕННЯ ЩОДО РЕАЛІЗАЦІЇ ВИБОРЧИХ ПРАВ

Описано загальну стратегію, мету, завдання експериментального етапу, представлено програму психологічного супроводу актуалізації самовизначення молоді щодо участі у виборчому процесі, проаналізовано результати її апробації, розроблено психологічні рекомендації викладачам, психологам та керівникам закладів вищої, спеціальної середньої освіти, співробітникам громадських організацій щодо формування електорального самовизначення молоді.

3.1. Програма психологічного супроводу актуалізації самовизначення молоді щодо участі у виборчому процесі

Базовою для побудови програми психологічного супроводу актуалізації самовизначення молоді щодо участі у виборчому процесі є змістовні заняття, які сприяють більш усвідомленому сприйняттю себе як виборця та більш відповідальному ставленню до виборчого процесу.

Отримані в ході емпіричного дослідження результати було використано на етапі розробки програми психологічного супроводу актуалізації самовизначення молоді щодо участі у виборчому процесі.

Програма психологічного супроводу самовизначення щодо участі у виборчому процесі побудована на основі моделі, яка містить три компоненти, що є складовими самовизначення молоді: когнітивний, афективний та конативний.

Когнітивний компонент самовизначення щодо участі у виборчому процесі передбачає усвідомленість себе і свого місця у політичній дійсності та має наступні показники: рівень уявлень про себе, як про виборця; рівень рефлексії та усвідомлення себе як виборця.

Афективний компонент характеризується позитивною установкою на себе, свою індивідуальність і неповторність, самоцінність та має наступні показники: модальність та рівень емоційної спрямованості самооцінки, рівень мотивації до схвалення та емоційно-чуттєву складову участі молоді у виборчому процесі.

Конативний компонент передбачає дієвість у виборчому процесі та має наступні показники: рівень соціальної сміливості (як прояв волі і готовності до дій), рівень політичної участі, наявність реального досвіду у виборчих процесах (як прояв реальних дій і реалізована конація).

Мета програми: актуалізація розвитку відповідальності та усвідомленості молоддю своєї позиції як виборця під час участі у виборчому процесі.

Відповідно до зазначеної мети було виокремлено наступні завдання програми:

1. Сформувати у молоді теоретичні уявлення про політичне та електоральне самовизначення та його структурні компоненти.
2. Сприяти усвідомлення важливості високого рівня електорального самовизначення та ціннісного ставлення до себе.
3. Сприяти активній позиції молоді щодо участі у виборчому процесі.

Набуття соціальної зрілості та її становлення у молоді як суб'єкта суспільних відносин відбувається через виконання основних соціальних функцій. Це впливає на форму та масштаби участі молоді в суспільному житті країни, визначає її особливості як суб'єкта суспільно-політичного життя (Apter, 2017).

Самовизначення щодо участі у виборчому процесі може бути різного характеру, від вузького до радикального, до безпосередньої участі в політичних процесах, що відбуваються в сучасному суспільстві. Відчуження молоді від політики називають абсентеїзмом (Kahneman, 2016; Verba, 2018).

Дослідниками прийнято виділяти чинники самовизначення щодо участі у виборчому процесі – суспільно-політичні та історичні, соціально-економічні чинники та інші (Manza, & Brooks, 1997; Сміт, 2001). Зазначають також

вагомість ситуаційних чинників, які теж впливають на якість самовизначення щодо участі у виборчому процесі. Є і погляди, згідно з якими розуміння феномену електорального самовизначення молоді не буде повним і всебічним без врахування психологічних особливостей та громадянської і політичної освіченості молоді (Fagley, 2019).

У сучасних умовах політична освіта, спрямована на формування самовизначення молоді сприймається як соціокультурний процес, у якому відбуваються формування світогляду та вироблення життєвої позиції особистості, ціннісні трансформації, розвиваються способи діяльності, сприяють становленню системи життєвих орієнтацій молоді, визначаються політичні та соціальні перспективи особистісного розвитку.

Посилення інтересу до проблеми самовизначення щодо участі у виборчому процесі як вибору соціально-політичної самореалізації у ній обумовлено практичним запитом, сформованим в умовах економічних перетворень, що відбуваються в нашій країні. Поворот української освіти до особистісного та соціально-політичного розвитку поставив важливе питання про різнобічний розвиток особистості молодої людини. При цьому визначився дуже важливий аспект – замолодою людиною, студентом закріпився статус суб'єкта освіти та власного життя, який має індивідуальність, право вибору, рефлексію, самоактуалізацію.

В умовах модернізації системи вітчизняної освіти одне з найважливіших завдань освітнього закладу – створення оптимальних умов для самовизначення молоді щодо участі у виборчому процесі. Молодь, яка здатна жити в сучасному суспільстві та перетворювати його, самостійно приймати вірні, життєво важливі рішення, позитивно самореалізовуватися в основних сферах життєдіяльності, зокрема, під час участі у виборчому процесі, стає провідником змін на краще в державі і зразком для наступних поколінь.

З метою виявлення ефективності розробленої нами програми психологічного супроводу самовизначення у виборчому процесі було сформовано дві групи, віком від 18-22 років, до експериментальної увійшло 40

осіб, де 55% жінки, 45% чоловіки, до контрольної 38 осіб, з яких 44,7% жінки і 55,3% чоловіки.

Як до експериментальної, так і до контрольної груп ввійшла молодь, у якої на попередньому етапі було діагностовано низький і середній рівні емоційної самооцінки, політичної участі, соціальної сміливості, високі показники соціального схвалення тощо.

Реалізація програми передбачала два етапи. Метою першого етапу було знайомство, емоційне об'єднання учасників групи, командоутворення та індивідуальне саморозкриття кожного учасника. Головною метою другого етапу було застосування таких змістовних форм (тренінги, дискусії тощо) та методів, які б сприяли розвитку усвідомленого ставлення до виборчого процесу.

Під час тренігової роботи використовувалися наступні методи:

- дискусійні методи;
- ігрові методи;
- методи, засновані на невербальній взаємодії учасників групи

(Яценко, 2003).

Реалізація програми здійснювалася на трьох етапах:

1 етап – діагностичний, який полягав у застосуванні діагностичних методів з молоддю, яка ввійшла до експериментальної та контрольної груп для визначення вхідних діагностичних даних. Оскільки, попередня діагностика, так само як і діагностика після групової роботи є важливим елементом об'єктивного критерію ефективності програми. Тому, діагностичний етап складався з попередньої діагностики та діагностики після проведення програми психологічного супроводу актуалізації самовизначення щодо участі у виборчому процесі.

На діагностичному етапі було застосовано наступний інструментарій: семантичний диференціал та методики: діагностики рефлексивності А. Карпова та В. Пономарьової; «Який Я?» (за О. Білобрикіною); «Мотивація до схвалення» Д. Крауна і Д. Марлоу (в адаптації Ю. Ханіна); «Соціальна сміливість»;

«Скорочений варіант опитувальника рівня політичної участі (КОРПУ)» (Л. Кияшко та А. Краснякової).

2 етап – основний, який передбачав активну практичну роботу із експериментальною групою та включав різні форми і методи взаємодії.

3 етап – підсумково-аналітичний. На цьому етапі підбивалися підсумки групової роботи та здійснювався аналіз ефективності розробленої програми психологічного супроводу актуалізації самовизначення молоді щодо участі у виборчому процесі.

Програма була побудована з орієнтацією на дотримання наступних принципів тренінгової роботи, які спрямовані на регуляцію поведінки учасників, дотримання норм та загальних правил і положень розробки, проведення та взаємодії в середині тренінгових груп:

- добровільність (участь у тренінгу не передбачала примусу, а відбувалася за бажанням учасників);
- активна участь (учасники мають виконувати вправи, брати участь в обговореннях, іграх тощо, які пропонуються в межах програми. Окрім ситуації, коли запропоноване завдання оцінюється учасником як «травматичне» для себе, у такому разі застосовується правило «Стоп»);
- толерантність (під час роботи учасники тренінгової взаємодії з повагою та розумінням ставляться одне до одного);
- поєднання фронтального та індивідуального підходу у тренінговій взаємодії (у програмі поєднано дві форми роботи: індивідуальне виконання завдань та фронтальне, коли всі одночасно виконують одне завдання та обговорюють і узагальнюють результати роботи);
- системність та доступність інформації, що подається в межах програми;
- пізнавальна позиція учасників взаємодії;
- конфіденційність (обмеження в обговоренні ситуацій, що розглядаються в групі, з іншими особами за її межами);

– сприяння успішному просуванню молоді у вибраному нею виді діяльності.

Форми організації занять: міні-лекції; заняття-зустріч; заняття із елементами тренінгу; дискусія; мультимедійні заняття; рольова гра; тренінги; індивідуальна та групова бесіда; час спілкування; ділова гра.

Методи та прийоми, що використовуються у процесі проведення занять:

- інформування (розширення світогляду);
- психологічна діагностика;
- моделювання;
- драматизація;
- робота у парах, четвірках тощо;
- групова дискусія (наприклад про важливість електорального самовизначення молоді особи на політичні процеси);
- гра (як приклад гра «Молодіжна партія або партія майбутнього»);
- аналіз різноманітних політичних та електоральних ситуацій;
- проєктивні методи (до прикладу «Портрет виборця»).

Нижче наведено програму психологічного супроводу самовизначення молоді щодо участі у виборчому процесі із зазначенням теми та загальної кількості годин, які відведено на теоретичну та практичну роботу (табл. 3.1).

Таблиця 3.1

Програма психологічного супроводу самовизначення молоді щодо участі у виборчому процесі

№ пн/п	Тема	Загальна кількість годин	В тому числі	
			теоретичні	практичні
1.	Вступне заняття	1	0,2	0,8
2.	Внутрішній світ політики	1	0,4	0,6
3.	Що я знаю про свої можливості в політиці?	1	0,3	0,7
4.	Уявлення про себе та проблема вибору статусу.	1	0,6	0,4
5.	«Секрети» вибору статусу («хочу» - «можу» - «потрібно»).	1	0,8	0,2

6.	Схильності та інтереси у громадянському виборі («хочу»).	1	0,2	0,8
7.	Можливості особи у політичній діяльності («можу»).	1	0,2	0,8
8.	Соціальні проблеми політичного вибору («потрібно»).	1	0,8	0,2
9.	Процес та умови політичного вибору.	1	0,8	0,2
10.	Соціально-психологічний портрет сучасного виборця.	1	0,4	0,6
11.	Основні ознаки політичної діяльності.	1	0,7	0,3
12.	Здоров'я та вибір статусу.	1	0,4	0,6
13.	Властивості нервової системи у політичній діяльності.	1	0,4	0,6
14.	Темперамент у соціальному становленні особи.	1	0,3	0,7
15.	Провідні відносини особи та типи громадянської активності.	1	0,7	0,3
16.	Емоційні стани особистості.	1	0,4	0,6
17.	Вольові якості особистості.	1	0,4	0,6
18.	Інформація та політичний вибір.	1	0,4	0,6
19.	Політична пам'ять суспільства.	1	0,3	0,7
20.	Здатність бути уважним.	1	0,3	0,7
21.	Здатність встановлювати зв'язки та закономірності між поняттями.	1	0,3	0,7
22.	Особливості політичного та електорального мислення.	1	0,3	0,7
23.	Тренінг політичних здібностей.	1		1
24.	Розмаїття світу статусу. Класифікація статусу.	2	0,7	0,3
25.	Знайомство із політичною системою.	2	2	
26.	Політична гра-тренінг: «Молодіжна партія або партія майбутнього».	1	0	1
27.	Політики серед людей. Тренінг спілкування.	2	0,7	0,3
28.	Сучасний ринок політичного вибору та його вимоги до суб'єкта.	1	0,8	0,2
29.	Шляхи набуття політичного статусу.	2	0,8	0,2
30.	Навички самопрезентації.	1		1
31.	Особистий план громадянської активності.	1	0,2	0,8
32.	Підсумки та діагностика.	1		1
Разом:		36	16,4	19,6

Програма за тривалістю була розрахована на 36 годин, з них: більшість – 19,6 год. – це практична робота та 16,4 год. – теоретична.

Зміст програми психологічного супроводу самовизначення молоді щодо участі у виборчому процесі

Вступ традиційно присвячено знайомству членів групи, уточненню цілей, очікувань учасників та правил роботи групи та грі на командоутворення. На цьому етапі також здійснюється вхідний діагностичний замір.

Модуль 1. «Світ політики: особистість, соціум, статус» .

Метою цього модулю є усвідомлення учасниками себе частиною світу політики, рефлексія політичних процесів, їх форм та ознак.

Завдання 1. Що таке політика та чи відкриті для мене можливості в світі політики.

Учасникам пропонується протягом 15 хв. обміркувати, записати та дати своє визначення поняття «політика». Учасникам пояснюється, що загальноприйнятого визначення феномену немає, в науковій літературі нараховують сотні визначень (зачитуються декілька з них). Також учасникам пропонується ознайомитися з поняттями «демографічна політика», «економічна політика», «кадрова політика» тощо. Учасникам пропонується об'єднатися в групи і запропонувати якою має бути мета державної політики, що потрібно для її досягнення, які критерії можливо застосувати для перевірки досягнення мети. Презентація та обговорення групових робіт.

Ресурс: Фліпчарт, ватмани, маркери для ватману і фліпчарту, 40 аркушів А4 і ручки (олівці).

Завдання 2. Я, мої бажання, можливості та їх актуальність у політичному сьогоденні.

Учасникам пропонується прослухати міні-лекцію про види уявлень за видами аналізаторів (зорові, слухові, нюхові, тактильні, пропрі та інтероцептивні) та за сприйняттям (загальні, одиничні, схематичні). Учасникам пропонується написати уявлення про себе виходячи з підсумків міні-лекції. По

закінченню учасникам пропонується ознайомитися з схемою «Хочу-можу-потрібно», наводиться приклад роботи зі схемою. Учасникам дається домашнє завдання написати власні інтереси та можливості як громадянина, зробити опис громадсько-політичної ситуації: проблеми, виклики, перспективи.

Ресурс: Фліпчарт, маркер фліпчарту, 40 аркушів А4 і ручки (олівці).

Завдання 3. «Інтереси та можливості громадянина в громадсько-політичній сфері». Учасники об'єднуються в групи і діляться своїми напрацюваннями з домашнього завдання в групах. Після обговорення в групах, кожній групі протягом 5 хв. пропонується обрати одного доповідача, який має описати громадсько-політичну ситуацію в країні чи місті (громаді) та відобразити на схемі «Хочу-можу-потрібно» успішну позицію громадянина, враховуючи його інтереси та можливості. Далі, кожен доповідач має презентувати свою схему «Хочу-можу-потрібно». Обговорення презентацій у колі учасників.

Ресурс: Фліпчарт, ватмани, маркери для ватману і фліпчарту.

Завдання 4. Процес та умови політичного вибору. То я обираю чи мене.

На столі поставлено 3 чашки (непрозорі стакани), в кожному з них є наповнення: молоко, чайний пакетик, пісок. Учасникам пояснюється, що в кожній чашці є своє наповнення і пропонується обрати тільки одну чашку або додати свою. Вибір робиться не наближаючись до чашок, не перевіряючи їх вмісткість. Потім учасникам пояснюється, що будь-який вибір без наявності інформації про об'єкт вибору може бути недоречним. Також пояснюється метафора про кожну чашку окремо, як приклад ситуації здійснення вибору.

Далі учасникам тезисно розкриваються законодавчі підстави для здійснення електорального вибору. Поряд із цим розповідається про політичні кампанії, передвиборчу агітацію, політичні програми, які передують голосуванню.

Після цього учасникам задаються питання: Що впливає на Ваш вибор під час голосування? То ви обираєте чи вас? Обговорення відповідей у колі учасників.

Ресурс: чашки (3 шт.), пісок, молоко, чайний пакетик.

Завдання №5. Соціально-психологічний портрет сучасного виборця.

Дискусія з учасниками про психологічний, правовий, соціальний вимір будь-якого виборця.

Учасникам пропонується розподілитися на 3 групи, уявити себе соціологами, політичними технологами та звичайними виборцями, дозволено користуватися будь-якими джерелами інформації. Учасникам потрібно проаналізувати і візуалізувати соціально-психологічний портрет виборця в Україні (параметри: стать, вік, тип зайнятості, сімейність, темперамент, здатність до колективної-індивідуальної діяльності, знання про виборчий процес, ставлення до виборів, поведінкові особливості). Дані параметри дозволено розширити на 2-3 пункти.

Кожна група по закінченню висуває доповідача від групи. Презентація соціально-психологічного портрету сучасного виборця доповідачами від груп. Узагальнення.

Ресурс: Фліпчарт, ватмани, маркери для ватману і фліпчарту.

Задання №6. Хто може бути політичним діячем чи основні ознаки політичної діяльності.

Учасникам пропонується поглянути на екран, на екрані відображаються портрети відомих політичних діячів та активістів, учасники мають назвати кого зображено на екрані та спробувати відповісти, якою політичною діяльністю і що зробив даний діяч або активіст.

Далі пропонується міні-лекція та одне з визначень політичної діяльності, як створення сприятливих умов для ефективної діяльності всіх ланок суспільної системи, для повної реалізації інтересів суспільства. До основних ознак можемо зарахувати: суспільну користь, збалансованість, політичну волю і як наслідок дієвість. Обговорення в колі учасників лекційного матеріалу.

Ресурс: проектор та екран.

Модуль 2. «Психологічна гігієна, психічне здоров'я та політика».

Метою другого модулю є усвідомлення змін, які відбуваються з особистістю внаслідок впливу політичних процесів, усвідомлення учасниками важливості психологічних процесів, індивідуальних особливостей особистості.

Завдання 1. Учасникам пропонується прослухати теорію про валеологічні та психологічні погляди на здоров'я як феномен. Виходячи з теорії, учасникам пропонується відповісти на загальне питання: Чи може впливати політична діяльність та політичні процеси на здоров'я людини? Індивідуальна робота, дати відкриті відповіді на запитання: 1. Чи впливають на моє здоров'я політичні ток-шоу (якщо так, то як)?; 2. Чи траплялись мені «гарячі» новини на політичну тему? Що я при цьому відчував?; 3. Як я ставлюся до риторики і що відчуваю під час розмов на політичну тему, політичних спорів з друзями та рідними? Обговорення результатів індивідуальної роботи. Ведучий розповідає про властивості та процеси нервової системи (на дуже загальному рівні про збудження, гальмування тощо). Обговорення у контексті політичної та виборчої діяльності.

Ведучий тезисно розповідає про методи психологічного захисту та психологічної гігієни. Ведучий задає питання: хто помічав що використовував свідомо чи ні методи психологічного захисту та психологічної гігієни? Узагальнення і як це використовувати в умовах участі у виборчому процесі.

Ресурс: 40 аркушів А4 і ручки (олівці).

Завдання 2. Темперамент у соціальному становленні особи.

Учасникам пропонується прослухати лекцію про темперамент. Підходи до вивчення темпераменту. Опис темпераментів. Темперамент і зв'язки з оточуючими. Опитування учасників, хто проходив методику визначення свого темпераменту. Обговорення з учасниками, як, на їх погляд, їх темперамент впливає на їх електоральну поведінку та електоральний вибір. Узагальнення.

Ресурс: проектор та екран.

Завдання 3. Провідні відносини особи та типи, форми громадянської активності.

Гра «Стиковка». Гра проводиться в четвірках. Двоє учасників сідають один проти одного так, щоб їхні коліна стикалися, і заплющують очі (ім одягаються хустинки на очі). Двоє інших гравців стають позаду тих, хто сидить. За сигналом ведучого кожен з учасників, що стоять позаду тих, хто сидить, починає за допомогою словесних команд керувати рухами правої руки того, хто сидить перед ним. Мета гравців, що стоять за кріслами – звести кінці вказівних пальців своїх партнерів. Гру можна проводити з більшою відстанню між учасниками та з перешкодами для них.

Обговорення гри у контексті соціальних відносин, громадянської активності виходячи з психологічних індивідуальних особливостей. Обговорення форм громадянської активності: політична; боротьба за свої майнові права, особливо пов'язана з невиплатою зарплат та незаконною забудовою; боротьба з бідністю; екологічний рух; захист прав людини тощо.

Узагальнення

Ресурс: Хустинки звичайні, не прозорі – 15 шт.

Завдання №4. Емоційно-вольова сфера особистості та політика.

Учасникам пропонується прослухати міні-лекцію про емоції, як стимул до часом ірраціональної поведінки та волю, як регулятор власної діяльності та поведінки. Учасникам пропонується відповісти на запитання: 1. Які емоції ви відчуваєте в умовах участі у виборчому процесі (під час агітацій, дебатів, голосування тощо); 2. Оцініть силу цих емоцій та їх вплив на вашу електоральну поведінку; 3. Чи можете ви впоратись зі своїми емоціями і що вам допомагає, якщо особисто вашим електоральним вибором нехтують інші, зневажають його (знайомі, товариші, ЗМІ тощо)? Обговорення. Домашнє завдання: підготувати інформаційне повідомлення від імені існуючої або уявної політичної сили про політичну ініціативу у будь-якій формі (текст, відео, виступ тощо).

Ресурс: Фліпчарт, ватмани, маркери для ватману і фліпчарту, проектор та екран.

Завдання №5. Інформація та політичний вибір.

Учасникам пропонується презентувати виконане домашнє завдання, а іншим учасникам пропонується обрати ролі: звичайний виборець, політичний опонент, журналіст, представник бізнесу. Після презентації домашнього завдання учасники, виходячи з обраних ними ролей, мають дати відгук на презентацію політичної ініціативи, можуть поставити запитання. Запитання після обговорення презентацій з усіма учасниками: 1. Як змінювалися ваше ставлення та думки про презентовану політичну ініціативу, одразу по закінченню доповіді та після коментарів, запитань?; 2. Як змінювалося ваше ставлення до доповідача одразу по закінченню доповіді та після коментарів, запитань з боку інших? Обговорення природи інформації та її впливу на політичний та електоральний вибір. Домашнє завдання, подумати про афоризми: «Інформація – основна валюта демократії» Ралф Нейдер; «Інформація сама по собі – не сила, інакше наймогутнішими людьми на світі були б бібліотекарі» Брюс Стерлінг.

Ресурс: Фліпчарт, ватмани, маркери для ватману і фліпчарту, 40 аркушів А4 і ручки (олівці), проектор та екран.

Завдання №6. Політична пам`ять суспільства.

Учасникам пропонується прослухати міні-лекцію про історичну пам`ять національного та регіонального значення, її зв`язок з політичним світоглядом особистості. Узагальнення. Група ділиться на 2 підгрупи. Перша підгрупа представляє оптимістично налаштованих громадян, друга підгрупа песимістично налаштованих громадян. Перша підгрупа готує 3-5 оптимістичних, інша підгрупа 3-5 песимістичних подій в історії держави з подальшою презентацією подій протилежній групі. Для підгрупи оптимістично налаштованих важливо знайти щось світле, позитивне у презентаціях песимістично налаштованих громадян і навпаки. Спільне обговорення. Узагальнення.

Ресурс: Фліпчарт, ватмани, маркери для ватману і фліпчарту, 40 аркушів А4 і ручки (олівці).

Завдання №7. Здатність бути уважним, встановлювати зв'язки та закономірності.

Учасникам пропонується поділитися на групи. Кожній групі пропонується створити хронологічну карту розвитку обраної за бажанням політичної партії. Після закінчення, ведучий пропонує до даної карти додати відповіді на запитання: 1. Чи дотримується дана політична партія початкових пріоритетів та стратегії у публічній риторичі?; 2. Який приблизно відсоток реалізованого з передвиборчих програм даною партією (від її створення до сьогодення)?; 3. Чому виборець обирає саме цю партію? Такий вибір є раціональним, ірраціональним? Обґрунтуйте свої відповіді. Спілкування з групами, узагальнення.

Ресурс: Фліпчарт, ватмани, маркери для ватману і фліпчарту, 40 аркушів А4 і ручки (олівці).

Завдання №8. Особливості політичного та електорального мислення.

Міні-лекція про політичне мислення як прояв політичної самосвідомості еліти (в ідеалі) та про електоральне мислення, як прояв громадянської самосвідомості, яка може стати об'єктом політичних маніпуляцій. Обговорення у групі учасників як не стати об'єктом політичних маніпуляцій, що для цього потрібно робити, критичне мислення та чим корисна рефлексія.

Ресурс: проектор та екран.

Модуль 3. «Політична система: можливості, правила гри, громадянська активність».

Метою третього модулю є актуалізація громадянського самовизначення та самовизначення щодо участі у виборчому процесі.

Завдання 1. Тренінг «Політичні здібності». Учасникам пропонується поділитися на 4 групи, кожна група отримує набір предметів з ресурсу (1 яйце, мотузку, упаковку коктейльних трубочек, скотч, і від 10-20 листків паперу). Ведучий пропонує кожній групі, без підказок зі свого боку, таким чином самоорганізуватись та використати ресурс, щоб при падінні з висоти 2 метра яйце залишилось цілим (зі стільця наприклад кидає студент).

Ведучий спостерігає за роботою в командах, підкреслює для себе загальну динаміку в групі, наявність лідера, вміння переконувати, загальні здібності учасників, яка група перша впоралась, яка з них успішно тощо. По завершенню ведучий дає зворотній зв'язок кожній групі окремо і обговорює з учасниками групи. Учасникам пояснюється різниця між загальними здібностями та спеціальними здібностями. Проводимо аналогію з здібностями, які належить розвивати учасникам політичних процесів (політикам, виборцям). Якими загальними та спеціальними здібностями має користуватися політик та виборець у своїй діяльності? Узагальнення.

Ресурс: Лоток курячих яєць, мотузка звичайна – 4 шт., коктейльні трубочки – 4 упаковок, скотч-4 шт., звичайний папір упаковка.

Завдання 2. Світ статусів.

Соціальні статуси за характером їх отримання поділяються на: 1. Привласнені (одержані незалежно від суб'єкта) – отримані від народження (стать, вік, національність, раса тощо); 2. Досягнуті (надбані власними зусиллями) – сімейне становище, професійно-кваліфікаційний рівень (студент, офіцер, лауреат). Вихідці з сімей різних статусів мають відмінні умови соціалізації, відмінні умови для отримання освіти, професійного зростання і т. ін. Відповідно привласнені статуси позначаються на досягнутих. Обговорення.

Ресурс: проектор та екран.

Завдання 3. Знайомство із політичною системою.

Політичні інститути (президент, парламент, уряд) і їх зона відповідальності, політичні відносини і право (закони, підзаконні акти) яке їх регулює. Індивідуальне завдання.

Бліц-опитування. Які основні функції виконує парламент? *Представницька, Законодавча, Контрольна функція, як виконується бюджет країни, контролює непорушення прав і свобод.* Хто керує ВРУ? *Голова Верховної Ради України.* Хто може розробляти законопроекти? *Розробляти законопроекти може майже необмежене коло осіб чи організацій, наукових інститутів, експерти, народні депутати.* Офіційно ж на розгляд законопроект вносять ті,

хто має право законодавчої ініціативи. Хто має право законодавчої ініціативи? *Таке право мають: Президент України, народні депутати, Кабінет міністрів України.* Прийняття законопроекту відбувається у декілька етапів. Скільки існує етапів? *3 (три).* Як ще називають ці етапи? *Читаннями.* Хто підписує закон? *голова ВРУ, потім він надсилає документ на підпис Президентові України (має право вето).* Що відбувається після підписання? *Публікація в офіційних ЗМІ.*

Які інструменти взаємодії громадян з ВРУ? *Електронна петиція, вибори, референдум тощо.* *Електронна петиція, адресована Президентові України, розглядається за умови збору на її підтримку не менш як 25 тисяч підписів громадян протягом не більше трьох місяців з дня оприлюднення петиції.* В виборах приймають участь правоздатні громадяни-виборці. Виборці обирають Президента, парламент, уряд, місцеву владу шляхом таємного голосування? Все вірно? *Ні, уряд формується, а не обирається Президентом та ВР України.*

Домашнє завдання: користуючись офіційним сайтом ВР України створити перелік чинних нормативно-правових актів, які окреслюють зони відповідальності політичних інститутів та регулюють відносини між виборцем та політичними інститутами.

Ресурс: 40 аркушів А4 і ручки (олівці).

Завдання №4. Політична гра-тренінг: «Молодіжна партія або партія майбутнього».

Учасникам пропонується розділитися на 4 підгрупи, кожна підгрупа працює з документом в якому вказуються назва партії, процедура її реєстрації, пошук шляхів фінансування партії, пріоритет роботи партії (з чого починають), внутрішня структура партії та зони відповідальності учасників, партійна стратегія та програма і їх аргументація виходячи з фактичних даних. Результати роботи підгруп презентуються всім учасникам. Обговорення. Домашнє завдання: обрати під себе політичну постать, ознайомитися з її біографією та політичною діяльністю, підготувати промову від її імені.

Ресурс: Фліпчарт, ватмани, маркери для ватману і фліпчарту, 40 аркушів А4 і ручки (олівці).

Завдання 5. Політики серед людей. Тренінг спілкування.

Учасникам, які виконали домашнє завдання пропонується приміряти образ політичної постаті і виступити перед аудиторією з промовою. Слухачі мають по закінченню відповісти на запитання: що сподобалось, а що ні; що було реалістичного, що фантазійного та чому; що нагадало (якщо нагадало) про те, що політик часто звичайна людина; сильні сторони промови, а над якими варто попрацювати; як спілкування з політиком може бути для вас одним з каналів інформації про серйозність намірів та відповідальність політика.

Ресурс: Фліпчарт, ватмани, маркери для ватману і фліпчарту.

Завдання 6. Індивідуальне завдання. Виходячи з попереднього пройденого матеріалу кожен учасник має записати свої привласнені статуси та досягнуті статуси. Які статуси очікує досягнути в майбутньому. Який його чи її статус у політичній сфері, які подальші перспективи набуття статусу у цій сфері. Здійснення електорального вибору виходячи з політичного статусу на зараз і в перспективі. Презентація підготовлених робіт учасникам групи. Узагальнення. Домашнє завдання: підготувати особистий план громадянської активності в тому числі щодо участі у виборчому процесі.

Ресурс: 40 аркушів А4 і ручки (олівці), фліпчарт, ватмани, маркери для ватману і фліпчарту.

Завдання №7. Презентація учасниками особистого плану громадянської активності та форм участі у виборчому процесі. Обговорення.

Ресурс: фліпчарт, ватмани, маркери для ватману і фліпчарту.

Завдання №8. Підсумки програми, відгуки та діагностика.

Ресурс: анкета зворотнього зв'язку, діагностичний інструментарій.

За результатами експериментального етапу програма психологічного супроводу актуалізації самовизначення щодо участі у виборчому процесі довела свою ефективність.

На нашу думку, програма психологічного супроводу актуалізації самовизначення щодо участі у виборчому процесі має цінність і позитивний вплив на формування самовизначення молоді під час участі у виборчому процесі

не лише у випадку цілісного її застосування, але й у варіанті використання окремих тем, ігр та тренінгових вправ.

3.2. Аналіз результатів впровадження програми психологічного супроводу актуалізації самовизначення молоді щодо участі у виборчому процесі

До ефектів першого порядку експериментального етапу ми віднесли оцінку кількісних та якісних показників заходів, що виконуються безпосередньо виконавцями програми: динаміку кількості учасників (зменшення, збереження, збільшення), кількість проведених заходів відповідно до вихідного плану, позитивне сприйняття або підвищення ступеня включеності учасників програми у заходи, що проводяться. Істотна роль належить мотиваційному показнику: готовність молоді до взаємодії у межах визначених заходів, відвідуваність занять, відмови від участі у програмі після проходження перших занять тощо.

Оцінка ефектів другого порядку включає статистичний аналіз відмінностей між показниками когнітивної, афективної та конативної сфер електорального самовизначення молоді та дає змогу оцінити вплив авторської програми психологічного супроводу на особистісні, емоційні, поведінкові та інші особливості учасників тренінгової програми.

До ефектів третього порядку відносять усвідомлення молоді важливості процесу самовизначення щодо участі у виборчому процесі, спроможності брати на себе роль виборця.

За результатами оцінки ефектів першого порядку після проведення тренінгу отримано очікувані результати: всі учасники роботи проявляли активність, зацікавленість та не пропускали заняття; було дотримано чіткого плану програми в межах роботи із запланованими темами; відмов від участі у програмі зафіксовано не було.

Для вивчення змін у сприйнятті себе як виборця за результатами проведення програми здійснено порівняння показників, які включають в себе:

уявлення молоді про себе як виборця (семантичний диференціал), мотивації соціального схвалення під час виборів, політичної участі, рефлексивності тощо, які описані у попередньому розділі.

З цією метою використано порівняльний аналіз результатів експериментальної і контрольної груп.

Процедура формування експериментальної і контрольної групи передбачала використання методу випадкового відбору. Вибірки експериментальної і контрольної груп були збалансовані за віком, статтю, життєвим досвідом учасників. За віком обидві групи від 18-22 років, до експериментальної увійшло 40 осіб, де 55% жінки, 45% чоловіки, до контрольної 38 осіб, з яких 44,7% жінки і 55,3% чоловіки. Подібність членів обох вказаних груп забезпечувала їх порівнюваність, давала змогу мінімізувати вплив можливих різноманітних побічних змінних і виявити реальний вплив застосованої нами програми психологічного супроводу актуалізації самовизначення молоді щодо участі у виборчому процесі.

Аналіз результатів між експериментальною та контрольною групами на різних етапах експериментального етапа (перед проведенням та після) здійснювався із застосуванням непараметричного методу порівняння незалежних вибірок – U-критерію Манна-Уїтні для визначення значущості відмінностей між групами. Вибір цього статистичного метода пов'язаний з невеликою кількістю респондентів, яка у більшості випадків закономірно не забезпечує стандартного розподілу.

Порівняльний аналіз результатів експериментальної і контрольної груп, отриманих до проведення програми психологічного супроводу, не виявив значущих відмінностей по жодному з аналізованих нами параметрів. Це свідчить про те, що між учасниками двох груп не було істотних відмінностей у характеристиках самовизначення щодо участі у виборах, у мотивації соціального схвалення під час виборів, показниках рефлексивності та політичної участі.

Водночас статистичне порівняння аналогічних даних, здійснене по закінченні вищеназваної авторської програми, показало наявність статистично значущих відмінностей по кількох важливих параметрах.

Щодо особливостей самовизначення, які діагностувалися семантичним диференціалом, відмінності виявлено за характеристиками:

- «раціональний-емоційний», рівень значимості відмінностей $p=0,04$;
- «спокійний-збуджений», рівень значимості відмінностей $p=0,037$;
- «поінформований-необізнаний», рівень значимості відмінностей $p=0,01$;
- «активний-пасивний», рівень значимості відмінностей $p=0,05$;
- «ідеалістичний-реалістичний», рівень значимості відмінностей $p=0,01$.

Це означає, що після участі в програмі члени експериментальної групи відрізнялися від членів контрольної групи у самооцінці себе як виборців за раціональністю, поінформованістю, активністю; вони також були схильні оцінювати себе як більш спокійних і менш ідеалістичних. Крім того, учасники експериментальної групи схильні були оцінювати себе як менш емоційних в ситуації виборів, що можна розуміти як меншу залежність від емоцій їхнього вибору та їхньої електоральної поведінки.

Грунтуючись на цій інформації, можемо стверджувати, що наша авторська програма виявилася ефективною, насамперед, щодо когнітивного компоненту самовизначення молодих виборців. Змінився рівень поінформованості та усвідомленості своїх внутрішніх переживань в ситуації виборів. Причиною цього є, вочевидь, значна частка теоретичних занять, обговорень та дискусій, котрі містила наша програма, що було доведено анкетами зворотнього зв'язку.

Крім того, програма була ефективна також у сфері розвитку афективного та конативного компонентів електорального самовизначення молоді. Насамперед, раціональність молодих виборців – учасників програми зросла за рахунок емоційності, а збудження в ситуації виборів – зменшилося (згідно з їх самооцінкою за семантичним диференціалом). Щодо конативного компоненту

самовизначення, то бачимо зростання виборчої активності (також згідно з їх самооцінкою).

Можемо водночас зазначити, що програма психологічного супроводу, будучи ефективною щодо динаміки когнітивного, афективного та конативного компонентів, не виявилася достатньо дієвою (не змінила самооцінку) молодих виборців за такими показниками, як «справедливість-упередженість», «протестність-толерантність», «зацікавленість-байдужість». На нашу думку, оскільки ці характеристики є радше емоційними характеристиками електорального самовизначення, вони можуть змінитися пізніше, внаслідок зміни раціональних, когнітивного компоненту. Не дивно, що зміна раціональної складової самовизначення молоді в ситуації виборів приведе до змін системи електорального самовизначення в цілому: збільшення когнітивного компоненту змінить баланс на користь її домінування і зменшення ролі емоційного компоненту.

Сказане вище підтверджується також результатами статистичного порівняння рівня рефлексивності молодих виборців, яке показало також наявність статистично значущих відмінностей між експериментальною та контрольною групами.

Показники рефлексивності зросли у учасників експериментальної групи на рівні статистичної значущості відмінностей $p=0,031$.

Нижче представлені порівняння результатів діагностики експериментальної і контрольної груп у процентних співвідношеннях.

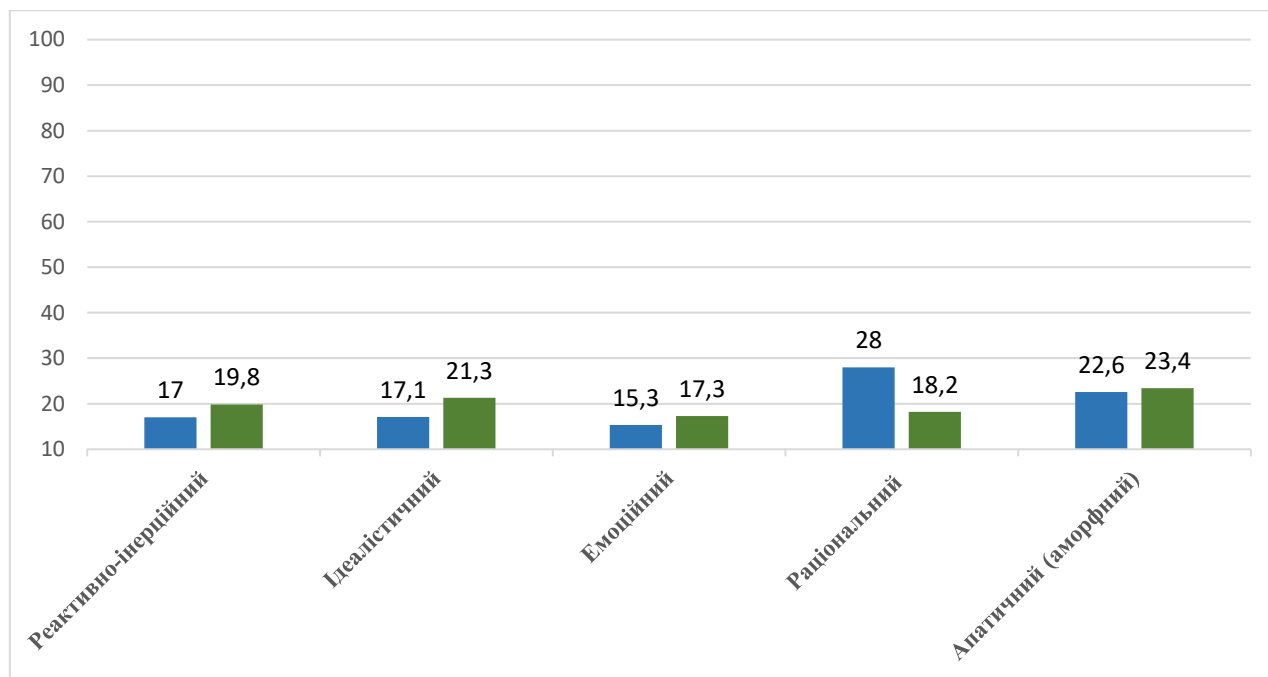
Серед представників експериментальної групи маємо 17% представників «реактивно-інерційного типу», у порівнянні з 19,8% серед контрольної групи (на рівні $p=0,05$).

Ще 15,3% експериментальної групи визначилися як «емоційний тип» порівняно з 17,3% контрольної групи.

Далі 28% досліджуваних експериментальної групи порівняно з 18,2% з контрольної групи визначають себе толерантими, терплячими виборцями із знанням процедури та правил під час участі у виборчому процесі, що відповідає

«раціональному типу» або «усвідомленому, відповідальному» у нашому дослідженні ($p=0,031$).

«Апатичний (аморфний)» тип – виявлено у 22,6% досліджуваних експериментальної групи, порівняно із 23,4% контрольної групи.

Рис. 3.1. Типи самовизначання молоді щодо участі у виборчому процесі після тренінгового впливу у %

Що стосується статевих відмінностей, то зауважимо, що до більш усвідомленого на наш погляд, «раціонального» типу увійшли 23% чоловіків експериментальної групи, порівняно з 19% чоловіків контрольної групи та 19% жінок експериментальної групи порівняно з 17,6% жінок контрольної групи, хоча статистично значущих відмінностей не виявлено.

Виходячи з вищезазначеного отримані результати у експериментальній групі свідчать про збільшення серед опитуваних у порівнянні із контрольною групою кількості представників раціонального типу виборця, що є вагомим результатом програми психологічного супроводу самовизначення молоді щодо участі у виборчому процесі.

Наступним кроком при вивченні позитивної виборчої самооцінки, було виявлено, що оцінка своїх дій як виборця з деяким оптимізмом сприймається як належне у 70% учасників експериментальної групи порівняно з 45% учасників контрольної групи. Також 10% учасників експериментальної групи порівняно з 34,7% учасників контрольної групи наближені до негативного емоційного вектору загальної самооцінки і 20% учасників експериментальної групи порівняно з 20,4% учасників контрольної групи мають невизначену емоційну спрямованість самооцінки.

Виявлено статистично значущі відмінності за показником мотивації соціального схвалення у експериментальній групі до та після тренінгу (середні значення: до тренінгу – 10,94; після – 7,31; $p \leq 0,05$). У контрольній групі значущих відмінностей між двома замірами виявлено не було.

Розглянемо більш детально відсоткові показники за рівнями мотивації соціального схвалення до та після проведення тренінгу у експериментальній та контрольній групах (табл. 3.2).

Таблиця 3.2

Мотивація соціального схвалення молоді експериментальної та контрольної груп у % до та після тренінгу

Рівні мотивації соціального схвалення	Групи			
	Експериментальна		Контрольна	
	До	Після	До	Після
Низький	40	60	38	42
Середній	25	30	45	47
Високий	35	10	17	12

У 60% молоді експериментальної групи після проведення тренінгу виявлено низький рівень мотивації соціального схвалення, а до впровадження програми цей рівень було діагностовано у 40% досліджуваних. Сердній рівень до тренінгу було виявлено у 25% молоді, після у 30%. У 35% досліджуваних експериментальної групи до тренінгу був високий рівень мотивації соціального схвалення, а після відсоток зменшився до 10. Тобто, впровадження програми

психологічного супроводу сприяло зниженню рівня орієнтації молоді на соціальне підтвердження та соціально бажану поведінку зі свого боку.

Водночас, у молоді, яка ввійшла до контрольної групи низький рівень мотивації соціального схвалення до тренінгу діагностовано у 38% осіб, а після у 42%. У 45% до впровадження програми виявлено середній рівень орієнтації на соціальне схвалення, а після цей рівень діагностовано у 47% досліджуваних. Значуще не змінилася і вираженість високого рівня мотивації соціального схвалення до та після тренінгу. До тренінгу його діагностовано у 17% досліджуваних, а після у 12%.

Таким чином, орієнтація на соціальне схвалення під час участі у виборчому процесі у експериментальній групі знизилася. Результати замірів контрольної групи, яка не брала участь у роботі в межах програми психологічного супроводу, значуще не змінилися, що дозволяє зробити висновок про дієвість саме програми, а не ситуативних чинників, які могли б повпливати на отримані показники.

За результатами порівняння даних до та після реалізації програми супроводу виявлено статистично значущі відмінності за шкалами політичної участі (середні значення показників до тренінгу – 24,96, після – 30,02; $p \leq 0,01$) та соціальної сміливості (середні значення показників до тренінгу – 11,10, після – 14,41; $p \leq 0,05$) до та після тренінгової програми у експериментальній групі. У контрольній групі значущих відмінностей залежно від етапів заміру виявлено не було ($p \geq 0,05$). Розглянемо також відсотковий розподіл змін за показниками політичної участі та соціальної сміливості залежно від вираженості їхніх рівнів у експериментальній та контрольній групі (табл. 3.3).

Таблиця 3.3

Представленість респондентів з різним рівнем політичної участі та соціальної сміливості експериментальної та контрольної груп до та після тренінгу, %

Рівні	Група	Замір (до/після тренінгу)	Політична участь	Соціальна сміливість
Низький	Експериментальна	<i>До</i>	36*	18*
		<i>Після</i>	25*	10*
	Контрольна	<i>До</i>	28	17
		<i>Після</i>	29	17
Середній	Експериментальна	<i>До</i>	34*	61*
		<i>Після</i>	40*	70*
	Контрольна	<i>До</i>	47	64
		<i>Після</i>	48	66
Високий	Експериментальна	<i>До</i>	30	21
		<i>Після</i>	35	20
	Контрольна	<i>До</i>	25	19
		<i>Після</i>	23	17

Примітка: відмінності значущі між заміри на рівні * – $p \leq 0,05$ та на рівні ** – $p \leq 0,01$

Низький рівень політичної участі після тренінгу виявлено у 25% учасників експериментальної групи, а до впровадження програми його було діагностовано у 36% молоді. Тобто, відсоток досліджуваних, які проявляють не зацікавленість у політичній діяльності значущо зменшився. Серед молоді контрольної групи значущих відмінностей до та після тренінгу виявлено не було (низький рівень політичної участі до тренінгу мали 28% молоді, а після 29%).

У експериментальній групі після тренінгової програми значущо збільшився відсоток молоді, які мають середній рівень політичної участі (40%), а за результати попереднього заміру його було діагностовано у 34% молоді. Водночас, серед контрольної групи до групової роботи середній рівень політичної участі було діагностовано у 47%, а після у 48%.

Після впровадження програми у експериментальній групі збільшився відсоток молоді, які мають високий рівень політичної участі. Зокрема, до тренінгу його виявлено у 30% молоді, а після у 35%. Серед контрольної групи

відсоткові навантаження до та після вправлять значущо не змінилися (до тренінгу – 19%, після – 17%).

Щодо соціальної сміливості, то у експериментальній групі після тренінгу знизився відсоток досліджуваних, які мають низький рівень (до тренінгу він був діагностований у 18%, а після у 10% молоді). У контрольній групі відсотковий розподіл до та після тренінгу залишився без змін (17% досліджуваних мають низький рівень соціальної сміливості).

Водночас, збільшився відсоток молоді, у яких після тренінгу виявлено середній рівень соціальної сміливості, його діагностовано у 70% досліджуваних, а до тренінгу у 61%. У контрольній групі середній рівень соціальної сміливості до тренінгу було виявлено у 64%, а після у 66%.

Високий рівень соціальної сміливості у експериментальній групі до тренінгу було виявлено у 21%, а після у 20%. Серед контрольної групи до тренінгу високий рівень діагностовано у 19% досліджуваних, після у 17%.

Якщо врахувати, що реактивно-інерційний тип виборця в першу чергу пов'язаними із відсутністю знань та допитливості у виборчому процесі. При цьому такий виборець не відмовляється від участі у виборах, але здійснюючи свій вибір щодо тієї чи іншої політичної сили йому притаманна емоційна нестабільність, що по мірі сили та тривалості зовнішніх подразників (інформаційна кампанія, дебати, гучні факти тощо) такий виборець долучається до голосування. Його ж політичні уподобання між, наприклад, двома електоральними процесами можуть суттєво відрізнитися (наприклад між виборами Президента та Місцевими виборами).

Ідеалістичний тип виборця, який чуттєво та дієво себе проявляє, при цьому мало використовуючи аналіз та рефлексію, як способи зрозуміти політику і своє місце в виборах.

Емоційний тип гостро відчуває політичні реалії, можливо навіть співпереживає їм, при цьому не завжди дієвий безпосередньо у виборах.

Раціональний тип – той, що віддає перевагу розмірковуванням і аналізу ситуації, але керується свідомими перевагами, власним політичним світоглядом.

Апатичний (аморфний) тип – цікавий тип виборця, з одного боку такі виборці все розуміють, але з іншого всього уникають: і емоцій, і відчуттів, і хвилювань, і дій, і участі у виборах.

В ході оцінки ефективності тренінгової програми було використано не лише об'єктивний критерій, а й суб'єктивний (де самі учасники заповнювали анкету щодо наявності/відсутності отримання ними нової, корисної інформації, яку вони будуть або ж не будуть використовувати у повсякденному житті тощо).

За результатами рефлексивної анкети, яку заповнювали учасники тренінгової програми отримано наступні дані (табл. 3.4).

Таблиця 3.4

**Оцінки учасниками експериментальної групи ефективності
програми психологічного супроводу електорального самовизначення
молоді у %**

Твердження	Так	Ні
Отримання нових знань	100	0
Готові впроваджувати в повсякденне політичне життя виборця (місцеві, парламентські, президентські вибори)	95	5
Усвідомлення власної значущості як суб'єкта політичної взаємодії	97,5	2,5
Оцінка власної політичної активності	90	10

Отже, згідно із результатами анкети зворотного зв'язку виявлено, що розроблена програма психологічного супроводу актуалізації самовизначення молоді щодо участі у виборчому процесі є ефективним методом роботи та сприяє покращенню усвідомлення власної важливості як суб'єкта, активного діяча політичної взаємодії (97,5% молоді усвідомлюють власну значущість як виборця та 2,5%, не усвідомлюють). Також, тренінгова робота сприяла отриманню нових знань його учасниками (про це зазначили всі члени експериментальної групи).

Можливість впровадження в повсякденну громадянську активність відзначили 95% досліджуваних та 5% відповіли негативно. Майже всі учасники (90%) експериментальної групи після програми психологічного супроводу актуалізації савозначення щодо участі у виборчому процесі стали високо оцінювати власну політичну активність.

Розглядаючи самовизначення молоді у відповідності до визначених нами типів виборця та особливостей розвитку компонентів самовизначення молоді, можна стверджувати, що програма сприяла збільшенню кількості представників раціонального типу серед молоді експериментальної групи порівняно з даними до проведення програми психологічного супроводу, а такі типи виборця як реактивно-інерційний, ідеалістичний, емоційний, апатичний (аморфний) в кількісному відношенні пропорційно зменшилися серед опитаних експериментальної групи.

Таким чином, можна зробити висновок, що програма психологічного супроводу самовизначення молоді щодо участі у виборчому процесі є дієвою та результативною, як за об'єктивним, так і за суб'єктивним критеріями її ефективності.

3.3. Рекомендації щодо психологічного супроводу молоді у процесі її самовизначення як учасників виборчого процесу

За результатами експериментального дослідження ми можемо стверджувати, що актуалізувати самовизначення молоді щодо участі у виборчому процесі можливо шляхом упровадження активних методів і форм занять для молоді. Суть активних методів і форм занять для молоді полягає у забезпеченні психологічних умов, які сприятимуть свідомої та відповідальної активності молодих людей щодо участі у виборчому процесі.

В якості рекомендації для актуалізації самовизначення молоді щодо участі у виборчому процесі нами розроблена програма психологічного супроводу самовизначення молоді щодо участі у виборчому процесі.

Метою програми є актуалізація розвитку відповідальності та усвідомленості молоддю своєї позиції як виборця під час участі у виборчому процесі.

Програма передбачає залучення команди спеціалістів: ведучого групи (викладач), психолога, який здійснює супровід групи і юрист-консультант – забезпечує і роз`яснює правові аспекти виборчого процесу. Програма передбачає в якості першої стадії – ретельний добір та підготовку фахівців, які будуть виконувати означені функції. Основний акцент підготовки на обговоренні змісту програми психологічного супроводу самовизначення молоді щодо участі у виборчому процесі представлений у даній дисертації, виокремлені зон відповідальності серед учасників команди, виробленні правил роботи у групі.

Друга стадія стосується адаптації, після ознайомлення, програми психологічного супроводу самовизначення молоді щодо участі у виборчому процесі, чи окремих її частин, до умов, кадрових та технічних спроможностей організації, що вирішила реалізувати програму у своїй освітній, просвітницькій діяльності.

Третя стадія має бути присвячена створенню групи, знайомству, встановленню позитивних зв`язків всередині групи і мотивації учасників групи на проходження програми психологічного супроводу самовизначення молоді щодо участі у виборчому процесі.

Четверта стадія – реалізація програми психологічного супроводу самовизначення молоді щодо участі у виборчому процесі.

Обмежити процес електорального самовизначення молоді такими чинниками як суспільно-політичні та історичні, соціально-економічні чинники, такими як вік, стать, матеріальне становище, рівень освіти, тощо, виявляється недоцільним, тому що навіть люди з однаковим соціально-економічним статусом, однакової статі, віку та ін. можуть мати відмінності у ступені політичної активності та залученості до виборів. Не менш важливішим стає врахування саме психологічних особливостей молоді щодо участі у виборчому процесі на рівні знань щодо політичної організації суспільства і проведення

виборів зокрема, аналізу та співставлення своїх виборчих прав та обов'язків, розуміння політичної дійсності і свого місця у цій дійсності; на емоційному рівні з оцінкою себе й навколишніх впливів, викликаних виборчим процесом (політична реклама, передвиборча програма політичних сил тощо), на рівні чуттєвого задоволення або відсутності такого задоволення від участі у виборчому процесі; врахування поведінкової активності, дієвості молоді під час участі у виборчому процесі.

Такі тенденції мають спонукати інтегрувати в навчальний процес закладів середньої спеціальної освіти, вищої освіти, в роботу молодіжних центрів навчальні заняття з урахуванням психологічних особливостей самовизначення молоді щодо участі у виборчому процесі.

Декілька важливих засад визначають підготовку спеціалістів, які ведуть програму психологічного супроводу самовизначення молоді щодо участі у виборчому процесі: усвідомлення і дотримання етичних принципів і професійних стандартів в сфері психічного здоров'я; навички роботи з групами, розуміння динаміки групових процесів; врахування вікової періодизації в роботі з молоддю; дотримання принципу рівної взаємності (рівності статусу всіх членів групи); враховуючи кризовий стан в Україні спричинений агресією РФ доцільним буде дотримання гуманітарних принципів: принципу гуманності, принципу незалежності, принципу нейтральності, принципу неупередженості, принципу розвитку.

Слід створити такі способи комунікації, які зможуть донести ці цінності до молоді (Позняк, 2017).

Спеціалісти, які ведуть групу в якості ведучого мають підтримувати процес активізації/наснаження учасників групи, який є основою для успішної реалізації програми психологічного супроводу самовизначення молоді щодо участі у виборчому процесі, сприяти зростанню інтереса до теми занять, емоційному поживленню, проявам активної навчальної позиції учасників групи під час проведення занять. Дуже важливою є увага спеціаліста-ведучого щодо розуміння учасниками власного плану громадянської активності.

Згідно результатів нашого дослідження, існують різні типи молодіжного виборця, які мають відмінності у сприйнятті, розумінні, ставленні до політики і виборів. Тому психолог цієї групи може скористатися діагностичним інструментарієм, який описано у дисертації, для фіксації динаміки змін у групі на початку і наприкінці проведення програми психологічного супроводу самовизначення молоді щодо участі у виборчому процесі. Також психологу варто сприяти позитивній динаміці робіт у групі, виконувати фасилітаційні функції, а у разі потреби проводити індивідуальні бесіди, консультації.

Юрист-консультант має ознайомитися з нормативно-правовою базою по темі виборчого процесу і підготувати зрозумілою мовою, відповідно до віку та освіти молоді, навчальні матеріали, якими буде користуватися у своїй діяльності спеціаліст-ведучий програми психологічного супроводу самовизначення молоді щодо участі у виборчому процесі.

Також доцільно буде дати рекомендації більш загального порядку для представників державних органів, органів місцевого самоврядування, керівникам освітніх установ, керівникам громадських організацій, психологам освітніх установ.

Рекомендації для політичних діячів законодавчого органу, виконавчих органів та органів місцевого самоврядування :

1. Створювати довгострокові проекти з реалізації нагальних потреб молоді (працевлаштування, квартирне питання, рівень заробітної плати, допомога молодим сім'ям тощо) з активним залученням до реалізації даних проектів молоді (своїх потенційних виборців); відстоювання їх інтересів та прав, проголошених у міжнародних правових актах та закріплених національному законодавстві, можуть створити позитивний імідж у молоді (Miller, et al., 2021), а отже, і викликати формування суспільно значущих інтересів у їхньому середовищі щодо політики, яка здатна п.ж.окращувати їх умови життя.

2. Сприяти визначенню єдиних та відкритих умов для участі молодіжних організацій, молоді у реалізації проєктів, що фінансуються урядом і здійснюються органами місцевого самоврядування;
3. Сприяти спрощенню вимог до реєстрації молодіжних організацій, молодіжних центрів, що працюють на досягнення соціально важливих цілей (можна за КВЕДами);
4. Проводити громадські, а саме молодіжні слухання з питань, що стосуються молоді на рівні міста, громади, держави. Надати можливість молодіжним рухам та організаціям виступати консультативно-дорадчим органом на рівні міста, громади, держави. Така взаємодія потребує певної системи гарантій ефективної комунікації, щоб молодь була почута.
5. Сприяти розвитку молодіжних медіа просвітницького характеру через законодавчу ініціативу та затвердження необхідних нормативно-правових актів.

Представникам адміністрації закладів вищої освіти, закладів середньої спеціальної освіти, як ланки, яка організовує навчання та пізнавальне дозвілля для молоді, *вважаємо за потрібне сформулювати наступні рекомендації для керівників освітніх установ.*

1. Актуальним буде адаптувати та запровадити в закладах вищої освіти програму психологічного супроводу актуалізації самовизначення молоді щодо участі у виборчому процесі або окремі її частини.
2. Створювати умови для самоорганізації студентського життя шляхом розробки та імплементації Положення про студентський парламент, Положення про президента студентської спільноти (того чи іншого ЗВО), Положення про студентське врядування (як виконавчий орган), Положення про вибори та балотування у органи студентської самоорганізації. Такі документи мають бути змістовно наближені до аналогічних нормативно-правових актів і державницьких засад.
3. Створювати програми факультативних курсів для студентської молоді з основ виборчого права, політології та політичної психології.

4. Залучати молодь до тематичних круглих столів, форумів з громадянської активності, політично-електоральних процесів тощо.

Рекомендації психологам закладів вищої освіти, закладів середньої спеціальної освіти:

1. Ознайомити здобувачів вищої та середньої спеціальної освіти з результатами даного дисертаційного дослідження на зрозумілій для їх рівня підготовки мові;
2. Використовувати у своїй діяльності програму психологічного супроводу актуалізації самовизначення молоді щодо участі у виборчому процесі або окремі її частини, як метод розвитку громадянських компетентностей;
3. Формувати у молоді навички критичного мислення та навчати методам психологічної гігієни в умовах передвиборчих кампаній, політичних агітацій та виборчого процесу;
4. Мотивувати та заохочувати прояви активної, відповідальної громадянської позиції серед здобувачів закладів вищої освіти, закладів середньої спеціальної освіти.

Рекомендації, які б сприяли актуалізації самовизначення молоді щодо участі у виборчому процесі громадянському сектору (керівникам громадських організацій, благодійних фондів тощо):

1. Впровадити в проєктну діяльність громадських організацій, благодійних фондів, молодіжних центрів програму психологічного супроводу актуалізації самовизначення молоді щодо участі у виборчому процесі або окремі її частини.
2. Розробити та розповсюдити серед молоді «Путівник виборця», де схематично зображено структуру місцевих та Всеукраїнських виборів (президенських та парламентських). Візуалізовано ретроспективний календарний план проведення виборів (в тому числі дострокових) за законодавством України, наведені зашифровані програми політичних партій за минулі роки. Додано інтерактивний аркуш для написання

студентом власної програми з розвитку своєї місцевості, територіальної громади. Наприкінці «Путівника виборця» можна побачити варіанти бюлетнів з інструкцією їх заповнення для формування практичних навичок голосування. Аркуш для приміток. Посилання на нормативно-правові акти, які регулюють виборчий процес. Загалом путівник може містити до 15 сторінок.

3. Підтримувати ресурсно волонтерський рух як форму прояву громадянської активності. В даному випадку така підтримка має бути засвідчена меморандумами, договорами про надання послуг, спільними публічними заявами тощо.

Зі сказаного вище необхідно констатувати, що у залучення молоді до виборчого процесу мають бути задіяні як державні інститути влади, так і недержавні. Широка участь молодіжних, волонтерських, громадських організацій, наукових гуртків та громад у роботі виборчих комісій різного рівня, відкритість та захищеність спостерігачів опозиційних політичних об'єднань при підрахунку голосів, публікація фактів фальсифікації на сторінках як державних, так і незалежних ЗМІ сприятимуть підвищенню рівня довіри серед молоді, підвищенню її правової грамотності та політичної активності (Apter, 2017; Dalton, 2011; Kahneman, 2016; Hensby, 2021).

Розвиток молоді та суспільства в цілому на основі цінностей, принципу рівності прав і свобод дає молоді потужний поштовх до актуалізації самовизначення щодо участі у виборчому процесі.

Дотримання рекомендацій, які ми сформулювали для політичних діячів різних ланок, керівників освітніх установ, громадянського сектору на чолі громадськими організаціями, благодійними фондами та іншим неприбутковими організаціями сприятиме актуалізації самовизначення молоді щодо участі у виборчому процесі.

У розділі представлено та обґрунтовано доцільність застосування програми психологічного супроводу самовизначення молоді щодо участі у виборчому процесі. Метою даної програми була актуалізація розвитку відповідальності та усвідомленості молоддю своєї позиції як виборця під час участі у виборчому процесі. Для оцінки ефективності програми психологічного супроводу самовизначення молоді щодо участі у виборчому процесі було використано стандартизовані методики, семантичний диференціал. Також у програмі передбачені анкети зворотнього зв'язку, які по проходженню програми психологічного супроводу анонімно заповнювали респонденти.

Після впровадження програми психологічного супроводу експериментальна група продемонструвала збільшення кількості молоді, яка тяжіє до ознак раціонального типу виборця, і до того ж серед представників обох статей порівняно з респондентами з контрольної групи. Серед членів експериментальної групи помітно змінилося співвідношення уявлень молоді про себе як виборця у бік ознак зацікавленого, толерантного, раціонального, реалістичного виборця.

Після впровадження програми у експериментальній групі збільшився відсоток молоді, які мають високий рівень політичної участі. Зафіксовано, що в експериментальній групі після програми знизився відсоток респондентів, які мають низький рівень соціальної сміливості, яка є важливою складовою для активної участі у виборах та інших політичних процесах.

Орієнтація на соціальне схвалення під час участі у виборчому процесі у експериментальній групі знизилася. Тобто, впровадження програми психологічного супроводу самовизначення молоді щодо участі у виборчому процесі сприяло зниженню рівня орієнтації молоді на соціально бажану поведінку, що дає можливість молоді більш самостійно приймати рішення та голосувати на виборах.

Згідно із результатами анкети зворотнього зв'язку виявлено, що розроблена програма психологічного супроводу актуалізації самовизначення

молоді щодо участі у виборчому процесі є ефективним методом роботи та сприяє покращенню усвідомлення власної важливості як суб'єкта, активного діяча політичної взаємодії, особливо під час виборів. Також, програма психологічного супроводу самовизначення молоді щодо участі у виборчому процесі сприяла отриманню нових знань його учасниками (про це зазначили всі члени експериментальної групи). Готовність впроваджувати здобуті знання та навички в повсякденне політичне життя, зокрема під час участі у виборчому процесі засвідчила переважна більшість учасників експериментальної групи. Майже всі учасники експериментальної групи після тренінгу стали більш відповідально визначати своє місце у політичних реаліях і більш усвідомлено ставитися до власного статусу виборця.

Система підготовки молоді до громадянської та політичної діяльності, що забезпечує здобуття необхідних знань і навичок, є інструментом актуалізації усвідомлення молоддю себе як громадянина і виборця, формування у молоді готовності до участі в демократичних перетвореннях, сприяння реалізації громадянських та політичних інтересів молоді. Одним із таких інструментів може стати представлена програма психологічного супроводу актуалізації самовизначення молоді щодо участі у виборчому процесі.

ВИСНОВКИ

За результатами дисертаційного дослідження, присвяченого вивченню проблеми самовизначення молоді щодо участі у виборчому процесі, зроблено такі висновки.

1. Теоретичний аналіз основних наукових підходів до феномену самовизначення щодо участі у виборчому процесі показав, що під політичним самовизначенням розуміють внутрішньоособистісний процес визначення та реалізації власних політичних поглядів та соціально-політичної позиції, що включає сприйняття, емоції, почуття, уявлення, мотиви, мислення, поведінку з подальшим обранням форм впливу на політичну сферу своїми діями з метою реалізації себе як суб'єкта політики.

Самовизначення щодо участі у виборчому процесі розглядається як процес визначення та реалізації власної електоральної позиції, який складається з: усвідомлення та рефлексії власних електоральних поглядів та інтересів, своєї виборчої позиції (на когнітивному рівні); реалізації емоційного ставлення до виборчого процесу, електоральної ситуації, об'єкта виборів, себе як виборця (на афективному рівні); що виявляється в електоральній активності чи пасивності виборця (на конативному рівні), що зумовлює електоральне волевиявлення окремого громадянина відповідно до умов виборчого процесу.

2. Емпіричним шляхом виявлено п'ять типів виборця: *раціональний* (спрямований на усвідомлення власної політичної позиції та аналіз політичної дійсності через осмислення політичної ситуації та свідомого електорального самовизначення); *емоційний* (гостро відчуває політичні реалії, емоційно переймається ними; може бути спонтанним і ситуативним); *ідеалістичний* (доволі емоційний і дієвий, проте не завжди раціональний; схильний надто покладатися на позитивні зміни, недостатньо рефлексує власні політичні інтереси та погляди); *апатичний* (схильний до пасивної, консервативної електоральної поведінки, свою виборчу активність вони не розцінюють як шлях до позитивних змін, а радше як мінімізацію негативних впливів політичного

сьогодення); *реактивно-інерційний* (спонтанний, активний, піддається більшою мірою впливу емоцій, а не роздумам та аналізу).

3. Для кожного типу виборця характерні психологічні особливості самовизначення щодо участі у виборчому процесі: когнітивна індиферентність, когнітивне залучення, емоційна лабільність, емоційна чутливість і активна партиципація. Для *апатичного (аморфного) типу виборця* з одного боку характерний аналіз та розуміння процесів політичної сфери, а з другого – уникнення, відстороненості від виборчих процесів. Цей тип має високу когнітивну залученість, проте низьку емоційну чутливість, партиципацію, когнітивну індиферентність, емоційну лабільність по відношенню до виборчого процесу, який супроводжується відповідною інформаційною кампанією. Особи із *ідеалістичним типом виборця* схильні розраховувати на позитивні зміни, можливо навіть покладають на них занадто великі надії (перебільшують/ідеалізують), недостатньо рефлексують власні політичні інтереси та погляди. Їм притаманна активна партиципація під час виборів, середня когнітивна залученість і емоційна чутливість та низька когнітивна індиферентність і емоційна лабільність. *Реактивно-інерційному типу виборця* притаманні спонтанна активність, зумовлена більшою мірою емоціями, а не роздумами та аналізом. Для цього типу характерний середній рівень партиципації, байдужість до виборчого процесу та супутніх подій, що з ним пов'язані та висока емоційна лабільність. *Раціональний тип* характеризується усвідомленням власної виборчої позиції та аналізом політичної дійсності через осмислення виборчої ситуації та свідомого електорального самовизначення. Цей тип має високе когнітивне залучення, активну партиципацію, середню емоційну чутливість та низьку когнітивну індиферентність й емоційна лабільність. Емоційний тип гостро відчуває політичні реалії, емоційно переймається ними; його електоральне самовизначення може бути спонтанним і ситуативним. Цей тип не завжди є дієвим та ефективним у самовизначенні безпосередньо під час виборчого процесу. Для емоційного типу виборця характерна висока емоційна

чутливість, середнє когнітивне залучення та низька когнітивна індиферентність, емоційна лабільність, активна партиципація.

4. Розроблена та апробована програма психологічного супроводу самовизначення молоді щодо участі у виборчому процесі, яка має на меті актуалізацію розвитку відповідальності та усвідомленості молоддю своєї позиції як виборця під час участі у виборчому процесі. Програма передбачала 36 занять, з яких 19,6 год. – це практична робота та 16,4 год. – теоретична. Після впровадження програми у експериментальній групі найбільше зросли показники когнітивної залученості до виборчого процесу (осмислення власних електоральних дій та поінформованості), а також зріс рівень рефлексії власних політичних поглядів та здійснення вибору. Меншою мірою, але істотно зросли показники контролю за власними політичними емоціями, емоційність поступилася місцем раціональності; зросла електоральна активність. Впровадження програми психологічного супроводу сприяло зниженню рівня орієнтації молоді на соціальне підтвердження та соціально бажану поведінку, що дає можливість молоді більш самостійно приймати рішення та займати більш індивідуальну політичну позицію. Розроблена програма психологічного супроводу актуалізації самовизначення молоді щодо участі у виборчому процесі є ефективним методом роботи та сприяє покращенню усвідомлення власної важливості як суб'єкта, активного діяча політичної взаємодії.

Перспективи подальших досліджень вбачаємо у вивченні впливу інформаційного та діджиталізованого соціально-політичного простору на процес самовизначення молоді щодо участі у виборах, актуальною буде розробка емпіричного забезпечення такого дослідження зі створенням діджиталізованих форм, мобільних додатків в динамічних інформаційних просторах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Адлер А., (2017). *Индивидуальная психология как путь к познанию и самопознанию человека*. Наука жить: Киев.
2. Андрущенко, Т. (2018). Ціннісні характеристики поняття демократія як ідейно-світоглядної основи в контексті творення міжкультурного політичного діалогу. *Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії*, (16), 101-107.
3. Андрущенко, Т. В. (2019). Футурологічне бачення перспектив політичного та культурного розвитку людства (на прикладі концепції «футурошоку» Елвіна Тоффлера). *Вісник ХНПУ імені ГС Сковороди "Філософія"*, 1(47), 82-89.
4. Андрущенко, Т. В., & Зеленін, В. В. (2021). Психологія політичної пропаганди: методичні рекомендації для самостійної роботи студентів.
5. Арістотель, (2000). *Політика К.: Основи*.
6. Бабич-Декань, О. (2003). Політична підсвідомість. Якщо технологи влади не вивчать місцевої специфіки, то політреформа матиме зворотний результат. *Політика і культура*, 20, 18.
7. Бабка В. , (2016). Міжетнічні відносини та державна політика пам'яті в Україні. *Мультикультуралізм як соціально-правове явище: виклики глобалізованого світу*. К. : ТОВ «Арт-технологія», 203–215
8. Балюта, В. В. (2016). Психологічні проблеми політичної участі молоді: чинники та типологія. *Актуальні проблеми психології*, IX (9), 43–50.
9. Блажина, І. (2021). Дорогоцінний камінь психоаналізу: Значення тлумачення сновидінь в аналітичному процесі. *Психосоматична медицина та загальна практика*, 6(1)
10. Білоус І. (2007). Політична активність молоді: форми вияву та особливості трансформації. *Соціальна психологія*, 2, 101–112.

11. Білобрикіна О. (2010). Значення символу в соціокультурному самовизначенні людини. *Вісник Галицького коледжу ім. В.Чорновола*, 8, 85-99.
12. Бортников В. І. (2007). Політична участь і демократія: українські реалії: монографія. Луцьк: РВВ «Вежа», 524 с.
13. Бочковський, О. І. (1998). *Вступ до націології*. Київ: «Генеза».
14. Васютинський, В. О. (1998). Про особливості електорального самовизначення громадян України. *Українські варіанти*, 1, 37–41.
15. Васютинський, В. О. (1997). *Психологія масової політичної свідомості та поведінки*. Київ : Док-К.
16. Васютинський, В.О. (2022). *Політичні оцінки українських студентів із переважанням національної або глобальної ідентичності* In: International scientific conference «The role of psychology and pedagogy in the spiritual development of modern society»: conference proceedings, July 30–31, 2022 . «Baltija Publishing», с. Riga, Latvia, 143-146
17. Васютинський, В. (2022). Ціннісний зміст звинувачень громадсько-політичних суб'єктів громадянами України. *Проблеми політичної психології*, 11(25), 24-37. <https://doi.org/10.33120/popp-Vol25-Year2022-93>
18. Васютинський, В. (2022). Провини етнополітичних суб'єктів в оцінках українських студентів. *Проблеми політичної психології*, 12, 216-226. <https://doi.org/10.33120/popp-Vol26-Year2022-99>
19. Васютинський В., (2020). Комунікативні властивості особи в контексті атрибуції провин. *Психологія та психосоціальні інтервенції*, 2, 43–48. <https://doi.org/10.18523/2617-2348.2019.2.43-48>
20. Власова, О. (2005). Провідні чинники розвитку соціального потенціалу особистості. *Соціальна психологія*, 2 (10), 55–63.
21. Вовк, О. Р. (2014). Основні характеристики когнітивного компонента готовності студентів до гуманістичного вирішення ситуацій морального вибору. *Молодий вчений*, 10(2), 130-133.
22. Войтович, Н. О. (2019). Критичне мислення як протидія маніпулятивним технологіям. *Матеріали Міжнародної науково-практичної*

конференції «Соціальні комунікації: інструменти, технологія і практика» (м. Запоріжжя, 22–23 лютого 2019 р.) (с. 72–75). Запоріжжя : Класичний приватний університет.

23. Вишняк О. І. (2000). Електоральна соціологія: історія, теорія, методи. Київ: Ін-т соціології НАН України.

24. Галактіонова, І. В. (2001). Фактори впливу на формування політичної культури молоді України, 90-ті роки ХХ ст. *Наукові записки*, 19, 73–79.

25. Гармаев А. (1999). Этапы нравственного становления ребенка. *Избранные лекции по нравственной психологии*. Винница: Континент-ПРИМ, КРОНА, 96 с.

26. Головатий, М. Ф. (2003). *Соціологія політики*. Київ : МАУП.

27. Гончар, Б. М. (2004). Війна за незалежність у Північній Америці 1775-1783. *Українська дипломатична енциклопедія*. Київ : Знання України.

28. Губеладзе, І.Г. (2021). Соціальна психологія власності [Social Psychology of Ownership]. Київ. Талком. 466 с.

29. Гуменюк, О. Є. (2007). Соціально-психологічні закономірності функціонування клімату громадських організацій та його вплив на формування політичної активності населення. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*, 18 (21), 117–126.

30. Гусєв І. М. (2013). Характер політичної поведінки молоді, залежно від рівня її бідності. *Актуальні проблеми психології.. Психологічна допомога особистості*, 6, 160-166

31. Декарт, Р. (2000). *Метафізичні роздуми*. (З. Борисюк, Пер.). Юніверс. Київ : Юніверс.

32. Дробот, О.В. (2018). Методи психосемантики у дослідженні свідомості. *Вісник Національного авіаційного університету. Серія: Педагогіка. Психологія*, 1(12), 112 – 117

33. Духневич, В. М. (2014). До розуміння соціально-психологічної сутності політикоправової свідомості. *Тези доповіді науково-практичної*

конференції «Актуальні проблеми юридичної психології» (м. Київ, 25 квітня 2014 р.) (с. 269–271). Київ : Національна академія внутрішніх справ.

34. *Етимологічний словник української мови*. (2006). О. С. Мельничук (Ред.). Київ : Наукова думка.

35. Жадан, І. В. (2011). Політична соціалізація. Ю. Левенець, Ю. Шаповал (Ред.), *Політична енциклопедія* (с. 590–591). Київ : Парламентське видавництво.

36. Жадан, І. (2000). Психолого-педагогічні проблеми політичної освіти молоді. *Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська Академія». Політичні науки*, 91–95.

37. Жадан І. В. (2016). Комунікативні практики як чинник громадянської і національної самоідентифікації: теоретико-методологічні засади дослідження. *Проблеми політичної психології*, К. : Міленіум, 3(17), 3-11.

38. Жадан І.В., Остапенко І.В., Позняк С.І., Скнар О.М., Дідук І.А. (2016). Політична картина світу студентської молоді: психологічні проблеми формування. Київ: Інститут соціальної та політичної психології НАПН України, 276 с.

39. Жан-Марі Бейсад, Жан-Люк Марйон, & Кім Сан Он-Ван-Кун (2014). «Медитації» Декарта у дзеркалі сучасних тлумачень. С. В. Пролесєв (Ред.). Київ : Дух і Літера.

40. Занюк, С. С. (1997). *Психологія мотивації та емоцій*. Луцьк: Волинський державний університет ім. Лесі Українки.

41. Зеленін, В. В. (2017). *Основи міфодизайну: психотехнології керування медіа реальністю*. Київ: «Гнозіс».

42. Зозуля, І. В. (2023). Глобальний, регіональний та національний виміри російсько-української війни. *Форум Права*, 74 (1), 52–67. doi: 10.5281/zenodo.7016665

43. Карпова, І.Г. (2011). Особливості етнополітичної ідентичності сільської і міської молоді. Психологічні перспективи. Спецвипуск. Психологічні виміри українського соціокультурного простору. Київ, 2011. 232–243.

44. Карпов, А. В. (2003). Рефлексивность как психическое свойство и методика ее диагностики. *Психологический журнал*, 24 (5), 45–57. Режим доступа: <https://psystat.at.ua/publ/2-1-0-22>

45. Келепко, О. В. (2011). Вплив сімейної взаємодії на структурування політичної картини світу студентської молоді. *Вища освіта України. Тематичний випуск «Вища освіта України у контексті інтеграції до європейського освітнього простору»*, 154–160.

46. Кияшко, Л. О., & Краснякова, А. О. (2008). Психологічні детермінанти політичної участі молоді. *Актуальні проблеми психології*, XV (1).

47. Кияшко, Л. О., Полунін, О. А., Краснякова, А. О., & Сидоркіна, М. Ю. (2014). Політична участь молоді сучасної України: психологічні чинники активізації. Київ : Міленіум.

48. Клименко, В. В. (2006). Стан інтенції і визначеність предметності почуття. *Наукові записки Інституту психології імені Г.С. Костюка АПН України*, 27, 526–531.

49. Колодій, А. (1997). Демократичний націоналізм і лібералізм про права нації і права особи. *Українські варіанти*, 2, 46–61.

50. Корсакевич, С. С. (2022). Проект з громадянської освіти і політичної просвіти дітей і молоді, молодших 18 років «М18 – Ми можемо більше». *Збірник наукових робіт учасників Всеукраїнського круглого столу «Комунікація і спілкування в XXI столітті» (22 лютого 2022 р.)*. Режим доступу: http://www.psyh.kiev.ua/Збірник_наук._праць._-_Випуск_29

51. Корсакевич, С. (2021). Уявлення молоді про себе, як про виборця у контексті політичного самовизначення: емпірична модель і її конфігурація. *Наукові перспективи*, 10 (16), 402–411. doi: 10.52058/2708-7530-2021-10(16)-402-411

52. Кривошеїн, В. В. (2016). Вплив «революції гідності» на політичну та правову культуру українського суспільства. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Серія «Політологія»*, 2, 37–58. Режим доступу:

https://www.researchgate.net/publication/321110228_VPLIV_REVOLUCII_GIDNOSTI_NA_POLITICNU_TTA_PRAVOVU_KULTURU_UKRAINSKOGO_SUSPILSTVA

53. Кучма, Л. (2006). Психологічне підґрунтя політичного маніпулювання. *Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку*, 18, 125–129.

54. Лібанова, Е. М. (2010). *Молодь та молодіжна політика в Україні: соціально-демографічні аспекти*. Київ : Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України. Режим доступу: <https://ukraine.unfpa.org/sites/default/files/pub-pdf/Youth%20and%20Youth%20Policy%20-%20Demo%20Aspects%20%28UA%29.pdf>

55. Максименко, С. Д. (2003). Рефлексія проблем розвитку в психології. *Наукові записки Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України*, 1–24.

56. Максименко, С. Д., Циба, В. Т., & Шайгородський, Ю. Ж. (2003). *Соціально-психологічний вимір демократичних перетворень в Україні*. Київ : Український центр політичного менеджменту.

57. *Матеріали XX науково-технічної конференції Запорізької державної інженерної академії «Теорія і тактика ефективного управління» (м. Запоріжжя, 20-24 квітня 2015 р.)* (Т. 5). Запоріжжя, 21-27.

58. Михайлюк, О., & Вершина, В. (2022). Амбівалентність мислення як спосіб подолання когнітивного дисонансу. *Філософія та політологія в контексті сучасної культури*, 14 (1(29)), 42-50.

59. Михальченко, Н. В. (2005). Психологічні умови формування патріотичної рефлексії молодшого школяра в сім'ї. *Психологія і суспільство*, 1 (19), 69–76.

60. *Молодь в Україні. Дослідження молодіжного сектору: проблеми та перспективи*. (2006). О. І. Локшина (Ред.). Київ : Студія «uStudio Design».

61. *Молодь України – 2015. Результати соціологічного дослідження*. (2015). Київ. Режим доступу: <https://ukraine.unfpa.org/sites/default/files/pub-pdf/>

%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D0%B8%20-%202015.pdf

62. *Молодь України – 2017. Результати соціологічного дослідження.* (2017). Тернопіль: ТОВ «Терно-Граф». Режим доступу: <https://dismp.gov.ua/molod-ukrainy-2017-rezultaty-reprezentatyvnoho-sotsiolohichnoho-doslidzhennia/>

63. *Молодь України – 2018. Результати репрезентативного соціологічного дослідження.* (2018). Київ: ДП «Редакція інформаційного бюлетня «Офіційний вісник Президента України». Режим доступу: https://mms.gov.ua/storage/app/sites/16/Mizhnarodna_dijalnist/Sociologichni_doslidzhennia/doslidjennya-broshyra.pdf

64. Москаленко, В. В. (2007). *Психологія соціального впливу.* Київ : Центр учбової літератури.

65. Музика, О. (2008). Політичні цінності в системі ціннісної регуляції розвитку особистості. *Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави*, 8, 209-218.

66. Норт, Д. (2017). *Насильство та суспільні порядки: основні чинники, які вплинули на хід історії.* Київ: Наш Формат.

67. Остапенко, І.В. (2013). Концептуальні основи дослідження владно-підвладної взаємодії в політичній картині світу студентської молоді. *Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави*, 14, 210-216.

68. Остапенко, І. В. (2015). Психосемантичне дослідження владно-підвладної взаємодії в політичній картині світу студентської молоді. *Психологічні науки: проблеми і здобутки.* 7, 191-204, Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pnpz_2015_7_15.

69. Остапенко, І. В. (2022). Особливості прояву регіональної ідентифікації молоді в умовах військових дій. А. Б. Коваленко, І. В. Остапенко (Ред.). *Проблеми розвитку ідентичності особистості в освітньому просторі:*

Матеріали круглого столу 20 жовтня 2022 року : Збірник матеріалів. (м. Київ, 20 жовтня, 2022 р.), (с. 35-42). Київ: Міленіум.

70. Павелків, Р. (2018). Рефлексія як психологічний механізм моральної саморегуляції поведінки особистості. *Психологія: реальність і перспективи*, (11), 5-10.

71. Петровська, І. (2019). Етапи становлення громадянської ідентичності особистості. *Проблеми сучасної психології*, (44), 212-233. <https://doi.org/10.32626/2227-6246.2019-44.212-233>

72. Петровська, І. (2020). Трирівнева структура громадянської ідентичності особистості. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*, (46 (49)), 131-138. [https://doi.org/10.33120/ssj.vi46\(49\).162](https://doi.org/10.33120/ssj.vi46(49).162)

73. Петровська, І. (2020). Психологічні механізми генези громадянської ідентичності особистості. *Психологічний часопис*, 6(4), 195-203. <https://doi.org/10.31108/1.2020.6.4.16>

74. Пірен, М. І. (2009). *Публічна політична діяльність*. Київ: НАДУ.

75. Позняк, С. І. (2017). Комунікативні практики та стратегії соціальної взаємодії в контексті громадянської та національної самоідентифікації студентської молоді. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Психологічні науки*, (6 (2)), 174-179.

76. Позняк, С. І. (2018). Деякі аспекти семантики громадянської самоідентифікації у комунікативній практиці студентської молоді. *Теорія і практика сучасної психології*, 6, 87-91.

77. Позняк, С. (2020). Взаємодія в освітньому середовищі як чинник розвитку громадянської компетентності молоді: концептуальні основи дослідження. *Проблеми політичної психології*, 23(1), 195-213. <https://doi.org/10.33120/popp-Vol23-Year2020-53>

78. Позняк, С., (2021). *Громадянська компетентність молоді в контексті сучасних трансформацій в освітньому просторі* Проблеми політичної психології, 10 (24). стор. 289-300. DOI: <https://doi.org/10.33120/popp-Vol24-Year2021-80>

79. Позняк, Світлана Іванівна, (2021). *Мотиватори розвитку громадянської компетентності студентської молоді в освітньому середовищі* Наукові праці МАУП. Психологія, 3 (52). стор. 116-121. DOI <https://doi.org/10.32689/maup.psych.2021.3.16>

80. Поліщук, І. О., & Сахань, О. М. (2019). Категорія «Електоральна культура». *Вісник НЮУ імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія*, 2 (41), 52-69. doi: 10.21564/2075-7190.41.168228.

81. Полторак, В. А. (2002). *Маркетинговые исследования: учеб. пособ.*, Днепропетровск: ДУЭП, 368.

82. Полунін, О. В. (2018). Особливості прийняття рішення політично активною молоддю. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*, 45(48), 213-221.

83. Пробийголова, Н. (2006). Політична соціалізація як фактор впливу еліти на електоральну активність молоді. *Політичний менеджмент. Спеціальний випуск, 1*, 206-214.

84. *Проблеми сучасної психології*. (2016). С. Д. Максименка, Л. А. Онуфрієвої (Ред.). (Випуск 31). Кам'янець-Подільський : «Аксиома», 341-351.

Режим доступу: <http://elar.kpnu.edu.ua:8081/xmlui/bitstream/handle/123456789/1947/Problemy-suchasnoi-psykholohii-Vyp.31.pdf?sequence=1&isAllowed=y>

85. *Проблеми сучасної психології*. (2016). С. Д. Максименка, Л. А. Онуфрієвої (Ред.). (Випуск 32). Кам'янець-Подільський : «Аксиома», 614-625.

Режим доступу: <http://dspace.tnpu.edu.ua/bitstream/123456789/18303/1/Saveluk6.pdf>

86. Радчук, Г. К. (2012). Особистісне та професійне самовизначення як чинник професійного становлення особистості. *Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України*, 5, 47–54.

87. Розенфельд, Ю. (2001). *Політологія*. Харків : Право.

88. Рудик А. (2019). *Громадяни віддають перевагу лівоцентристській і лівій ідеології*. (2019). Режим доступу: <https://ukranews.com/ua/news/608735-gromadyany-viddayut-perevagulivocentrystskii-i-livii-ideologii-sociology>
89. Семенченко, Ф. (2011). *Політична діяльність: аксіологічний вимір: монографія*. К.: «Формат», 304.
90. Семиченко, В. А. (1998). *Психологія речі*. Київ: Магістр-S.
91. Сенюшкіна Т. (2011). Аксіологія політична. Ю. Левенець, & Ю. Шаповал (Ред.), *Політична енциклопедія* (с. 19–20). Київ : Парламентське видавництво.
92. Сергєєв, В. С. (2011). *Політичні мережі як форма взаємодії держави та громадянського суспільства (теоретико-методологічний аналіз)*. (Автореф. дис. д-ра. політ. наук). Дніпропетровськ.
93. Синельников, Р. Ю. (2019). *Психологічні чинники громадянської ідентичності особистості*. (Дис. канд. психол. наук). Київ.
94. Скар О. М. (2017). *Дискурс громадянської та національної ідентичності: конструкти самосвідомості молоді. Проблеми політичної психології, 7*, 139–149.
95. Скар, О. М. (2010). *Проективні методи в дослідженні політичних ставлень молоді: досвід застосування методикі незакінчених речень. Простір арт-терапії, 92–100*.
96. Слюсаревський, М. М. (2009). *«Ми» і «Я» в сучасному світі: Вибрані твори*. Київ : Міленіум.
97. Слюсаревський, М. М. (2005). *Політична психологія сьогодні: виклики, «хвороби зростання» та шляхи їх подолання. Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави, 4*, 3–15.
98. Слюсаревський, М. М. (2009). *Політична участь як особливий «зріз» політичної поведінки. Політичний менеджмент, 5*, 8–18. Режим доступу: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/08/sliusarevskiy_politychna.pdf
99. Сміт А. (2001). *Добробут націй. Дослідження про природу добробуту націй*. Київ: Port-Royal, 593.

100. Співак, Л. (2019). Проблема співвідношення між феноменами «національна самосвідомість» та «етнічна самосвідомість» у психології. *Збірник наукових праць «Проблеми сучасної психології»*, (9).

101. Стаднік, О. М. (2014). *Виборче право як інститут конституційного права України*. (Автореф. дис. канд. юрид. наук). Київ.

102. Старинець, А. Г. (2002). Молодежь Украины в политическом и правовом пространстве в период трансформации украинского общества. *Перспективи. Серія: Політологія*, 3 (19), 62–68.

103. Старинець, О. Г. (2004). *Влада і молодь: особливості взаємовідносин в процесі демократизації українського суспільства*. (Дис. канд. політ. наук). Одеса.

104. Стельмах, В. (2012). Неполітичні агенти політичної соціалізації *Віче* : Теоретичний і громадсько-політичний журнал, 12, 19–21.

105. Татенко, В. О. (2020). *Соціальна психологія націєтворення: суб'єктно-вчинковий підхід*. Кропивницький : Імекс-ЛТД.

106. Тимошенко, І. В. (2011). Сутність виборчих прав громадян України та їх місце в загальній системі прав і свобод. *Публічне право*, 4, 49–56. Режим доступу: https://essuir.sumdu.edu.ua/bitstream-download/123456789/57091/7/Timoshenko_constitutional_order1.pdf

107. Траверсе, Т. М. (2016). Тракткування політичної діяльності як системи в політико-психологічні науки. *Український психологічний журнал*, 1, 122–131.

108. Франкл, В. (2016). *Людина в пошуках справжнього сенсу*. Психолог у концтаборі. Харків: Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля».

109. Фрейд, З. (2013). *Психоаналитические этюды* / Зигмунд Фрейд. – Минск: АСТ.

110. Фурман, А. В. (2002). *Психокультура української ментальності*. Тернопіль : Економічна думка.

111. Хазратова, Н. В. (2018). Рівень сформованості громадянської ідентичності: проблема емпіричного встановлення. *Наукові студії із соціальної*

та політичної психології, 42, 20-30. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nsspp_2018_42_4.

112. Хазратова, Н. В. (2018). Етнонаціональна і громадянська ідентичність: пошук емпіричних індикаторів. Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Психологічні науки, 1, 143-149. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvmdups_2018_1_24.

113. Хьєлл, Л., & Зіглер, Д. (2006). *Теорії особистості*. Київ : Наш Формат.

114. Центр політичної соціології на замовлення «ОПОРА». (2020). *Звіт за результатами дослідження участі жінок в місцевих виборах*. Режим доступу: https://opora.ua.org/?__cf_chl_tk=c2hJGdD_IIYeI4RzkMYS3pomIQ6Cs2wEE4rJ2nhLOZo-1661279439-0-gaNycGzNA2U

115. Центр соціального інжинірингу (ЦСІ) «РАНД» (2019). Соціальні та електоральні очікування українців від виборів-2019.

116. Цюрупа, М. В. (2007). *Історія політичних і правових вчень*. Київ : Український Центр духовної культури.

117. Шайгородський, Ю. Ж. (2016). Вивчення політичної поведінки в Україні Політична наука в Україні, Т. 2. за ред. О. Рафальського. Київ: Парламентське видавництво.

118. Шерман, О. М. (2010). Специфіка політичних стереотипів у суспільствах перехідного типу. *Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї*, 19, 318–325. Режим доступу: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/26672/32-Sherman.pdf?sequence=1>

119. Чаплінська, Ю. (2020). Парасоціальність у політичній сфері: огляд наукових досліджень. *Проблеми політичної психології*, 23, 214-240.

120. Чаплінська, Ю. С. (2021). Особливості взаємодії українських підлітків із новітніми технологіями. *Актуальні проблеми психологічної протидії негативним інформаційним впливам на особистість в умовах сучасних викликів* Збірник матеріалів методологічного семінару НАПН України, 434-444.

121. Чуніхіна, С. (2022). Конгруентність політичного лідера: проблематизація в людиноцентрованому підході. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*. 49(52). [https://doi.org/10.33120/sssppj.vi49\(52\).264](https://doi.org/10.33120/sssppj.vi49(52).264)
122. Юнг, К. Г. (2018). *Архетипи і колективне несвідоме*. (О. Фешовець, Ред.). Львів : Астролябця.
123. Яблонський, В. М., Андріученко, Т. В., & Бекешкіна, І. Е. (2018). *Громадянське суспільство України: сучасні практики та виклики розвитку: аналітична доповідь*. Київ : НІСД.
124. Яценко, Е. (2003). Види і методи психологічного впливу на особистість. *Збірник матеріалів до другої регіональної науково-методологічної конференції «Технологія інформаційного пошуку в системі вищої освіти»*. *Економічна думка*. (м. Тернопіль) (с. 47–50). Тернопіль.
125. Almond, G. (1960). *The Politics of the Developing Areas*. Princeton : Princeton University Press.
126. Almond, G., & Verba, S. (2017). *The Civic Culture*. Boston.
127. Apter, D. E. (2017). *Introduction to Political Analysis*. Cambridge: National Open University of Nigeria Headquarters University Village.
128. Balandier G. (1991). *Anthropologie politique*. Paris: Quadrige; Presses Universitaires de France.
129. Banai, A. (2013). Political self-determination and global egalitarianism: Towards an intermediate position. *Social Theory and Practice*, 45-69.
130. Baron, J. (2017). *Thinking and deciding*. New York : Cambridge University Press.
131. Bazeman, M. H. (2017) The relevance of Kahneman and Tversky's concept of fram-ing to organisational behaviour. *Journal of Management*.
132. Beran, H. (2005). 'A democratic theory of political self-determination for a new world order' in Lehning, P. B. (Ed.). *Theories of Secession*, 32–59.
133. Brooks, C., & Manza, J. (1997). Social cleavages and political alignments: US presidential elections, 1960 to 1992. *American Sociological Review*, 937-946.

134. Bruter, M., & Déloye, Y. (Eds.). (2007). *Encyclopaedia of European elections*. Palgrave Macmillan.
135. Cammaerts, B., Bruter, M., Banaji, S., Harrison, S., Anstead, N., Cammaerts, B., ... & Anstead, N. (2016). Participation of youth in elections: beyond youth apathy. *Youth participation in democratic life: Stories of hope and disillusion*, 49-82.
136. Campbell, A. (2019) *The American Voter*.
137. Cassese, A. (1995). *Self-determination of peoples: a legal reappraisal (No. 12)*. Cambridge University Press.
138. Dalton, R. (2011). Youth and participation beyond elections. Russell Dalton (szerk.) *Engaging Youth in Politics*. New York, Open Society Institute.
139. Davids, E. L., Roman, N. V., & Kerchhoff, L. J. (2017). Adolescent goals and aspirations in search of psychological well-being: from the perspective of self-determination theory. *South African Journal of Psychology*, 47(1), 121-132.
140. De-Shalit, A. (1996). National self-determination: political, not cultural. *Political Studies*, 44(5), 906-920.
141. Dutkevich, T.V. (2015). Participation in a Discussion about Media: Creating and Thinking instead of Imitating and Copying. *International Journal of Pedagogy Innovation and New Technologies*, 2, 101-111.
142. Eldin, A. K. (2016). Instagram role in influencing youth opinion in 2015 election campaign in Bahrain. *European scientific journal*, 12(2).
143. Emerson, R. (1971). Self-determination. *American Journal of International Law*, 65(3), 459-475.
144. Erikson EH (2000). *The Erik Erikson Reader*. Coles R, ed. W.W. Norton and Company.
145. Fagley, N. S. (2019). The effect of framing on choice: Interactions with risk-taking propensity, cognitive style, and sex. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 16 (3), 496–510. doi: 10.1177/0146167290163008
146. Festinger, L. A. (1957). *Theory of cognitive dissonance*. Stanford. CA : Stanford University Press.

147. Field, S., Hoffman, A., & Posch, M. (1997). Self-determination during adolescence a developmental perspective. *Remedial and Special Education*, 18(5), 285-293.
148. Fischhoff, B. (1983). Predicting frames. *Journal of Experimental Psychology: Learning, Memory, and Cognition*, 9 (1), 103–116. doi: 10.1037/0278-7393.9.1.103
149. Geenen, S., Powers, L. E., Powers, J., Cunningham, M., McMahon, L., Nelson, M., ... & Research Consortium to Increase the Success of Youth in Foster Care. (2013). Experimental study of a self-determination intervention for youth in foster care. *Career Development and Transition for Exceptional Individuals*, 36(2), 84-95.
150. Gidengil, E. (1992). Canada votes: A quarter century of Canadian national election studies. *Canadian Journal of Political Science/Revue canadienne de science politique*, 25(2), 219-248.
151. Gigerenzer, G., & Todd, P. M. (2016). *Simple Heuristics that make us smart*. New York : Oxford.
152. Hannum, H. (1993). Rethinking self-determination. *Va. J. int'l L.*, 34, 1.
153. Hensby, A. (2021). Political non-participation in elections, civic life and social movements. *Sociology Compass*, 15(1), e12843.
154. Heraclides, A. (2012). *The self-determination of minorities in international politics*. Routledge.
155. Himmelweit, H. (2017). *How Voters Decide?*. London.
156. Hobson, J. A. (1910). The general election: a sociological interpretation. *The Sociological Review*, 3(2), 105-117.
157. Horowitz, D. L. (1997). Self-determination: Politics, philosophy, and law. *NOMOS: Am. Soc'y Pol. Legal Phil.*, 39, 421.
158. Hubeladze, I. (2020). Collective sense of ownership as to own country and inter-national tensions: a source of confrontation or a factor for unity. *Problems of Political Psychology*, 9(23), 22-37. doi: 10.33120/popp-Vol23-Year2020-44.
159. Hui, E. K., & Tsang, S. K. (2012). Self-determination as a psychological and positive youth development construct. *The scientific world journal*.

160. Husserl, E. (2017). *Husserliana Gesammelte Werke. Phänomenologische Psychologie, IX* (43).
161. Husserl, E. (2017). *Zur Phänomenologie des inneren Zeitbewusstseins (1893-1917)*. German : Nijhoff.
162. Inglehart R. (2004). *Human Beliefs and Values: A Cross-Cultural Sourcebook based on the 1999-2002 values Surveys*. Mexico City : Siglo XXI.
163. *International Encyclopedia of the Social Science*. (2016). N.Y.P. 101.
164. Kahneman, D. (2017). Perspective on judgement and choice. Mapping bounded rationality. *American Psychologist*, 697–720.
165. Kahneman, D., & Tversky, A. (2016). Choices, values and frames. *American Psychologist*, 341–350.
166. Kahneman, D., & Tversky, A. (2018). Prospect theory: An analysis of decision under risk. *Econometrica*, 47, 263–291.
167. Kirgis, F. L. (1994). The degrees of self-determination in the United Nations era. *American Journal of International Law*, 88(2), 304-310.
168. Koestner, R., Losier, G. F., Vallerand, R. J., & Carducci, D. (1996). Identified and introjected forms of political internalization: extending self-determination theory. *Journal of personality and social psychology*, 70(5), 1025.
169. Korsakevych, S. (2021). Psychological features of young people's perception of themselves as voters: a cognitive component. *Bulletin of Postgraduate education. Issue «Social and behavioral sciences», 18* (47), 65–78. doi: [https://doi.org/10.32405/2522-9931-2021-18\(47\)-65-78](https://doi.org/10.32405/2522-9931-2021-18(47)-65-78)
170. Korsakevych, S. (2021). Self-determination in the conditions of the political system of Ukraine: reflection, political participation and political experience. *Věda a perspektiv, I* (1), 229–236.
171. Lane, R. A. (2018). *Political Life and How People Get Involved in Politics*. Barberry Lane Booksellers, Bar Harbor, ME, U.S.A.
172. Laswell, H. (2016). *Psychopathology and Politics*. Chicago : The University of Chicago Press.

173. Manza, J., & Brooks, C. (1997). The religious factor in US presidential elections, 1960–1992. *American Journal of Sociology*, *103*(1), 38-81.
174. Maslow, A. H. (2004). *Motivation and personality*. Harper and brothers. New York : Harper and brothers.
175. Mast, J. L., & Alexander, J. C. (Eds.). (2018). *Politics of meaning/Meaning of politics: Cultural Sociology of the 2016 US presidential election*. Springer.
176. Mayall, J. (1999). Sovereignty, nationalism, and self-determination. *Political Studies*, *47*(3), 474-502.
177. McDevitt, M., & Kiouisis, S. (2015). Active political parenting: Youth contributions during election campaigns. *Social Science Quarterly*, *96*(1), 19-33.
178. McDougall, J., Baldwin, P., Evans, J., Nichols, M., Etherington, N., & Wright, V. (2016). Quality of life and self-determination: Youth with chronic health conditions make the connection. *Applied Research in Quality of Life*, *11*, 571-599.
179. Milbrath, L. W. (2017). Political Participation. *The Handbook of Political Behavior*, *4*, 198–207.
180. Miller, K. K., Shramko, M., Brown, C., & Svetaz, M. V. (2021). The election is over, now what? Youth civic engagement as a path to critical consciousness. *Journal of Adolescent Health*, *68*(2), 233-235.
181. Moore, M. (1997). On national self-determination. *Political Studies*, *45*(5), 900-913.
182. Morgan, S. L., & Lee, J. (2017). The white working class and voter turnout in US presidential elections, 2004 to 2016. *Sociological Science*, *4*, 656-685.
183. Nagel, J. N. (1976). *Participation*. New York : House Print Press.
184. Nieć, M. (2013). *Komunikowanie polityczne w nowoczesnym państwie*. Warszawa : Wydawnictwo Wolters Kluwer Polska.
185. Osgood, C. E. (1988). *Psycholinguistics, Cross-Cultural Universals, and Prospects for Mankind*. Praeger Publishers.
186. Owens, T. J., Mortimer, J. T., & Finch, M. D. (1996). Self-determination as a source of self-esteem in adolescence. *Social forces*, *74*(4), 1377-1404.

187. Paniotto, V. (2005). Ukraine: Presidential Elections 2004 and the Orange Revolution. *Kiev International Institute of Sociology (KIIS) Publications*
188. Parakh, D. (2020). Representation of Youth in Electoral Politics: An Analysis of the Indian Election System. *Journal of Politics & Governance*, 8(2), 43-59.
189. Print, M., Edwards K., & Lawrence, S. J. (2016). *Youth Electoral Study (YES)*. Retrieved from: <http://surl.li/inrnz>
190. Raunak, M. S., Chen, B., Elssamadisy, A., Clarke, L. A., & Osterweil, L. J. (2006). Definition and analysis of election processes. In *Software Process Change: International Software Process Workshop and International Workshop on Software Process Simulation and Modeling, SPW/ProSim 2006, Shanghai, China, May 20-21, 2006. Proceedings* (pp. 178-185). Springer Berlin Heidelberg.
191. Rokkan, S. (1961). Research on Elections and the Sociology of Politics in the Northern Countries 1. *Sociological Inquiry*, 31(1), 3-22.
192. Rotter, G. B. (2019). Generalized expectancies for internal versus external control of reinforcement. *Psychol Monogr.*, 80 (1), 1–28.
193. Ryan, C. (2017). Political Self-Identification and Political Attitudes. *Undergraduate Honors Theses. Psychology*, 57, 1–46.
194. Simon, H. A. (2017). *Models of bounded rationality*. Cambridge, MA : MIT Press.
195. Stotey, J. (2015). *New Developments in the Management of Human Resources*. Oxford: Blackwell.
196. Sutterlüty, F., & Tisdall, E. K. M. (2019). Agency, autonomy and self-determination: Questioning key concepts of childhood studies. *Global studies of Childhood*, 9(3), 183-187.
197. Szalkiewicz, W. K. (2017). *Praktyki manipulacyjne w polskich kampaniach wyborczych*. Kraków: edu-Libri.
198. Taylor, C. (2007). From the whole citizen body? The sociology of election and lot in the Athenian democracy. *Hesperia: The Journal of the American School of Classical Studies at Athens*, 76(2), 323-345.

199. Tomuschat, C. (Ed.). (1993). *Modern law and self-determination (Vol. 16)*. Martinus Nijhoff Publishers.
200. Tversky, A. (2017). Rational choice and the framing of decision. *Journal of Business*, 59, 251–278.
201. Tversky, A., & Kahneman, D. (2017). Availability: A heuristic for judging frequency and probability. *Cognitive Psychology*, 5, 207–232.
202. Valadez, J. (2018). *Deliberative democracy, political legitimacy, and self-determination in multi-cultural societies*. Routledge.
203. Vashum, R. (1996). Self-Determination: Principles, Meanings and Practices. *Indian Anthropologist*, 26(1), 63–76.
204. Verba, S. (2018). *Participation and political equality*. New York : Cambridge University Press.
205. Verba, S., Nie, N., & Kim, J. (1978). *Participation and Political Equality: A Seven-Nation Comparison*. New York : Cambridge University Press.
206. Von Spakovsky, H. A. (2012). Protecting the integrity of the election process. *Election Law Journal*, 11(1), 90-96.
207. Waldinger, R. (2018). Immigration and the election of Donald Trump: Why the sociology of migration left us unprepared... and why we should not have been surprised. *Ethnic and Racial Studies*, 41(8), 1411-1426.
208. Walkerdine, V. (2016). Affective history, working-class communities and self-determination. *The Sociological Review*, 64(4), 699-714.
209. Wehmeyer, M. L., & Shogren, K. A. (2016). Self-determination and choice. *Handbook of evidence-based practices in intellectual and developmental disabilities*, 561-584.
210. Wehmeyer, M. L., Abery, B. H., Mithaug, D. E., & Stancliffe, R. J. (2003). *Theory in self-determination: Foundations for educational practice*. Charles C Thomas Publisher.
211. Wellman, C. H. (1995). A defense of secession and political self-determination. *Philosophy & public affairs*, 142-171.

ДОДАТКИ

Додаток А

Методики використані у дослідженні

Додаток А.1

Семантичний диференціал «Який я виборець»

Інструкція: Шановний респонденте! Просимо вас взяти участь в дослідженні, оцінивши себе як виборця за запропонованою шкалою

№	Ознака	Шкала	ознака
1	Чесний	1 2 3 4 5 6 7	Неправдивий
2	Спокійний	1 2 3 4 5 6 7	Збентежений
3	Відповідальний	1 2 3 4 5 6 7	Ненадійний
4	Справедливий	1 2 3 4 5 6 7	Упереджений
5	Активний	1 2 3 4 5 6 7	Пасивний
6	Раціональний	1 2 3 4 5 6 7	Емоційний
7	Поінформований	1 2 3 4 5 6 7	Необізнаний
8	Спрямований позитивно	1 2 3 4 5 6 7	Уникаючий негативного
9	Рішучий	1 2 3 4 5 6 7	Невпевнений
10	Протестний	1 2 3 4 5 6 7	Толерантний
11	Зацікавлений	1 2 3 4 5 6 7	Байдужий
12	Самостійний	1 2 3 4 5 6 7	Залежний
13	Аналізуючий	1 2 3 4 5 6 7	Діючий спонтанно
14	Ідеалістичний	1 2 3 4 5 6 7	Реалістичний
15	Револьюційний	1 2 3 4 5 6 7	Консервативний

Додаток А.2

Методика діагностики рефлексивності (методика А. В. Карпова, В. В. Пономарьової)

Інструкція: Оцініть за 7-бальною шкалою, наскільки кожне з наведених тверджень властиве особисто Вам:

- 1 - абсолютно невірно;
- 2 - невірно;
- 3 - скоріше невірно;
- 4 - не знаю;
- 5 - скоріше вірно;
- 6 - вірно;
- 7 - абсолютно вірно.

Пам'ятайте, що правильних або неправильних відповідей у даному випадку бути не може. Перша, яка спадає на думку, буде щирою і зекономить Ваш час.

Анкета:

1. Прочитавши хорошу книгу, я завжди потім довгий час думаю про неї, мені хочеться з ким-небудь її обговорити.
2. Коли мене раптом несподівано про щось запитують, я можу відповісти перше, що спадає на думку.
3. Перш ніж зателефонувати у справах, я зазвичай подумки планую майбутню розмову.
4. Зробивши якийсь промах, я довго потім не можу відволіктися від думок про нього.
5. Коли я розмірковую над чимось або розмовляю з іншою людиною, мені буває цікаво раптом згадати, що послужило початком ланцюжка думок.
6. Розпочинаючи виконання важкого завдання, я намагаюся не думати про майбутні труднощі.
7. Головне для мене - уявити кінцеву мету своєї діяльності, а деталі мають другорядне значення.
8. Буває, що я не можу зрозуміти, чому хтось не задоволений мною.
9. Я часто ставлю себе на місце іншої людини.
10. Для мене важливо в деталях уявляти хід майбутньої роботи.
11. Мені було б важко написати серйозний лист, якби я заздалегідь не склав план.
12. Я віддаю перевагу діям, а не розмірковуванням над причинами своїх невдач.
13. Я досить легко приймаю рішення щодо дорогої покупки.
14. Як правило, щось задумавши, я прокручую в голові свої задуми, уточнюю деталі, розглядаю всі варіанти.
15. Я турбуюся про своє майбутнє.
16. Думаю, що в переважній більшості ситуацій треба діяти швидко, керуючись першим, що спало на думку.
17. Часом я приймаю необдумані рішення.
18. Закінчивши розмову, я, буває, продовжую вести її подумки, наводячи все нові і нові аргументи на захист своєї точки зору.
19. Якщо відбувається конфлікт, то, розмірковуючи над тим, хто в ньому винен, я передусім починаю з себе.
20. Перш ніж прийняти рішення, я завжди намагаюся все ретельно обміркувати і зважити.
21. У мене бувають конфлікти через те, що я часом не можу передбачити, якої поведінки від мене чекають оточуючі.
22. Буває, що, обмірковуючи розмову з іншою людиною, я ніби подумки веду з ним розмову.
23. Я намагаюся не замислюватися над тим, які думки і почуття викликають у інших людей мої слова і вчинки.

24. Перш ніж зробити зауваження іншій людині, я обов'язково подумаю, в яких словах це краще зробити, щоб його не образити.
25. Вирішуючи важке завдання, я думаю над ним навіть тоді, коли займаюся іншими справами.
26. Якщо я з кимось сварюся, то в більшості випадків не вважаю себе винним.
27. Рідко буває так, що я шкодую про сказане.

Ключ: Із цих 27 тверджень 15 є прямими (номери тверджень: 1, 3, 4, 5, 9, 10, 11, 14, 15, 18, 19, 20, 22, 24, 25). Решта 12 - зворотні твердження. Це необхідно враховувати під час опрацювання результатів. Для отримання підсумкового бала підсумовуються: а) у прямих твердженнях цифри, що відповідають відповідям випробовуваних; б) у зворотних твердженнях - значення, замінені на ті, що виходять під час перевертання шкали відповідей. Усі пункти можна згрупувати в 10 стенив.

Стени	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Сирі бали	80 и ниже	81- 100	101- 107	108- 113	114- 122	123- 130	131- 139	140- 147	148- 156	157- 171	

Що більше стени - то вищий рівень розвитку когнітивно-рефлексивних особливостей. Результати методики, що дорівнюють або більші, ніж 7 стени, свідчать про високорозвинену рефлексивність. Результати в діапазоні від 4 до 7 стени - індикатори середнього рівня рефлексивності. Показники, менші за 4 стени - свідчення низького рівня розвитку рефлексивності.

Додаток А.3

Методика емоційної спрямованості самооцінки за О.А. Білобрикіною

Інструкція: Зараз Ви прочитаєте перелік слів. Оберіть одне слово, яке на Вашу думку, найбільше зазвичай у повсякденному житті стосується Вас (з умовою участі у виборчому процесі).

Найкращий

Гарний

Дуже гарний

Такий самий, як і всі

Коли як: іноді гарний, іноді поганий

Не знаю

Ніякий

Гірший за всіх

Поганий

Найгірший

Інтерпретація: Обране слово співвідноситься з одним із показників емоційної спрямованості загальної самооцінки.

Показник - Обране слово

Позитивна - Гарний, дуже гарний, найкращий

Негативна - Поганий, гірший за всіх тощо

Амбівалентна - Коли як: інколи гарний, інколи поганий(інколи хороший, інколи поганий)
 Індиферентна - НЕ ЗНАЮ, ніякий
 (байдужа)

Додаток А.4

**Методика «Скорочений варіант опитувальника рівня політичної участі
 (КОРПУ)» Кияшко&Краснякова**

Інструкція: Уважно прочитайте твердження. Кожна з наведених ситуацій потребує прийняття рішення щодо власних дій. Прийміть рішення та оберіть один із наданих варіантів, можете додатково написати Вашу думку в "інше", окрім одного вже обраного варіанту:

1. Перед Вами постав вибір: подивитись по телевізору (або в ютубі) програму про події політичного життя або подивитись іншу програму. Як Ви вчините?
  - А) Подивлюся політичну програму або новини про події у сфері політики
  - Б) Для перегляду оберу інші програми, не пов'язані з політикою
  - В) Інше _____
2. Чи будете Ви докладати зусиль для пошуку інформації щодо політичних подій?
  - А) Так, буду, щоб розібратися у ситуації
  - Б) Ні, не буду, це марна трата часу
  - В) Інше _____
3. Чи будете Ви детально аналізувати програми та пропозиції політичних партій, перш ніж зробите стосовно них свій вибір?
  - А) Так, це важливо
  - Б) Ні, це не так важливо
  - В) Інше _____
4. Уявіть, що Ви підійшли до друзів і чуєте, що вони обговорюють політичну ситуацію в країні. Чи приєднаєтесь Ви до цього обговорення?
  - А) Так, буде про що поспілкуватись
  - Б) Ні, це ні до чого
  - В) Інше _____
5. Уявіть, що Ви почули політичні новини стосовно подій у країні. Чи будете Ви обговорювати їх у себе вдома з родичами або зі своїми друзями?
  - А) Так
  - Б) Ні
  - В) Інше _____
6. Чи зможете Ви переконати своїм виступом аудиторію (групу людей) у певних політичних поглядах і необхідності певних політичних дій?
  - А) Так
  - Б) Ні
  - В) Інше _____
7. Чи вступили б Ви в якусь громадську чи політичну організацію (партію)?
  - А) Так
  - Б) Ні
  - В) Інше _____
8. Чи виконували б Ви систематично певні доручення, пов'язані з діяльністю якоїсь політичної сили?
  - А) Так
  - Б) Ні

В) Інше _____

9. Чи будете Ви активно і систематично брати участь у розробці і реалізації політики певної політичної сили?

А) Так

Б) Ні

В) Інше _____

Описані дев'ять ситуацій (питань) вимірюють рівні політичної участі з відповідними трьома субшкалами: вербально-комунікативною (1-3 питання), поведінково-вольовою (4-6 питання) та пізнавально-когнітивною складовою участі молоді (7-9 питання) у політичних процесах.

При цьому дев'ять позитивно прийнятих рішень відбиватимуть найвищий рівень політичної участі. І навпаки, дев'ять негативних рішень засвідчать повну апатію до політичного життя країни і, відповідно, найнижчий рівень політичної участі.

Додаток А.5

Методика «Мотивація до схвалення» (Д. Крауна і Д. Марлоу в адаптації Ю.

Ханіна)

Інструкція: Вам запропонований перелік тверджень. Якщо дане твердження збігається з Вашою особистою думкою, то дайте відповідь "так", якщо твердження не відповідає Вашій думці, оберіть "ні".

1. Я уважно читаю документ, перш ніж його підписую.
  - А) Так
  - Б) Ні
2. Я не відчуваю коливань, коли комусь потрібно допомогти в біді.
  - А) Так
  - Б) Ні
3. Я завжди уважно стежу за тим, як я одягнений.
  - А) Так
  - Б) Ні
4. Вдома я поводжу себе за столом так само, як і в ресторані.
  - А) Так
  - Б) Ні
5. Я ніколи не відчуваю ні до кого сильних симпатій.
  - А) Так
  - Б) Ні
6. Був випадок, коли я кинув щось робити, бо не був упевнений у своїх силах.
  - А) Так
  - Б) Ні
7. Іноді я люблю попліткувати про відсутніх.
  - А) Так
  - Б) Ні
8. Я не завжди уважно слухаю співрозмовника, ким би він не був.
  - А) Так
  - Б) Ні
9. Був випадок, коли я вигадував вагому причину, щоб виправдатися.
  - А) Так
  - Б) Ні
10. Траплялося, що я скористався помилкою людини.
  - А) Так

- Б) Ні
11. Я завжди охоче визнаю свої помилки.
А) Так
Б) Ні
12. Іноді, замість того, щоб пробачити людину, я намагаюся відплатити їй тим же.
А) Так
Б) Ні
13. Були випадки, коли я наполягав на тому, щоб робили по-моєму.
А) Так
Б) Ні
14. У мене немає внутрішнього протесту, коли мене просять надати послугу.
А) Так
Б) Ні
15. Мені ніколи не буває прикро, коли висловлена ким-небудь думка протилежна моєму особистому погляду.
А) Так
Б) Ні
17. Були випадки, коли я дійсно заздрив успіху інших.
А) Так
Б) Ні
18. Іноді мене дратують люди, які звертаються до мене з проханнями.
А) Так
Б) Ні
19. Коли у людей неприємності, я іноді думаю, що вони отримали їх по заслугах.
А) Так
Б) Ні
20. Я ніколи не говорив нікому навмисно неприємних речей (варіант "ні", якщо говорили).
А) Так
Б) Ні

Ключ до опитувальника: Відповідь по кожній позиції оцінюється в 1 бал. Бали проставляються лише за відповідь “так” за позиціями 1 – 5 , 8, 11, 14 – 16, 20 та лише за відповідь “ні” – за позиціями 6, 7, 9, 10, 12, 13, 17 – 19. Загальний підсумковий показник мотивації у схваленні одержують сумациєю всіх отриманих балів. Чим він вище, тим більше мотивація схвалення. Вона показує ступінь залежності суб’єкта від схвальних оцінок з боку інших людей, його вразливість та чутливість до міжособистісних впливів та впливів середовища.

За сумарного показника **13 балів і вище** – високий рівень мотивації схвалення, **10 –12 балів** – середній рівень, нижче **10 балів** – низький. Високий показник відображає звичний стиль реагування, а також особливості очікувань суб’єкта в ситуації оцінки з боку інших. Низький сумарний показник свідчить про те, що власні переконання для суб’єкта дорожчі, а також про його незалежність від групи. Він конфліктний та не піддається соціальному впливу, не прагне бути схожим на зразок.

Додаток А.6

Методика «Соціальна сміливість»

(Дана методика є фрагментом методики багатофакторного дослідження особистості Р. Кеттелла (фактор Н)

Перед Вами короткий опросник на русском языке, прошу его также заполнить. Решил оставить его в оригинале адаптации. Прочитайте утверждения. И выберите один ответ из нижеперечисленных вариантов.

1. При общении с людьми я:

- а) с готовностью вступаю в разговор;
- б) нечто среднее;
- в) предпочитаю спокойно оставаться в стороне.

2. Я чувствую себя немного не по себе, если неожиданно оказываюсь в центре внимания группы людей:

- а) да;
- б) нечто среднее;
- в) нет.

3. Я всегда рад оказаться среди людей, например в гостях, на танцах, на какой-либо коллективной встрече:

- а) да;
- б) нечто среднее;
- в) нет.

4. Обычно я молчу в присутствии старших по возрасту, опыту и положению:

- а) да;
- б) нечто среднее;
- в) нет.

5. Мне трудно говорить или декламировать перед большой группой людей:

- а) да;
- б) нечто среднее;
- в) нет.

6. Волнение перед выступлением в присутствии многих людей я испытывал:

- а) довольно часто;
- б) иногда;
- в) почти никогда.

7. Когда я нахожусь в большой группе людей, то я предпочитаю молчать и предоставляю слово другим:

- а) да;
- б) нечто среднее;
- в) нет.

8. Мне легко вступить в контакт с людьми во время различных общественных мероприятий:

- а) верно;
- б) не уверен;
- в) неверно.

9. Когда требуется немного дипломатии и умения убедить людей что-либо сделать, об этом обычно просят меня:

- а) верно;
- б) не уверен;
- в) неверно.

10. Я считаю себя открытым общительным человеком:

- а) да;
- б) нечто среднее;
- в) нет.

11. В общении я:

- а) свободно проявляю свои чувства;
- б) нечто среднее;
- в) держу свои переживания «про себя».

12. Мне не очень нравится, когда смотрят, как я работаю:

- а) да;
- б) нечто среднее;
- в) нет.

13. Я отношусь к типу энергичных людей, которые всегда заняты:

- а) да;
- б) не уверен;
- в) нет.

Обработка данных опроса. За ответы «а» и «в» начисляется по 2 балла, за ответ «б» — 1 балл. Учитываются ответы «да» по пунктам 1, 2, 4, 6, 8, 10, 12, 13 и ответы «нет» по пунктам 3, 5, 7, 9, 11. Высчитывается общая сумма баллов.

Выводы. Чем больше набранная сумма баллов, тем больше выражена социальная смелость.

Додаток А.7

Досвід участі респондентів у попередніх виборах, та безпосередньо на місцевих виборах в Україні 2020 року вимірювався запитаннями в анкеті:

1. «Чи брали Ви участь у виборах, до місцевих виборів 2020 року, якщо так, то в яких?»
2. «Чи голосували Ви на місцевих виборах 2020 року?».

Блок запитань російською у цій анкеті для Вас:

- А) Був непомітним
- Б) Нейтрально сприймався

В) Позитивно сприймався

Г) Негативно сприймався

Рівень ставлення до блоку питань російською мовою засвідчує прихильність респондентів до власної державної мови, як однієї з ознак національної ідентичності та самовизначення (Солдатова Г., Соколова В., 2009).

Характеристика вибірки

Стать

	Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid Чоловіки	147	44,7	44,7	44,7
Жінки	182	55,3	55,3	100,0
Total	329	100,0	100,0	

Вік

	Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid 18-22 роки	135	41,0	41,0	41,0
22-26 років	80	24,3	24,3	65,3
26-32 роки	38	11,6	11,6	76,9
32-35 років	76	23,1	23,1	100,0
Total	329	100,0	100,0	

Статус

	Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid тимчасово безробітний	22	6,7	6,7	6,7
Студент	99	30,1	30,1	36,8
поєдную навчання у ЗВО із роботою	58	17,6	17,6	54,4
найманий працівник	97	29,5	29,5	83,9
Підприємець	31	9,4	9,4	93,3
Держслужбовець	22	6,7	6,7	100,0
Total	329	100,0	100,0	

Досвід участі в попередніх виборах

	Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid Ні	142	43,2	43,2	43,2
Так	187	56,8	56,8	100,0
Total	329	100,0	100,0	

Блок запитань російською у цій анкеті для Вас

	Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid нейтрально сприймався	162	49,2	49,2	49,2
був непомітним	58	17,6	17,6	66,9

позитивно сприймався	71	21,6	21,6	88,4
негативно сприймався	38	11,6	11,6	100,0
Total	329	100,0	100,0	

Результати дослідження

Результати дослідження факторного аналізу застосованого до семантичного диференціалу

Total Variance Explained

Component	Initial Eigenvalues			Rotation Sums of Squared Loadings		
	Total	% of Variance	Cumulative %	Total	% of Variance	Cumulative %
1	4,630	30,866	30,866	2,681	17,871	17,871
2	1,728	11,522	42,388	2,506	16,707	34,579
3	1,216	8,108	50,496	1,884	12,563	47,141
4	1,002	6,682	57,179	1,506	10,038	57,179
5	,963	6,417	63,596			
6	,870	5,802	69,398			
7	,730	4,867	74,265			
8	,622	4,144	78,408			
9	,587	3,912	82,321			
10	,541	3,609	85,929			
11	,507	3,377	89,306			
12	,459	3,058	92,364			
13	,419	2,791	95,156			
14	,384	2,562	97,717			
15	,342	2,283	100,000			

Extraction Method: Principal Component Analysis.

Rotated Component Matrix^a

	Component			
	1	2	3	4
чесний-неправдивий	,783			
спокійний-збентежений	,670			
відповідальний-ненадійний	,615			
справедливий-упереджений	,743			
активний-пасивний		,803		
раціональний-емоційний			,755	
поінформований-необізнаний		,552		
спрямований позитивно-уникає негативного		,514		
рішучий-невпевнений		,421		
протестний-толерантний				,722
зацікавлений-байдужий		,778		
самостійний-залежний	,446			
той, що аналізує-діє спонтанно			,595	
ідеалістичний-реалістичний				,600
революційний-консервативний				,691

Extraction Method: Principal Component Analysis.

Rotation Method: Varimax with Kaiser Normalization

Результати дослідження кластерного аналізу застосованого до семантичного диференціалу

K-means
Final Cluster Centers

	Cluster				
	н1	с2	с3	в4	н5
реактивно-інерційний	1,29434	-,41328	,11576	-,06945	-,74849
апатичний (аморфний)	,60008	-,21126	-,76783	-,71009	,80721
ситуативно-відсторонений	-,00446	-,72486	1,04889	-,83584	,53758
Раціональний	-,08583	-1,10643	-,21711	1,06047	,41268

Типи виборця

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	реактивно-інерційний	65	19,8	19,8	19,8
	Ідеалістичний	70	21,3	21,3	41,0
	ситуативно-відсторонений	57	17,3	17,3	58,4
	Раціональний	60	18,2	18,2	76,6
	апатичний (аморфний)	77	23,4	23,4	100,0
	Total	329	100,0	100,0	

Рівні рефлексивності

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	низький	45	13,7	13,7	13,7
	середній	253	76,9	76,9	90,6
	високий	31	9,4	9,4	100,0
	Total	329	100,0	100,0	

Рівні когнітивної складової самовизначення як виборців

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	низький	131	39,8	39,8	39,8
	середній	150	45,6	45,6	85,4
	високий	48	14,6	14,6	100,0

**Результати дослідження самовизначення молоді щодо участі у
вибірчому процесі (емоційна спрямованість самооцінки, мотивація
соц.схвалення)**

Емоційна спрямованість загальної самооцінки

	Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid				
Негативна	114	34,7	34,7	34,7
невизначена	67	20,4	20,4	55,0
Позитивна	148	45,0	45,0	100,0
Total	329	100,0	100,0	

Рівні мотивації соціального схвалення

	Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid				
низький	141	42,9	42,9	42,9
середній	148	45,0	45,0	87,8
високий	40	12,2	12,2	100,0
Total	329	100,0	100,0	

Результати дослідження рівня політичної участі та соціальної сміливості

Рівні політичної участі

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	низький	97	29,5	29,5	29,5
	середній	161	48,9	48,9	78,4
	високий	71	21,6	21,6	100,0
	Total	329	100,0	100,0	

Рівні соціальної сміливості

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	низький	56	17,0	17,0	17,0
	середній	217	66,0	66,0	83,0
	високий	56	17,0	17,0	100,0
	Total	329	100,0	100,0	

Дисперсійний аналіз

Dependent Variable: рівень політичної участі

F	df1	df2	Sig.
,437	3	325	,726

Tests of Between-Subjects Effects

Dependent Variable: рівень політичної участі*статус респондентів

Source	Type III Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.
Corrected Model	686,752 ^a	3	228,917	1,349	,258
Intercept	229817,867	1	229817,867	1354,544	,000
Стать	94,232	1	94,232	,555	,457
Досвід	178,425	1	178,425	1,052	,306
стать * досвід	396,335	1	396,335	2,336	,127
Error	55140,938	325	169,664		
Total	293890,000	329			
Corrected Total	55827,690	328			

Levene's Test of Equality of Error Variances^a

Dependent Variable: рівень політичної участі

F	df1	df2	Sig.
1,360	11	317	,190

Tests the null hypothesis that the error variance of the dependent variable is equal across groups.

a. Design: Intercept + стать + статус + стать * статус

Tests of Between-Subjects Effects

Dependent Variable: рівень політичної участі

Source	Type III Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.
Corrected Model	1739,060 ^a	11	158,096	,927	,515
Intercept	106250,023	1	106250,023	622,705	,000
Стать	36,265	1	36,265	,213	,645
Статус	1418,060	5	283,612	1,662	,143
стать * статус	502,253	5	100,451	,589	,709
Error	54088,630	317	170,627		
Total	293890,000	329			
Corrected Total	55827,690	328			

a. R Squared = ,031 (Adjusted R Squared = -,002)

Дисперсійний аналіз, дослідження рівня соціальної сміливості

Levene's Test of Equality of Error Variances^a

Dependent Variable: соціальна сміливість

F	df1	df2	Sig.
,426	3	325	,735

Tests of Between-Subjects Effects

Dependent Variable: соціальна сміливість

Source	Type III Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.
Corrected Model	15,076 ^a	3	5,025	1,163	,324
Intercept	22413,912	1	22413,912	5185,822	,000
Стать	8,482	1	8,482	1,963	,162
Місце	,993	1	,993	,230	,632
стать * місце	12,192	1	12,192	2,821	,094
Error	1404,699	325	4,322		
Total	70955,000	329			

Corrected Total	1419,775	328			
-----------------	----------	-----	--	--	--

Ставлення до блоку питань російською мовою

Блок запитань російською у цій анкеті для Вас?

	Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid позитивно сприймався	71	21,6	21,6	21,6
був непомітним	58	17,6	17,6	39,2
сприймався нейтрально	162	49,2	49,2	88,4
негативно сприймався	38	11,6	11,6	100,0
Total	329	100,0	100,0	

Дисперсійний аналіз (соціальна сміливість)

Levene's Test of Equality of Error Variances^a

Dependent Variable: соціальна сміливість

F	df1	df2	Sig.
,176	3	325	,912

Tests of Between-Subjects Effects

Dependent Variable: соціальна сміливість

Source	Type III Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.
Corrected Model	21,745 ^a	3	7,248	1,685	,170
Intercept	67484,390	1	67484,390	15688,093	,000
Стать	,293	1	,293	,068	,794
Досвід	1,282	1	1,282	,298	,585
стать * досвід	21,344	1	21,344	4,962	,027
Error	1398,030	325	4,302		
Total	70955,000	329			
Corrected Total	1419,775	328			

Дисперсійний аналіз (визначення психологічних особливостей за типами виборця)

Tests of Between-Subjects Effects

Dependent Variable: рефлексивність

Source	Type III Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.
Corrected Model	2307,067 ^a	4	576,767	2,853	,024
Intercept	4843010,101	1	4843010,101	23958,484	,000
QCL_1	2307,067	4	576,767	2,853	,024
Error	65493,930	324	202,142		
Total	4964881,000	329			
Corrected Total	67800,997	328			

типи досліджуваних за уявленнями про себе як про виборця

Dependent Variable: рефлексивність

типи досліджуваних за уявленнями про себе як про виборця	Mean	Std. Error	95% Confidence Interval	
			Lower Bound	Upper Bound
реактивно-інерційний	117,015	1,763	113,546	120,485
Ідеалістичний	122,657	1,699	119,314	126,000
ситуативно-відсторонений	122,561	1,883	118,857	126,266
Раціональний	125,167	1,835	121,556	128,778
апатичний (аморфний)	122,740	1,620	119,553	125,928

Tests of Between-Subjects Effects

Dependent Variable: рівень політичної участі

Source	Type III Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.
Corrected Model	8171,802 ^a	4	2042,950	13,889	,000
Intercept	238013,461	1	238013,461	1618,192	,000
QCL_1	8171,802	4	2042,950	13,889	,000
Error	47655,888	324	147,086		
Total	293890,000	329			
Corrected Total	55827,690	328			

типи досліджуваних за уявленнями про себе як про виборця

Dependent Variable: рівень політичної участі

типи досліджуваних за уявленнями про себе як про виборця	Mean	Std. Error	95% Confidence Interval	
			Lower Bound	Upper Bound
реактивно-інерційний	26,554	1,504	23,594	29,513
Ідеалістичний	33,257	1,450	30,405	36,109
ситуативно-відсторонений	23,965	1,606	20,805	27,125
Раціональний	31,433	1,566	28,353	34,514
апатичний (аморфний)	20,052	1,382	17,333	22,771

Tests of Between-Subjects Effects

Dependent Variable: мотивація соціального схвалення

Source	Type III Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.
Corrected Model	37,606 ^a	4	9,402	1,068	,372
Intercept	32528,054	1	32528,054	3696,122	,000
QCL_1	37,606	4	9,402	1,068	,372
Error	2851,391	324	8,801		
Total	35809,000	329			
Corrected Total	2888,997	328			

типи досліджуваних за уявленнями про себе як про виборця

Dependent Variable: мотивація соціального схвалення

типи досліджуваних за уявленнями про себе як про виборця	Mean	Std. Error	95% Confidence Interval	
			Lower Bound	Upper Bound
реактивно-інерційний	9,831	,368	9,107	10,555
Ідеалістичний	10,043	,355	9,345	10,740
ситуативно-відсторонений	9,526	,393	8,753	10,299
Раціональний	10,617	,383	9,863	11,370
апатичний (аморфний)	9,987	,338	9,322	10,652